

ПІВДЕННОРУСЬКЕ СЕПО

IX-XIII ст.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЗМІСТУ І МЕТОДІВ НАВЧАННЯ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

**ПІВДЕННОРУСЬКЕ СЕЛО IX—XIII ст.
(НОВІ ПАМ'ЯТКИ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ)**

За редакцією О. П. Моці, В. П. Коваленка, В. О. Петрашенка

*Рекомендовано Міністерством освіти України
як навчально-методичний посібник для слухачів Малих академій наук,
вчителів і викладачів народознавства*

Київ 1997

Південноруське село IX—XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури): Навч.-метод. посібник / Ред. кол.: *О. П. Моця* (керівник), *В. П. Коваленко*, *В. О. Петрашенко*. — К.: ІЗМН, 1997. — 130 с.

У посібнику на основі вивчення нових археологічних джерел містяться дані щодо розвитку давньоруських сільських поселень. Завдяки новітнім матеріалам з'ясовано, що рівень життя населення більшості селищ IX—XIII ст. майже нічим не різнився від міського. Розкопки широкими площами дали нові відомості стосовно планування та забудови поселень, соціально-економічних стосунків людності півдня Київської Русі.

Для вчителів та студентів, слухачів Малих академій наук, істориків, археологів, краєзнавців.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології АН України

Відповідальні за випуск: *С. В. Кирилєнко*, *Н. О. Климова*

Рецензенти: *П. М. Чернега*, *В. М. Шевченко*, кандидати історичних наук, доценти

ПЕРЕДМОВА

У сучасної історичної науки немає заперечень проти твердження, що за середньовічних часів саме село було вихідним пунктом феодалізму. Значення села в соціально-економічних системах європейських держав, і зокрема Київської Русі, зумовлюється його роллю в становленні та розвитку феодальних відносин. Праця селянства — основного класу середньовічного суспільства — забезпечувала отримання досить значного додаткового продукту. Крім того, село було головним джерелом людських ресурсів. Адже навіть у XV—XVIII ст. "світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90% людей жили плодами землі, і тільки ними" [Бродель, 1986, с. 60]. Зазначимо, що під селом ми розуміємо відкриті неукріплені поселення. Так їх називали ще за часів існування Київської Русі [Срезневский, 1903, т. 3, с. 327]. З "селом" ототожнювалися й конкретні відкриті поселення, в яких, поряд з "вєсями", "погостами" та "слободами", мешкали конкретні соціальні групи середньовічного населення. Однак це тема для інших розробок.

Без вивчення давньоруських сільських поселень неможливе вирішення багатьох актуальних історичних проблем — таких, як становлення феодальних відносин, специфіка общини, історія землеробства і скотарства, питання матеріальної та духовної культури більшості людства в середньовічні часи і т. п. [Седов, 1960, с. 5; Толочко, 1987, с. 54]. Тому можна погодитись з думкою, що "в ряді проблем економічної історії феодалізму... проблема сільського поселення і його еволюції якщо не є центральною, то все ж торкається суттєвого боку феодальної економіки" [Воронин, 1935, с. 7]. За образним висловом М. В. Вітова, "поселення — це одне з матеріальних втілень соціального життя" [Витов, 1953, с. 34].

Історія сільських поселень середньовіччя нерозривно пов'язана з історією селян як класу, "яку можна вивчати лише тоді, коли суспільство стало класовим, коли виділились з общини економічно і політично сильні люди, котрі змогли піднятися над общиною, оволодіти землею і тими, хто її обробляє, коли, нарешті, виникла держава, державна влада узаконила становище, що утворилось, і, крім того, зобов'язала селян нести на її користь різноманітні повинності" [Греков, 1946, с. 20].

Села згадуються вже в перших угодах русів з греками та у вступній частині "Повісті временних літ", де є опис побуту східнослов'янських племен. Проте, на жаль, писемні джерела дуже скупо розкривають нам деталі сільського буття східних слов'ян тих часів. В Короткій редакції "Руської Правди" згадується "смердей конь", що говорить про широке використання цієї тварини на селі [Правда Русская, 1947, т. 2, с. 185]. Деякі свідчення стосовно життя на селі знаходимо на сторінках літописів, зокрема при описі діяльності Володимира Мономаха. Так, під 1103 і 1111 рр. в Іпатіївському літописі розповідається про суперечки Володимира з дружинниками князя Святополка, які відмовилися йти на половців весною, мотивуючи це тим, що такою акцією "хочемь погубити смерды и ролью имь" [ПСРЛ, т. 2, стб. 252]. На це Володимир аргументовано відповідає, що "на весну начнет смердь тоть орати лошадью тою и приѣхавъ Половчинь оударить смерда стрѣлою и поиметь лошадьку

и жону его и дѣти его и гумно его зажжетъ" [ПСРЛ, т. 2, стб. 265]. Ще одну інформацію стосовно сільського побуту знаходимо під 1172 р., коли в літопису змальовуються розбої половців в районі міста Полонного на Волині, де кочовики "... взяша села без оучѣта съ людми и съ мужи и съ женами и конѣ и скоты и овѣць" [ПСРЛ, т. 2, стб. 556].

Власне кажучи, це й уся інформація відносно господарства сільського населення у писемних джерелах давньоруського часу. Як не парадоксально, але землеробство Київської Русі, що було основою сільського господарства східних слов'ян, вчені змушені вивчати головним чином на матеріалах розкопок городищ, де виявлено різноманітні сільськогосподарські знаряддя праці [Довженок, 1961, с. 3—247; Краснов, 1987, с. 203—212]. Соціальні відносини на селі, особливості общини та сім'ї за давньоруський час вивчаються в основному на нечисленних прямих та побіжних свідченнях різноманітних писемних та етнографічних джерел, зрідка (через відсутність останніх) з використанням археологічних матеріалів.

Бідність наявного матеріалу з даної проблеми призводить до значних розбіжностей в інтерпретації того чи іншого явища окремими дослідниками [Греков, 1953, с. 73—96; Довженок, 1962, с. 28—36; Шапино, 1969, с. 57—72; Фроянов, 1972, с. 92—97; Шапов, 1972, с. 180—190; 1975, с. 13—21; Александров, 1981, с. 78—96; Свердлов, 1981, с. 97—108]. Слід погодитись з думкою М. М. Вороніна, що "... на сторінки літопису "село" потрапляє в особливих випадках, коли його спалюють або грабують феодала в своїй міжусобній боротьбі, коли в місцевості трапляється "мор велик" або "глад", коли ті чи інші поселення є об'єктом поділу, заповіту або, нарешті, коли в селі спалахує грізне повстання проти феодалів, яке неможливо замовчувати" [1935, с. 10]. Однак ці відомості, як зазначалося, були дуже короткими й фрагментарними.

Для фахівців, які займаються північноруськими областями, певно, підійдуть розробки з пізніших середньовічних періодів та етнографічні матеріали, що досить непогано зафіксовані на півночі Східної Європи [Бакланова, 1976; Дегтярев, 1977, с. 11—16; Копанев, 1978; Шапино, 1987]. На жаль, для південноруських земель поки що такої "підтримки" немає. На нашу думку, механічно використовувати матеріали з інших регіонів методично неправильно, оскільки "кожна давньоруська область мала свої специфічні фізико-географічні та історичні особливості, які, без сумніву, позначилися на характері поселень. Тому їх вивчення найкраще вести за окремими областями Стародавньої Русі" [Седов, 1960, с. 6].

На наш погляд, за такого стану речей найперспективнішим шляхом вирішення проблеми є накопичення й обробка археологічних матеріалів, що разом з писемними, антропологічними, етнографічними даними, металографічними, палеоботанічними та палеозоологічними аналізами дозволять перейти на новий якісний ступінь всебічного вивчення (і використання для широких історичних побудов) залишених східнослов'янським населенням пам'яток сільського типу, зокрема на південноруських землях.

На жаль, на сучасному етапі розвитку археологічної науки неукріплені поселення IX—XIII ст. за рівнем вивчення значно поступаються укріпленим населеним пунктам цього самого часу. Не маючи зовнішніх ознак, вони досить важко виявляються археологічними розвідками (особливо в поліських районах). Тривалий час селища взагалі не привертати уваги дослідників. У середині 80-х років А. В. Куза писав, що в країні повністю не розкопано жодного селища середньовічних часів, а археологічно обстежені райони, де знайдено більшість давньоруських відкритих поселень, територіально обмежені та нечисленні [Археология СССР, 1985, с. 97]. Серед таких непогано вивчених регіонів Русі — центральні райони Смоленської землі (матеріали проаналізовані В. В. Седовим) та межиріччя Десни й Дніпра, де концентрувалася "вся жизнь" чернігівських князів [Шекун, Веремейчик, 1988, с. 93—110].

Розглядаючи історію вивчення сільських поселень, зазначимо, що у XIX — на початку XX ст. з цього приводу панував повний песимізм. Погляд дослідників стосовно проблеми використання матеріалів селищ як історичного джерела висловив А. М. Андріяшев. Вивчаючи північноруські пам'ятки, він писав: "... за незначними винятками поселень, де вціліли

ще древні храми, стара дерев'яна Русь не залишила після себе жодних слідів, і при археологічних дослідженнях, якби такі б були колись проведені на всій території Новгородської землі, легше можна буде знайти стоянку кам'яного віку, ніж залишки села XVI століття" [Андрияшев, 1914, с. 41, 43].

Протягом наступних десятиріч і особливо після другої світової війни найуспішніше вивчалися землі Північно-Східної Русі. Цій темі, крім згаданої праці М. М. Вороніна, присвячені випуски "Очерков по истории русской деревни", підготовлені працівниками Державного історичного музею у Москві 1956, 1959 та 1967 рр. Продовжувалась ця робота і пізніше [Никольская, 1981, с. 43—66]. Варто назвати і монографію В. В. Седова, присвячену сільським поселенням Смоленської землі.

На території південноруських земель початковий етап вивчення сільських поселень слід віднести до 20—30-х років нашого століття, після початку будівництва Дніпрогесу. Роботи в заплаві Дніпра та на його притоках продовжувались після війни аж до наших часів. Проводились вони й в інших регіонах України, зокрема в західних областях й Подніпров'ї. Результати цих досліджень викладені в кількох колективних монографіях, випущених археологами України [Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів, 1982, с. 108—231; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья, 1984, с. 3—176; Археология Украинской ССР, 1986, с. 396—397]. Але в них в основному були систематизовані результати розвідкових робіт, які тривають і нині. Прикладом таких досліджень може бути середньодніпровський регіон, де відомо понад 400 селищ давньоруського часу. Але на десятій частині цих виявлених пам'яток проводились розкопки, більшість з яких були невеликі за обсягом і в результаті яких виявлено незначну кількість об'єктів [Беляева, 1988, с. 200]. Тож, як і багато років тому, доводиться констатувати, що "і сьогодні цей розділ давньоруської археології продовжує відставати. Зроблені, по суті, тільки перші кроки" [Толочко, 1988, с. 9].

Однак за останні десятиріччя в Україні намітилися певні позитивні зрушення. Насамперед це стосується пам'яток, де розкопки проводилися широкими площами й отримано багато нового цікавого матеріалу.

У запропонованій читачеві праці зроблена спроба систематизувати й провести певний аналіз елементів матеріальної культури з пам'яток, досліджених у 70—90-ті роки. Публікація нових даних стосовно археологічних об'єктів кінця I — початку II тис. н. е. дозволить ґрунтовніше підготувати основу для наступного якісного етапу в дослідженні південноруських відкритих поселень. Передусім охарактеризовано результати польових робіт, проведених в кількох пунктах Подніпров'я та Прикарпаття. Звичайно, матеріали окремих поселень необхідно розглядати по можливості в системі пам'яток окремих мікрорегіонів.

У першому розділі розглянуто відкриті поселення додержавного періоду — підоснови сільських пам'яток епохи Київської Русі (В. О. Петрашенко, Я. В. Баран). Пам'ятки IX—XIII ст. територіально згруповано за трьома регіонами південноруської території: Лівобережжя і Правобережжя Дніпра та Прикарпаття (О. П. Моця, Р. С. Орлов, В. П. Коваленко, А. О. Козловський, О. В. Пархоменко, О. В. Потапов, П. М. Покас, О. В. Шекун, О. М. Веремійчик, О. В. Седов, В. О. Петрашенко, В. Г. Оприск). Крім того, в додатку подано матеріали аналізів залізних виробів, що походять з кількох пам'яток сільського типу Південної Русі (Г. О. Вознесенська, Г. А. Мудрицький).

Запропоновану працю автори розглядають лише як початок серії майбутніх розробок про історію середньовічного села на території сучасної України.

СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ДОДЕРЖАВНОГО ПЕРІОДУ

Не потребує особливих доказів твердження, що соціально-економічні відносини в східнослов'янському суспільстві епохи Київської Русі формувалися на ґрунті, основи якого закладено за часів розкладу первіснообщинного ладу. Це повною мірою стосується й сільського населення, що становило тоді переважну більшість.

Протягом багатьох років археологами проводились дослідження пам'яток другої половини I тис. н. е. в Середньому Подніпров'ї та Подністров'ї, результати яких подано в цьому розділі.

1. ПАМ'ЯТКИ VIII-IX ст. ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я

Особливе місце в історії Південної Русі належить Середній Наддніпрянщині, зокрема Київському і Канівському Подніпров'ю — центру державного об'єднання "Руська земля", що передувало Київській Русі. На сьогодні тут зафіксовано близько 100 пам'ятників VIII—IX ст., представлених неукріпленими поселеннями (близько 35), городищами, курганными й безкурганними могильниками, скарбами. Більш як на 30 з них проводились археологічні розкопки, інші відомі за матеріалами розвідок.

Досліджувана територія охоплює лісостепове правобережне Подніпров'я, що являло собою зону острівних лісів — регіон, де чергуються ліс зі степом, ґрунти підзолистого типу з чорноземами [Берг, 1947, с. 285]. Цей регіон характеризується різноманітним рельєфом, а також значною мірою неповторним рослинним світом, що й створювало своєрідність цього району за часів усіх історичних епох.

Район верхів'я Тетерева та його притоків — Гнилоп'яті й Гуйви плоскорівнинний, слабо розчленований балками. Основну площу займають степові ділянки, лісу не більше 10%, є луки, а у долині річок — низинні болота. Поселення VIII—IX ст. тут, як правило, розміщені на рівних невисоких корінних берегах річок, залишаючи незаселеними найвищі ділянки берегів. Площа поселень, порівняно з попереднім часом VI—VII ст., досить значна і становить кілька гектарів. Наприклад, на поселенні Тетерівка розкопана площа займає близько 3000 м², а на поселенні Шумськ — 2800 м² [Русанова, 1973, с. 8].

Значний інтерес для вивчення структури поселень VIII—IX ст. становлять поселення, святилище і могильник біля с. Шумськ. Розташовані на невисокому правому березі р. Гнилоп'ять, вони складають єдиний археологічний комплекс. Тут розкопано житло (господарське приміщення), яке, можливо, слід розглядати як ремісничу майстерню.

Серію поселень на р. Гнилоп'ять досліджував В. К. Гончаров. Найвідоміше з них — Лука Райковецька, що дало назву археологічній культурі Правобережжя кінця I тис. н. е. [Гончаров, 1963, с. 283—306]. Поселення розташоване на відстані 600 м на північний схід від дитинця Райковецького городища. Це підвищення донного походження висотою 4—4,5 м над рівнем річки і площею приблизно 3 га. Всього досліджено площу близько 1000 м², розкопано 8 жител, з них 6 датуються VIII—IX ст. Всі житла заглиблені, площею від 9 до 14 м², з печами-кам'янками.

Хоча територія рік Прип'ятського басейну за матеріалами розвідок оцінюється як густо населена в слов'янський і давньоруський час, для реконструкції планування поселень та відтворення соціально-економічного розвитку даних недостатньо, оскільки тут немає (поки що) широко розкопаних пам'яток. Більш дослідженим у цьому відношенні є район Київського і Канівського Подніпров'я.

Канівський район характеризується високими горами і численними глибокими ярами; переважає темно-сірий підзол. Раніше ця територія була суцільно вкрита лісами, від яких ще збереглися значні ділянки. Район р. Росі — рівнинний, слабо розчленований притоками ріки, в ґрунті повністю переважає слабогумусний чорнозем. Найдослідженіше поселення цього району знаходиться на лівому березі Росі поблизу с. Сахнівка Черкаської області. Воно розташоване в улоговині між горами Дивицею і Дегтярною, на висоті 30—40 м від їх підніжжя. Тут досліджено площу 1600 м² та виявлено 7 жител, 2 господарських приміщення, 17 господарських ям і вогнище поза межами приміщення [Приходнюк, 1976, с. 101-119]. Усі житла заглиблені в ґрунт на 1,3 м від сучасної поверхні, площа 12—16 м². Основну масу знахідок становить ліпний посуд. Інвентар поселення досить бідний: ножі, серп, гачки, прясла, дів глиняні й одна пастова мозаїчна намистини.

Канівське поселення розташоване на правому березі Дніпра, на 7 км південніше сучасного міста, розміщене на нижній терасі уздовж берегової лінії, що з нагільного боку обмежувалася трьома горами. Площа поселення близько 17 га, розкопано 2100 м², досліджено 24 житла, 17 приміщень різного призначення і 42 господарські ями [Мезенцева, 1965]. Житла на поселенні розташовувались рядами. Зафіксовано чотири таких ряди; відстань між жителями дорівнювала 7—8 м, тобто забудова була досить щільною. Канівське поселення за своїм характером було аграрно-ремісничим центром. Отримані матеріали цілком ясно вказують на заняття його населення землеробством, а також ремісничою діяльністю, зокрема залізообробною та ливарною. Виробничі приміщення розміщені поблизу жител; на поселенні не простежено розмежування аграрної й ремісничої частин. Проте, зауважимо, досліджена площа займає трохи більше 1% загальної, що застерігає від остаточних висновків.

У топографічному відношенні різко виділяється район Києва. Тут правий берег Дніпра піднімається, утворюючи три гірські виступи (Вишгородський, Київський і Трипільський). Околиці Києва відзначаються значною лісистістю (близько 30%). Це стосується зони повздовж Ірпеня і Здвижу. У минулому долини цих рік були болотяні. На південний захід від Києва простягалася слабозрчленована рівнина із світло-сірим підзолистим ґрунтом, у давнину ліси переважали над ділянками степу.

В околицях Києва досліджено три поселення — Київське, Ходосівське і Обухівське. Перше з них датоване VIII—XIII ст., розташоване воно на північ від відомого Китаївського городища і займає площу біля його підніжжя. Культурний шар зафіксовано уздовж стародавнього струмка довжиною до 1 км. Досліджувалось А. І. Кубишевим, В. М. Даниленком, а останнім часом І. І. Мовчаном. У 1970 р. В. М. Даниленко провів невеликі розкопки, які виявили залишки житла з глиняною піччю з включенням каміння. У його заповненні знайдено залишки від 10 посудин. За формою й орнаментациєю вони близькі до волинцевської і ранньороманської кераміки [Кубишев, 1964, с. 50; Даниленко, 1970, с. 9—12].

Визначною пам'яткою Середнього Подніпров'я є слов'янське багатощарове поселення III—IX ст. н. е. Обухів II, досліджене Н. М. Кравченко. На жаль, матеріали розкопок цього поселення ще повністю не опубліковані. Залишки поселення відкриті поблизу райцентру Обухів Київської області, на високому корінному березі р. Стугни при впадінні невеликої р. Кобрини. Тут розкопано площу близько 5000 м². Поселення поступово розросталося, і у VIII—IX ст. н. е. його площа досягла 80—100 га. Характерною для нього є компактна забудова з елементами рядового планування [Кравченко, 1979, с. 82]. На поселенні відкрито залишки залізоплавильного горну.

Близьким за характером до Обухівського є Ходосівське поселення, розташоване на краю плато правого берега Дніпра, в 1 км на південь від села біля підніжжя відомого скіфського городища. Його площа становить близько 22 га (рис. 1). Досліджувалось Р. С. Орловим у 1965—1970 рр., О. В. Сухобоковим — у 1972 р., В. О. Петрашенко — у 1985—1989 рр. Розкопано площу близько 3000 м², виявлено 19 житлових споруд, 50 господарських ям, 7 виробничих будівель, пов'язаних з видобутком заліза, і 10 печей поза об'єктами, можливо, також пов'язаними з виробничою діяльністю.

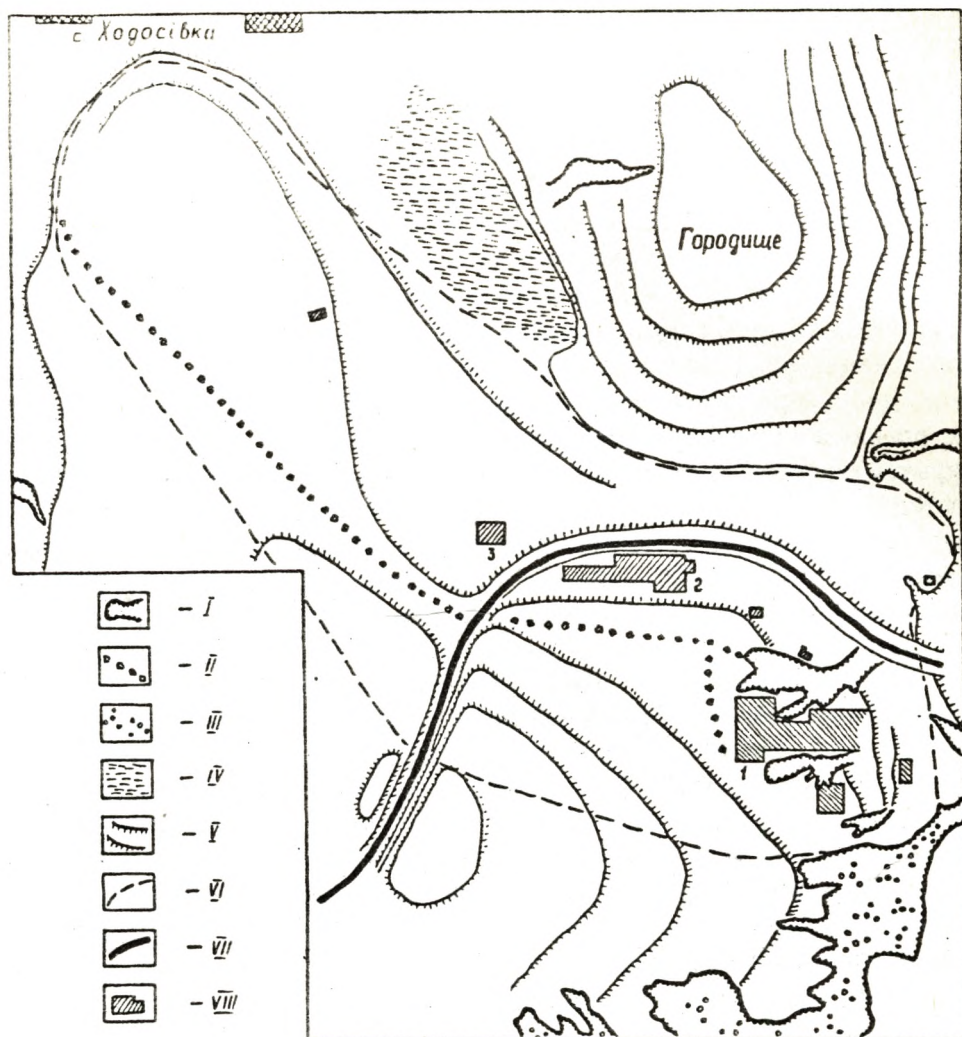

Рис. 1. Ходосівка. План поселення:

I — яри; II — лісопосадка; III — куші й дерева; IV — болото, V — схили; VI — кордон поселення; VII — автострада; VIII — розкопи: 1 — розкоп 1985 р.; 2 — розкоп 1986—1989 рр.; 3 — розкоп 1989 р.

Перший з дослідників Ходосівського поселення датував розкопані комплекси VII—VIII ст. і розглядав їх як волинцевські [Орлов, 1972, с. 105]. О. В. Сухобоков відносив дослідженим житла до другої половини VII — початку IX ст. й висловив думку щодо часткового проникнення лівобережного населення (волинцевської культури) на Правобережжя Дніпра [1977, с. 50—67]. На основі аналізу речових знахідок з поселення ми вважаємо, що поселення виникло десь на рубежі VII—VIII ст. й існувало до середини IX ст., тобто найімовірнішою є дата VIII—IX ст. Такий висновок підтверджується насамперед матеріалами, пов'язаними із салтівським колом пам'яток: бронзові дзвіночки, серезка, срібні антропоморфні та з рослинним орнаментом бляшки, амфори, скляні й пастові намистини. Пластивчасті перстні та дротяні скроневі кільця поширені в добре датованих комплексах Новотроїцького городища. В комплексах Ходосівки знайдено наконечник стріли VIII—XI ст. та фрагмент калачоподібного кресала, що робить дату VIII—IX ст. найвірогіднішою. Праці з питань хронології, культурної належності Ходосівського поселення вже опубліковані, тому немає потреби зупинятися на цьому детально [Петрашенко, 1989]. Ліпна кераміка за основними формами найближча до комплексів Сахнівки, Канівського поселення, Монастирки, хоча деякі типи наближують її до кераміки Волинцевського поселення і Новотроїцького городища. Посуд представлено переважно ліпними формами, а також кружальним волинцевського типу і типу Луки Райковецької, а також амфорами. Всі види гончарного посуду становлять не більше 7—8%. Зважаючи на те, що частина археологічного матеріалу вже введена в науковий обіг, розглянемо неопубліковані комплекси з розкопок 1985—1989 рр.

Досліджувалося верхнє плато (розкоп № 1), де мешкала основна частина населення, та північний і західний схили біля підніжжя скіфського городища. Тут розміщувалися виробничі майстерні й житла ремісників (розкопи № 2, 3). Особливістю розкритих на поселенні жител є порівняно невелика заглибленість в материк; вони наближаються до будівель наземного типу. Площа жител коливається в межах 12—30 м². В кожному будинку стояла глиняна піч, в деяких зафіксовані залишки двох.

Розкоп № 1 площею близько 1400 м² розбито у східній частині поселення. Виявлено і досліджено 7 жител, 26 ям, будівлю господарського призначення та 6 глинобитних печей, розташованих поза об'єктами (рис. 2).

Житло № 1 виявлене по залишках глиняної печі, розташованій в північно-західному кутку під дерновим шаром. Піч досить зруйнована (ймовірно оранкою). Від неї збереглася нижня частина розміром 1 x 1,20 м. Черинь вимазаний світлою глиною, склепіння і стіни повністю зруйновані та утворюють завал неправильної форми. Піч споруджено на гумусованій підсипці заввишки близько 0,4 м, підлога рівна, можливо, вимазана глиною; її глибина в центрі — 0,7 м від сучасної поверхні. Отже, житло заглиблене не більш як на 0,4 м від давньої поверхні, що наближає його до наземних споруд. Розміри стін встановлено лише приблизно: 3,40 x 5 м. Будівля орієнтована стінами за сторонами світу; південна частина перерізана більш пізніми ямами. У заповненні виявлено фрагменти ліпних горщиків, прикрашених заглибленнями по краю вінець, пластівчастий перстень з розімкнутими кінцями, ніж з прямою спинкою довжиною 9,5 см і шириною леза 1,5 см і ще один уламок ножа.

Житло № 2 виявлене на глибині 0,65 м від сучасної поверхні, орієнтоване кутами за сторонами світу. Розміри стін — 5,6 x 5,6 м. Глиняна піч розташована у східному кутку, збереглася частково. Вона круглої форми, діаметром 1,20 м; черинь зберігся фрагментарно, у вигляді обпаленого глиняного майданчика на лесоподібній підсипці заввишки 0,3 м. Від склепіння залишилися уламки глиняних вальків, серед яких виявлено фрагменти глиняної жаровні. Піч знаходилась на відстані 0,8 м від північно-східної стінки житла і 0,2 м від південно-східної, що, можливо, засвідчує зрубну конструкцію будівлі (стовпових ям в котловані не виявлено). Підлога зафіксована на глибині 0,8 м від сучасної поверхні та 0,65 м — від давньої. Більшість знахідок відкрито на глибині 0,3–0,65 м: значна кількість фрагментів кераміки, кістки тварин, печина, глиняні вальки. Кераміка в основному ліпна. Серед 20 уламків верхніх частин лише один можна віднести до примітивно-кружального посуду. Майже половина горщиків орнаментована по вінцях ямками і насічками, три екземпляри прикрашено зубчастим штампом. Такий орнамент рідко зустрічається серед матеріалів Сахнівки.

Основна маса посудин має добре виражені плічка і порівняно слабо відхилені шийки, вінця округлі й косо зрізані. У заповненні житла знайдено кістяні проколки і два пряслиця: одне з сірого сланцю (жировика) овальної форми (діаметри: по зовнішньому краю 3,7 см, отвору 10 мм, висота 11 см), друге біконічне із світлої глини (діаметри: 2,7 см, отвору 8 мм, висота 1,5 см). У верхній частині заповнення житла виявлено ніж завдовжки 12 см, ширина леза 1,5 см; уламок ножа; скроневе кільце з розімкнутими кінцями.

Житло № 3 виявлене на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, орієнтоване кутами за сторонами світу, розміри стін 4,8 x 4,4 м. Підлога рівна, добре утрамбована; її глибина — 1 м від сучасної поверхні. Глиняна піч розміщувалася у східному кутку, вона на 0,8 м віддалена від стіни котловану. Піч майже круглої форми розміром 1 x 1,1 м, вирізана у глиняному масиві. Черинь розміром 0,45 x 0,6 м, добре випалений, розташований прямо на підлозі житла. Глиняні стіни збереглися на висоту 0,2 м, склепіння зруйноване. У західному кутку розкопано господарську яму, що виходила за межі житла, грушоподібної форми, розміром по верхньому краю 1,6 x 1,8 м, глибиною 0,7 м від підлоги житла. У заповненні виявлено виключно ліпну кераміку, що не відрізняється від описаних форм. Крім того, на підлозі знайдено кістяну проколку.

Житло № 4 розташоване на краю розкопу і частково знищене яром. Виявлене на глибині 0,7 м від сучасної поверхні за залишками глинобитної печі. Котлован орієнтовано кутами за сторонами світу, повністю збереглася лише південно-західна стіна розміром 4 м, а

також південний і західний кути. Глибина підлоги 0,9 м. В південному кутку розчищено піч, що виходить за межі житла. Вона круглої форми, діаметром 1 м, висота стін збереглася на 0,1, товщина близько 0,2 м. Челюсті печі завширшки приблизно 0,4 м, черинь завтовшки 2,5—3 м зберегся повністю, майже вся його поверхня вимощена уламками кераміки. Нижче череня є ще один, товщиною 1,5 см. Посередині південно-західної стіни виявлено другу глинобитну піч. Добре випалений черинь лежав на підлозі. Він зберегся повністю (розміри 0,8 x 0,9 м). У заповненні котловану переважно виявлено ліпну кераміку, але є уламки горщиків типу Луки Райковецької. На підлозі знайдено браслет з прямокутного дроту та кістяну проколку.

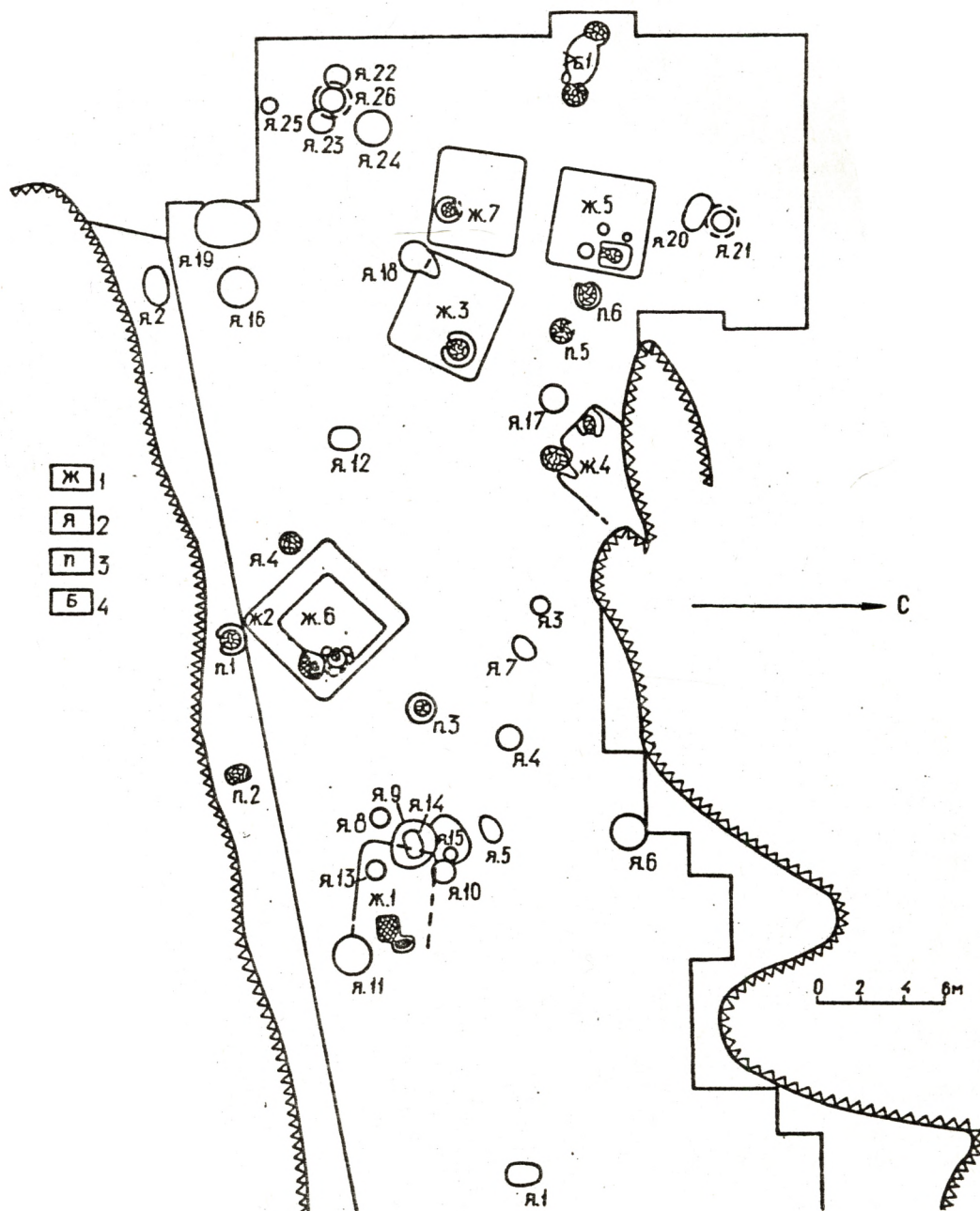

Рис. 2. Ходосівка. План розкопу I:
1 — житло; 2 — яма; 3 — піч; 4 — будівля

Житло № 5, що загинуло від пожежі, орієнтоване кутами за сторонами світу з невеликими відхиленнями, розміри котловану 4,4 x 4,8 м. Підлога знаходилась на глибині 1,05 м від сучасної поверхні. В північно-західному кутку біля стін зберегся невеликий фрагмент об-

вугленого дерева від стінки. Глиняну піч розчищено у північно-східному кутку. Досить доброї збереженості підпрямокутної форми, розміри 1,2 x 1,2 м. Черінь добре випалений, знаходився на невисокій гумусній підсипці заввишки 7—8 см. Висота глиняних стін 0,2 м. Чेलюсті печі повернуті на південь. Перед ними, на відстані 0,35 м, знаходилась передпічна яма. Стовпові ямки діаметром 0,2—0,3 м зафіксовано біля західної стіни печі. У заповненні житла порівняно багато знахідок: кістки тварин, фрагменти ліпної кераміки, лезо залізного ножа завдовжки 9 см, завширшки 1,8 см. На глибині 0,8 м — залізний ніж-ложкар (загальна довжина 21 см, довжина робочої частини близько 5 см, ширина 2 см). В заповненні котловану і на підлозі виявлено 7 пряслиць. Шість виробів з глини біконічної або сферичної форми, діаметр бочка 2—3,5, висота 1,6—2,5 см; діаметр отвору 0,8—1 см. Одне пряслице з рожевого пірофіліту біконічної форми діаметром 3 см, висотою 1,5, діаметром отвору 1 см. З кістяних виробів — 7 кістяних проколочок-кочедиків. Кераміка представлена виключно ліпними горщиками з відхиленими назовні шийками, інколи прямими. Краї вінець косо зрізані або округлені, нерідко прикрашені лунками або відбитками палички. Горщики товстостінні, грубої формовки.

Житло № 7 виявлене на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, котлован орієнтовано стінами за сторонами світу з незначним відхиленням. Розміри стін 4 x 4,4 м, глибина близько 1 м. В північно-східному кутку зафіксовано завал світлої зеленкуватої глини без слідів обпалу. Форма завалу підковоподібна, розміри 1,1 x 1,2 м. Ймовірно це були залишки глиняної печі, хоча черінь не зберігся. Поруч знаходився розвал невеликого ліпного горщика, фрагменти сильно ошлаковані жаровні й уламки гончарного посуду волинцевського типу. Майже посередині південної стіни зафіксовано напівзруйновану глинобитну піч круглої форми розміром 0,9 x 1 м; збереглася частина череня — 0,5 x 0,6 м. Піч збудовано на невисокому лесоподібному останці шириною близько 15 см. На підлозі виявлено фрагменти ліпної кераміки, нижню частину гончарної посудини, прикрашеної лискованими лініями, глиняне пряслице (діаметри: по боках 3 см, отвору 1, товщина 1,2 см) біконічної форми, дві кістяні проколочки, уламок залізного виробу. Крім ліпної і гончарної кераміки волинцевського типу в житлі зустрічаються поодинокі фрагменти кераміки типу Луки Райковецької.

Будівля № 1 мала вигляд овальної ями з двома глинобитними печами. Розміри споруди 1,7 x 2,2 м; виявлено на глибині 0,75 м від сучасної поверхні. Глибина підлоги 1 м, округла піч містилася у східній частині будівлі. Від неї зберігся добре випалений черінь (1 x 1 м), який знаходився безпосередньо на дні котлована. Глинобитні стіни збереглися частково на висоті 10—15 см. Друга подібна піч розташовувалася у протилежному кінці будівлі (розміри череня 1 x 1 м). Археологічні знахідки відсутні, лише під час розчистки однієї з печей знайдено кістки тварин. Напевно, будівля мала виробничий характер.

На площі розкопу виявлено також 6 глинобитних печей без споруд, з якими їх можна було б пов'язати. Всі печі знаходились на глибині 0,25—0,65 м від сучасного рівня. Тобто вони розміщувались на давній поверхні або на 15—25 см нижче її рівня, що засвідчує наземний характер будівель, до яких вони належали. Споруди, можливо, пов'язані з описаними вище житлами і складала з ними єдиний житлово-господарський комплекс. Печі за межами будівель віддалені від них на 2—4 м.

На дослідженій площі розкопано 26 господарських ям круглої або дещо овальної у розрізі, зрідка грушоподібної форми. Більшість з них має розміри, що наближаються до 1,5 м у діаметрі, хоча зустрічаються й розміри 2 x 2 м. Глибина 0,8—2 м від сучасної поверхні; у заповненні переважали фрагменти ліпної кераміки, вальки, кістки тварин, інколи кістяні проколочки та вироби із заліза. Незвичну знахідку зроблено в ямі № 15, циліндричної у розрізі форми, розмірами 1,4 x 2,2 м та з невеликим уступом-підбоем, на якому лежав череп людини з пошкодженою лицевою частиною.

Господарські ями розміщувались групами (по 3—5), утворюючи господарський комплекс, і окремо. Таким комплексом є ями, розміщені поблизу і частково всередині житла № 1. Не виключено, що його необхідно розглядати як господарську, а не житлову споруду. Про це свідчить наземний характер будівлі, одна третина площі якої зайнята глибокими ямами-льогами. В них могли зберігати зерно, а піч була потрібна для його підсушування.

Другий господарський комплекс становлять ями № 22—23, 26, можливо, до нього слід віднести і яму № 24. Ймовірно, ями мали перекриття типу хліву або клуні.

Досліджений розкоп дає деяку інформацію щодо планування поселення. Воно, напевне, було складним: житла розміщувались рядами, всередині яких виділялись будівлі, що становили одну групу, тобто одне подвір'я. До такої групи належать житла № 3, 5, 7, які можна пов'язувати з трьома поколіннями мешканців. До сфери їх господарської діяльності належать і ями № 20—21, наземні печі № 5—6 та, можливо, виробниче приміщення № 1. Житлова частина займала верхній майдан поселення площею приблизно 10 га. Враховуючи щільність забудови основного розкопу (одне житло на 200 м²), на цій площі могло розміститися близько 500 жител. Виходячи з того, що поселення існувало протягом 150 років, кількість одночасних жител наближалась до 133, якщо припустити функціонування одного житла протягом двох поколінь (40 років).

На схилах плато, приблизно на площі в 10 га, розміщувались виробничі майстерні та житла фахівців-металургів. Розкоп № 2 площею близько 1000 м² закладено на південному схилі плато уздовж автостради, під час будівництва якої культурний шар тут майже повністю знищено (рис. 3). Досліджено 3 житла, 5 будівель, пов'язаних із залізобудівним виробництвом, 19 ям та кілька виносних печей. Розглянемо найхарактерніші приміщення, пов'язані з ремісничою діяльністю.

Будівля № 3. Котлован підпрямокутної форми, розміром приблизно 3 x 3,4 м, заглиблений на 0,25 м в материк, містить 3 печі. Уздовж двох стін зафіксовано стовпові ямки. Одна з стін закінчується ямою-льохом діаметром 1,9 м і глибиною до 0,8 м; напевне, це сховище для вугілля. Залишки печей збереглися у вигляді добре випаленого череня та завалу печини. Піч у північно-східному кутку розташована на відстані близько 0,3 м від стіни. Вона збереглася у вигляді глиняного розвалу розміром 0,8 x 1,4 м. Її розміри, напевне, не перевищували 0,8 x 1 м. До конструкції печі входили глиняні вальки. Піч вирізано в лесоподібному останці, черинь зберігся фрагментарно, розмірами приблизно 0,7 x 0,8 м.

Друга піч розташована майже посередині північної стіни. Вона виходить підбоям за межі котловану, зберігся черинь розміром 0,7 x 0,8 м. Третя піч — за межами західної стіни. Вона мала вигляд завалу печини розміром 0,7 x 0,9 м. Черинь зберігся частково; округлої форми, діаметром 0,5 м. Навколо нього зафіксовано шар сильно перепаленого лесу. У заповненні котловану й на підлозі виявлено невелику кількість уламків кераміки, кістки тварин, багато керамічного шлаку. Кераміка ліпна та гончарна типу Луки Райковецької з лінійним та хвилястим орнаментом. На підлозі знайдено кістяні проколки й одне глиняне пряслице біконічної форми.

В заповненні ями виявлено велику кількість уламків ліпної кераміки VIII—IX ст., печини, шматки обмазки, а також залізні й силікатні шлаки. Привертає увагу фрагмент сильно випаленого керамічного виробу, який міг бути фрагментом керамічного согла металургійного горна. Тут знайдено камінь — із сірого граніту, що міг використовуватись для подрібнення руди. Зазначимо, що такого типу знахідку виявлено у житлі № 9.

На схід від описаної будівлі, на відстані близько 5 м від неї, розташовувалася будівля № 4. Вона досить пошкоджена під час будівництва дороги. Однак виявлено залишки врізаних в схил печей й визначено приблизні контури приміщення. Розміри будівлі приблизно 3,6 x 3,5 м; вона наближалась до квадрата, заглиблена в материк на 0,2—0,25 м. Уздовж стіни, з боку схилу розміщувалась робоча частина; тут розчищено дві печі й обпалений майданчик на лесовому останці. Піч підбоям заходила до південно-східного кутка; від неї зберігся добре випалений черинь розміром 1 x 1 м, завтовшки 2—3 см. Піч дещо виходила за межі котловану. Зверху черинь перекрито шаром лесу з включенням печини від склепіння. В нижній частині склепіння знаходився шматок залізного піщаника.

На захід від печі, впритул до неї, стояла ще одна піч. Черинь розміром 0,7 x 0,8 м лежав на лесовому останці заввишки 10—15 см. З правого боку розчищено слабо обпалений майданчик круглої форми діаметром 0,7 м. Уздовж стін зафіксовано стовпові ямки. На підлозі — незначна кількість керамічних і залізних шлаків, шматки піщаника.

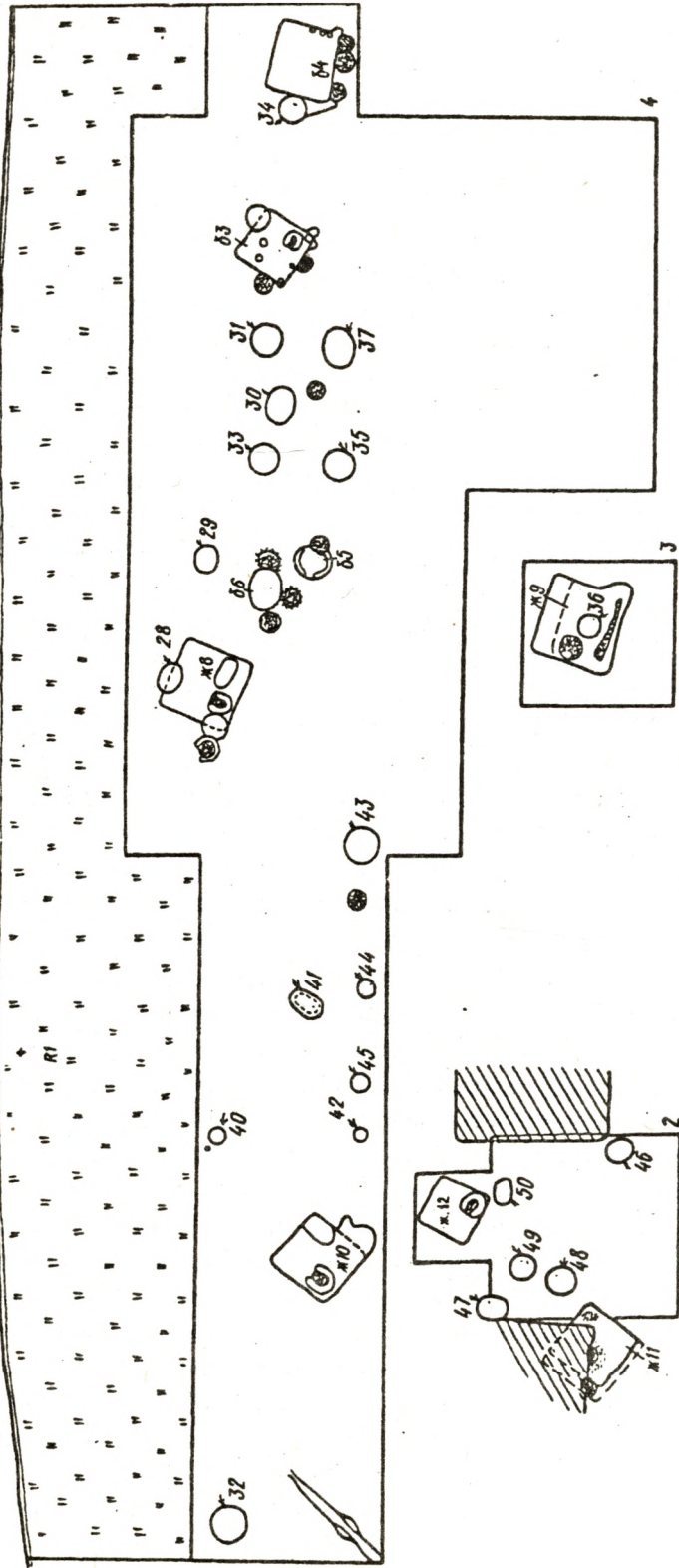
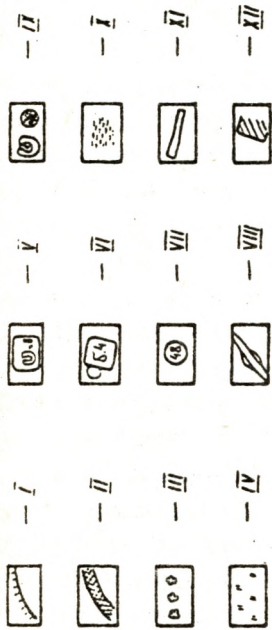
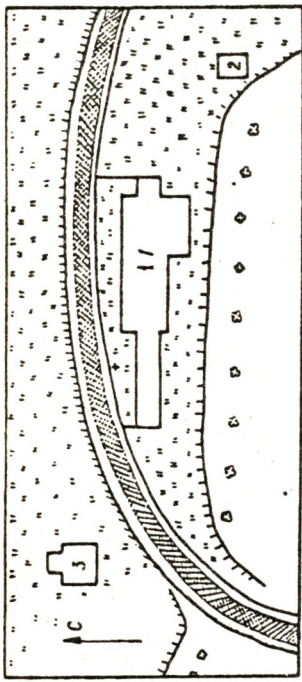

Рис. 3. Ходосівка. Плани розкопів 1986—1989 рр.:

I — місцезнаходження розкопів на плані поселення; 2 — розкоп № 2; 3 — розкоп № 3; 4 — розкоп № 4 — схиля плато; II — автострада; III — лісопосадки; IV — сплановані земельними роботами схиля плато; V — житло; VI — будинок; VII — яма; VIII — деревній водотік; IX — піч, чернінь; X — глина; XI — обпалена глина; XII — котловани під будівництво

У північно-західному кутку відкрито глибоку яму круглої форми, розміром 1,7 x 1,9 м і глибиною 0,9 м. У заповненні — горілі прошарки з шматочками деревного вугілля, печина, кістки тварин, уламки ліпної кераміки, залізний чотиригранний стрижень, що за формою нагадує пробійник. Напевне, це була заготівка.

Описані будівлі є залишками майстерень, можливо, стаціонарних кузень. Вони мали каркасно-стовпову конструкцію з глинобитними стінами. Дві будівлі можна розглядати як сиродутні горни, що являли собою глибокі ями з печами у підбої над ними. Обидва горни розташовані поблизу на відстані близько 1 м один від одного.

Горно № 1 виявлено на глибині 0,3 м. Передгорнова яма круглої форми діаметром 1,8, глибиною 1,5 м. Стіни прямі, а дно рівне. Заповнення складної стратиграфії. Зверху на товщину 0,5 м йшов темний вуглистий шар, в якому траплялись фрагменти ліпної кераміки, шлаки та кістки тварин. На глибині 0,65 м лежали уламки глиняної жаровні, що перекривали всю яму; в центрі простежено шар спресованого та обпаленого ґрунту сірого кольору, який нагадував дно жаровні, завтовшки 5—6 см. Над жаровнею і під нею — потужний шар деревного вугілля, а дещо нижче — перепалені кістки тварин.

З боку схилу, над ямою, розміщувалася піч, власне горно. Вона частково врізана у схил плато; зберігся добре випалений черінь круглої форми діаметром 0,8 м. Челюсті печі, розміром 0,5 м, повернуті у бік ями. Біля них лежав розвал ліпного горщика.

Горно № 2 складалося з двох ям і печей. Центральна яма овальної форми розміром 1,75 x 2,1, глибиною 1,15 м. Зі сходу до неї прибудовано другу яму, округлої форми, діаметром 1,35, глибиною 0,75 м від рівня зачистки. З боку схилу над центральною ямою розташовувалась піч. Добре зберігся черінь розміром 0,8 x 0,9 м, стінки горна простежуються на висоту 15—20 см, челюсті повернуті до середини ями, їх розміри до 0,4 м. З ямою піч з'єднувалась приступкою розмірами 0,2—0,4 м.

Глиняний черінь від печі відкрито на давній поверхні, на глибині 0,2—0,3 м від сучасного рівня, на відстані 15—20 см від краю центральної ями. Центральна яма заповнена гумусним шаром з включенням печини, керамічного шлаку, деревного вугілля, дрібних фрагментів ліпної кераміки. На дні ями знайдено розвал нижньої частини ліпного горщика. Орнамент накреслено по сирій глині та має досить чіткі контури. Напевне, він вкривав увесь тубуб, оскільки деякі фрагменти стінок, що не вдалося склеїти, також мають врізні лінії, виконані у тій самій манері, що й придонної частини.

Пошуки аналогій привели нас до малюнків на стінах Маяцького городища IX ст. Дослідники виділяють тут сюжетні композиції з людьми, тваринами або навіть стадами тварин. Є серія малюнків з незрозумілими фігурами, манера яких здається дуже близькою до Ходосівської знахідки [Плетнева, 1984, с. 57—94]. Ймовірно, композиція на горщику належить до класу "образів", тобто найбільш інформативного образотворчого матеріалу. В сюжеті привертає увагу фігура, розміщена у правому верхньому куті, яку, можливо, слід розглядати як зображення людини в профіль. Руки зігнуті в лікті, до правої — вкладено батіг. Усі інші фігури нагадують схематичне зображення стада. Подібне бачення сюжету, безумовно, не претендує на остаточне рішення, це одна з можливих версій.

Розглянуті горна стаціонарного типу. Тому в їх середині виявлено порівняно небагато металургійних конгломератів. Шматки шлаків і руди у великій кількості розкидані на площі всього розкопу, концентруючись поблизу ремісничих будівель.

Деякі будівлі були одночасно майстернями та житлами ремісника. Житло № 8 розташовувалося на невеликій відстані від горнів. Площа близько 16 м², заглиблено на 0,5 м від рівня давньої поверхні, каркасно-стовпової конструкції. У двох кутах і посередині котловану — стовпові ямки; уздовж двох стін — шматки обвуглених деревин від стін. Глиняна піч розміщена в південно-західному кутку, споруджена на гумусовій підситці завтовшки 10—12 см. Черінь, що непогано зберігся, має багаторазові сліди ремонту, його розміри 0,6 x 0,65 м. Зафіксована частина склепіння з тильного боку сягає висоти 20 см. До конструкції печі входили вальки, їх численні фрагменти зібрано на підлозі житла і в глиняному завалі печі.

Перед піччю, майже в центрі, лежав завал печини з фрагментами вальків, поодинокими шматочками залізних шлаків та блакитно-пастова намистина. На підлозі зберігся цілий ліп-

ний горщик, точильний камінь із сірого пірофіліту. В східній частині житла розчищено яму розміром 0,7 x 1,3, глибиною 0,4 м. Її заповнено вуглистым шаром з шматочками деревного вугілля. Друга яма розташовувалася праворуч печі. Вона кругла, діаметром 0,9, глибиною 0,4 м.

За межами західної стіни житла на рівні давньої поверхні розчищено черінь, викладений з вогнетривкої глини. Піч разом з житлом становить єдиний комплекс. Це підтверджується тим, що піч всередині житла і щойно описана з'єднані вузькою канавкою довжиною 2,4 м, заповненою гумусованим піском, шматочками печини та залізних шлаків. Вона, напевне, мала виробниче призначення, можливо, також використовувалась для випуску шлаків.

Житло № 9 частково пошкоджене будівництвом дороги. Проте його південна частина, врізана у схил, збереглася непогано. Добре простежені східна й південна стіни котловану; уздовж південної та західної стін йшов завал жовтогарячої глини — залишки глинобитних стін, під якими місцями розчищені обвуглені рештки дерев'яного каркаса. В північній частині на рівні підлоги відмічена смужка печини, очевидно, також слід від стіни (по якому і встановлено північну стіну). Розміри будівлі близько 3,1 x 4 м, глибина у південній частині, де стіна краще збереглася, — 0,5 м. В будівлі не знайдено залишків печі, однак вона, безумовно, існувала і, можливо, стояла в південно-західному кутку, де зафіксовано скупчення печини.

Приблизно в центрі житла розчищено яму круглої форми, діаметром близько 1,3, глибиною 0,5 м від рівня підлоги. У її заповненні знайдено фрагменти ліпної кераміки, глиняне пряслице біконічної форми (діаметри: по бочку 3 см, отвору 7 мм, висота 1,7 см). Яма не мала відношення до житла, її засипано під час його будівництва. У заповненні житла виявлено уламки ліпної кераміки з відхиленими заокругленими вінцями, прикрашеними ямками, та кружальної кераміки типу Луки Райковецької. На підлозі знайдено два пряслиця: одне із стінки амфори (діаметром 3,2 см), друге — глиняне біконічної форми (діаметр бочка 3,5, висота 3,0 см). З кістяних виробів зафіксовано проколки та заповіроване ікло кабана (імовірно, амулет). Під час розчистки глиняного завалу південної стіни знайдено мініатюрний ліпний горщик (висота 5,5 см) і шилоподібний втульчастий наконечник стріли; крім того, у південно-західному кутку — нижні частини від двох ліпних товстостінних горщиків, денця яких було вкладено одне в одне й лежали догори. Верхні частини від них відбито ще за давнину. На підлозі — камінь-терочник, дрібні шматки силікатних шлаків. Зауважимо, що нижні частини горщиків нерідко зустрічалися саме в об'єктах, розташованих на схилі, у залізобудовних майстернях. Очевидно, вони використовувалися фахівцями-металургами у виробничому процесі.

Житло № 10 розміром 3,8 x 5 м, орієнтоване кутами за сторонами світу з незначним відхиленням. Глиняна піч розміщена у західному кутку, її топка вирізана в материковому останці, стіни збереглися на висоту 10—15 см. Черінь повернуто на північ, тобто піч, як і всі інші, врізалася у схил, а саме житло споруджувалось на підрізці схилу. Розміри печі по зовнішньому контуру 1,2 x 1,2 м, черінь круглий, діаметром 1 м. Піч має сліди ремонту. Спочатку черінь мав дещо більші розміри, з часом топку зменшили на 10—15 см. Під час розбирання печі та заповнення житла знайдено кістки тварин, фрагменти ліпної кераміки, керамічний шлак, а на підлозі — глиняне пряслице. Біля східної стіни зафіксовано яму розміром 0,8 x 1,5, глибиною 0,1 x 0,15 м від рівня підлоги. Південно-східна стінка житла дещо коротша (2,5 м) й утворює сіни. Отже, розміри житла без цієї прибудови — 3,8 x 3,8 м. Підлога материкова, добре утрамбована, глибиною 0,2 м від рівня виявленої плями.

Більшість ям, знайдених тут, можна пов'язати з випалюванням деревного вугілля. Деякі з них, порівняно неглибокі (до 0,5 м, діаметром близько 1 м), могли використовуватися як агломераційні. Так, на дні ями № 32 виявлено розвал глиняної жаровні, а сама яма мала слабкі сліди дії вогню. Цілком ймовірно, що в ній прожарювали подрібнену руду — прямо на глиняній жаровні.

У верхній частині заповнення ями разом з розвалами горщиків лежав шматок руди вагою 2,5 кг. Фрагменти глиняних блюд зустрічаються у великій кількості під час розборок

ям, а також у культурному шарі поселення. Не виключено, що для агломераційних цілей використовувалися деякі печі, зведені на давній поверхні без будь-яких ознак будівель або передпічних ям. Можливо, для цього використовувалась піч, розташована поруч з горном № 2.

Ще одну піч такого типу зафіксовано між ямами № 30, 37. Зберігся черинь діаметром 1 м, викладений фрагментами кераміки. Під час розчистки печі виявлено велику кількість уламків глиняної жаровні, а також шматки печини. Заслужує на увагу характер заповнення ями № 29 розміром 2,1 x 1,8, глибиною 1,4 м. На глибині 0,4 м із західного боку знаходилась материкова сходинка завширшки 0,4 x 0,5 м; друга сходинка — на глибині 0,9 м з південного боку. Заповнена яма вуглистим шаром з включенням шматків печини, глиняної обмазки і шлаків. Тут виявлено близько 30 уламків ліпної та кружальної кераміки, а також фрагменти амфор, кістки тварин. Виділяється фрагментована прикраса у вигляді дзвоника. Такі вироби поширені серед великоморавських старожитностей і датуються IX ст. В ямі знайдено скляну намистину блакитного кольору із заокругленими краями. В північній частині ями біля дна — ліпний горщик. Вінчик не зберігся, стінки з внутрішнього боку вкриті патиною кольору бронзи, що утворилася від дотику з металом. Горщик, можливо, використовувався у бронзоливарному виробництві.

В інших ямах серед звичайних для їх заповнення фрагментів кераміки, шлаків, глиняної обмазки привертає увагу фрагмент горловини амфори з ручкою. Вона аналогічна амфорам VIII—IX ст. з Херсонесу (за А. А. Якобсоном). Ями слід пов'язувати з допоміжними спорудами для металообробних майстерень, можливо, вони використовувалися як складські приміщення для запасів залізної руди, а також як вугільні ями. Крім того, в культурному шарі знайдено сім намистин.

Описані залізобобні та залізоплавильні майстерні належать до стаціонарних споруд, що в цілому не є винятком для пам'яток слов'ян кінця I тис. н. е. Так, на поселенні Григорівка, що на Подністров'ї, досліджено 25 стаціонарних горнів наземного типу. Горна розташовано поза межами поселення групами або поодинокі [Артамонов, 1955, с. 25].

Ходосівські горна цілком відповідають реконструкції домниці, наведеної Б. А. Колчіним [1953, с. 34, рис. 11]. Ходосівське поселення постає перед нами як значний центр металургійного ремесла. Подальше дослідження цієї пам'ятки дозволить висвітлити питання соціальної організації ремесла у VIII—IX ст. Останнім часом отримано матеріали, що дозволяють констатувати значні зміни, які відбулися в організації ремесла порівняно з першою половиною I тис. н. е. Так, для чорної металургії Східної Європи рубежу нашої ери (Лютіж), а також середини I тис. н. е. (Гайворон) дослідники відмічають виділення спеціалізованих виробничих пунктів, які відособлені від основних поселень та стають центрами металургійного ремесла [Пачкова, 1974, с. 83; Бідзіля, 1963, с. 143].

Наприкінці I тис. н. е. така спеціалізація виникає на базі основного поселення, коли сільська община виділяє для металургів окремі ділянки й вони співіснують поруч з аграрною частиною, становлячи з нею, напевне, єдиний соціальний організм.

Третій розкоп площею близько 200 м² закладено у західній частині поселення. На ньому досліджено залишки двох жител, одну будівлю господарського призначення, п'ять ям, одну піч у заглибленому приміщенні.

Житло № 11 збереглося частково, його розміри становили приблизно 3,5 x 3,5 м. Котлован орієнтований кутами за сторонами світу, глибиною 1,2—1,3 м від сучасної поверхні. Повністю зберігся східний кут. Піч займає західну частину житла, ймовірно, вона знаходилась на значній відстані від стін котловану. Від печі зберігся добре випалений черинь діаметром біля 1 м. Він лежав на майданчику з навмисно принесеної глини, розмірами 2 x 1 м. Очевидно, в ньому й було вирізано стіни печі, а склепіння виготовлене з глиняних вальків, уламки яких знайдено під час розчистки заповнення будівлі.

За межами житла поблизу північно-західної стіни розкопано залишки ще однієї печі, розташованої у житлі № 11 на глибині 1,3 м від сучасної поверхні. Проте не вдалося встановити, чи належала вона житлу, чи мала ремісниче призначення, оскільки сучасним котлованом цю будівлю знищено повністю.

У заповненні житла знайдено розвал ліпного горщика з нетиповим орнаментом з ямок, що нагадують трикутники та ромби. Поблизу будівель розкопано комплекс господарських ям. Кожна з них має діаметр 1,5—1,7 і глибину 1,5—1,9 м. У заповненні знайдено ліпну та кружалну кераміку типу Луки Райковецької, глиняну обмазку, кістки тварин. В ямі № 48 виявлено залізний наконечник стріли, що датується VIII—XIII ст. Він належить до типу втульчастих плоских і нерідко зустрічається на слов'янських пам'ятках VIII—IX ст. (на Канівському поселенні, Новотроїцькому, Лузі I) [Медведев, 1966, с. 56]. Зважаючи на досить значну глибину житла (1,1 м), а також знахідки шлаків, його можна віднести до житла ремісника.

Житло № 12 квадратної форми розміром 2,8 x 2,8 м, котлован орієнтований кутами за сторонами світу. Підлога добре утрамбована, дещо підвищується в центрі, знаходиться на глибині 0,65—0,7 м від рівня сучасної поверхні. Глиняна піч досить добре збереглася, розташована у південному кутку. Черинь круглої форми діаметром 0,8 м, розміщений прямо на підлозі, глиняні стіни печі добре випалені та збереглися на висоту 15—25 см. Розміри за зовнішнім контуром 1,2 x 1,1 м. Склепіння складене з вальків; їх численні уламки, разом з ліпною керамікою, знайдено під час розчистки. Тут також лежали великий уламок жаровні, розвал верхньої частини ліпного горщика, орнаментованого лунками по вінцях. На підлозі — блакитна скляна намистина, чотиригранна, із зрізаними краями.

З півдня біля цього житла зафіксовано будівлю наземного типу. Її виявлено за вимазаною світлою глиною долівкою. Вона неправильної, дещо овальної форми, розміром 2 x 4 м. В центрі — неглибока (0,3 м) яма № 50 розмірами 0,9 x 1 м. У заповненні — кістки тварин, дрібні фрагменти ліпної кераміки, кістяний виріб у вигляді проколки, один кінець якого загострений, а другий має вигляд лопаточки.

Археологічні матеріали з поселення, добуті за всі роки дослідження, засвідчують аграрно-ремісничий характер Ходосівського поселення (рис. 4—5). Знайдені тут землеробські знаряддя праці (наральник, мотика, серп) підтверджують заняття землеробством. Аналіз остеологічного матеріалу, проведений О. П. Журавльовим, вказує на переважання домашнього розведення тварин — понад 80% особин, виявлених на поселенні (табл. 1^{*)}.

Значне місце в економічній структурі населення Ходосівки належало торгівлі. Передусім необхідно відмітити порівняно велику кількість пастових і скляних намистин (19 екз.). Ця категорія матеріалу широко представлена в салтово-мацьких пам'ятках. На думку деяких дослідників, основна маса скляних намистин VIII—IX ст. на території Подніпров'я сірійського походження [Школьнікова, 1978, с. 97—104]. До них слід віднести деякі типи прикрас (бляшки із зооморфним зображенням), гончарну кераміку волинцевського типу, амфори.

Знахідки прясел з довізного рожевого пірофіліту також засвідчують зв'язки з країнами Середньої Азії, а точила і прясла із сірого пірофіліту-жировика та деякі типи прикрас — контакти з країнами балтійського регіону.

Підсумовуючи зазначене стосовно слов'янських поселень Подніпров'я VIII—IX ст., підкреслимо, що за площею та кількістю мешканців вони поцінуються як досить значні населені пункти. Їх площа коливається в межах 10—80 га, а чисельність населення (в окремих місцях) сягала 1000 чоловік. Таке бурхливе зростання й концентрація населення в Середньому Подніпров'ї були закономірним явищем. Адже саме на цей час припадає завершення історичного етапу, пов'язаного з "великим переселенням народів" та утворенням у Східній Європі ранньофеодальних держав. Такі великі за площею поселення, як Ходосівське і Обухівське, імовірно, можна розглядати як племінні центри.

Топографія слов'янських поселень цього періоду відповідала вимогам життя: площа поселень повинна була бути зручною для землеробства та скотарства — основних галузей економіки — і задовольняти вимоги ремісників різної спеціалізації. Обране для заселення місце повинно було мати перспективу для територіального зростання. На правому березі Дніпра цим вимогам найкраще відповідала друга надзаплавна тераса, що з напільного боку обмежувалась стрімкими горами та кручами. Планова структура поселень фактично не різнилася

* Таблиці наведено наприкінці видання.

від житлової забудови городищ цього часу. Житла розташовані рядами уздовж берегової лінії ріки або струмка; щільність забудови, як і на городищах, приблизно становила одне житло на 200—250 м². Отже, біля будинку в розпорядженні сім'ї знаходилась лише присадибна ділянка. Орні землі та сінокоси розташовувалися за межами поселення і, напевне, належали всій сільській общині.

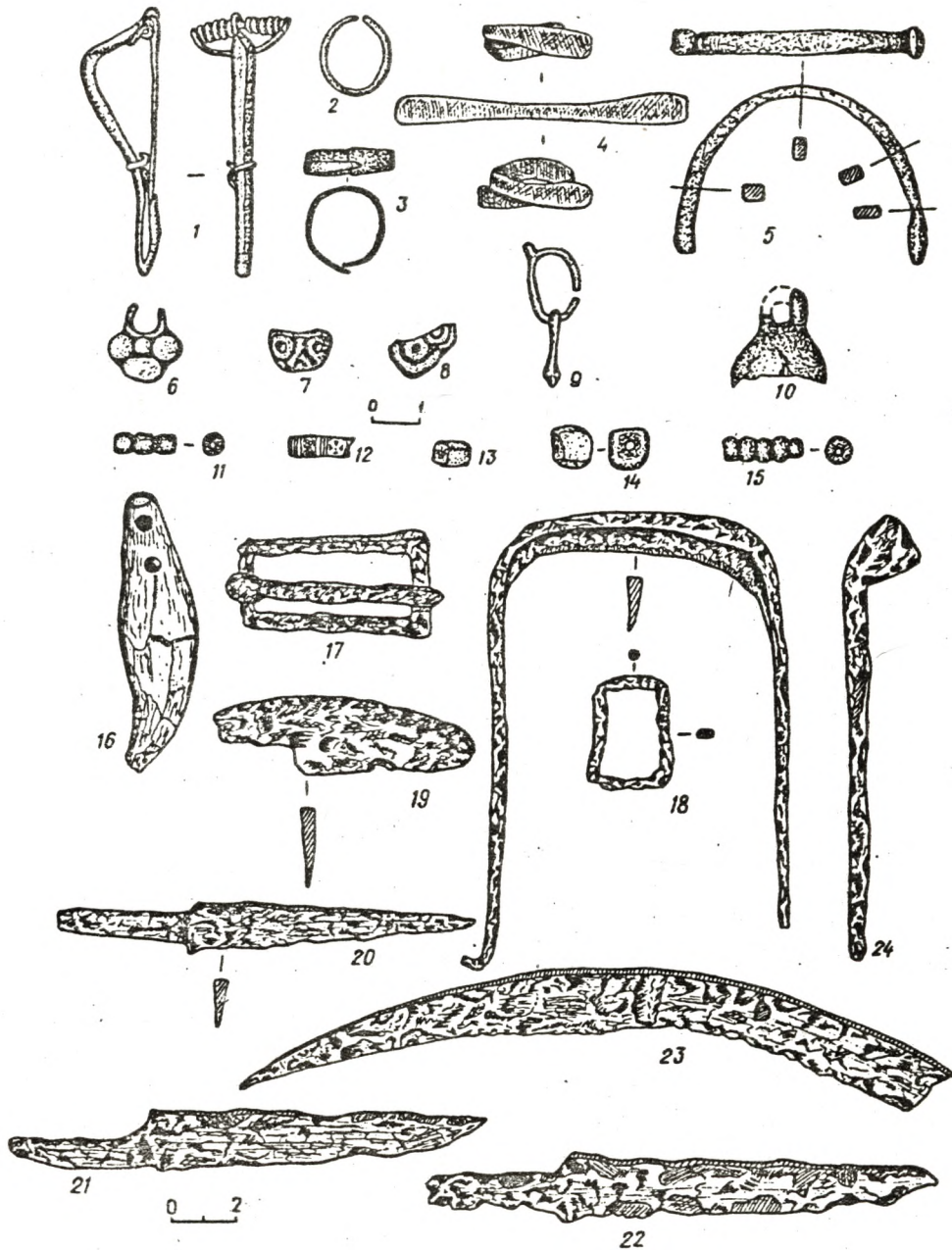

Рис. 4. Знахідки з Ходосівського поселення:

1 — фібула III-IV ст.; 2—10 — прикраси з кольорових металів; 11—15 — намистини; 16 — амулет; 17—22 — вироби із заліза (пряжки, ножі); 23 — фрагмент серпа; 24 — струч.

Сільські поселення VIII—IX ст. перебували на завершальному етапі утворення сусідської общини, що сформувалася в результаті розкладу старих суспільних відносин [Александров, 1987, с. 373]. Дослідники пов'язують зміни в розмірах та плануванні поселень VIII—IX ст., порівняно з попереднім часом, з розвитком власне сусідської общини [Русанова, 1976, с. 49—50]. На деяких поселеннях спостерігається територіальне розмежування, пов'язане з ремісничою й аграрною діяльністю. Такі центри мали досить широкі торговельні зв'язки.

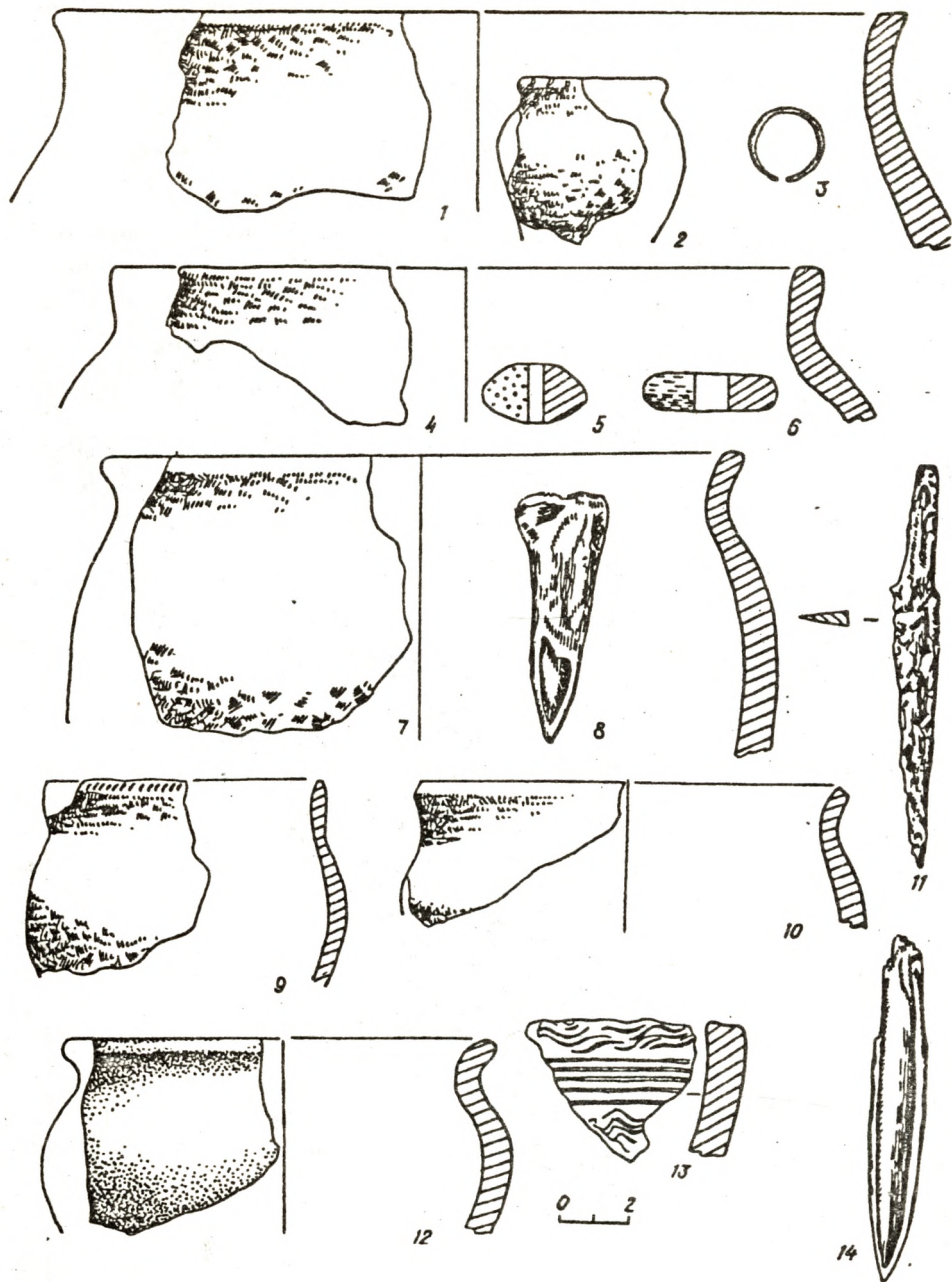

Рис. 5. Ходосівка. Речові знахідки із заповнення жител:
1—11 — житло № 2; 12—14 — житло № 6

2. ПОСЕЛЕННЯ РАШКІВ І НА ДНІСТРІ

У 1970—1977 рр. біля с. Рашків Хотинського району Чернівецької області повністю розкопане слов'янське поселення другої половини VII — початку IX ст. Рашків I. Воно розташоване на відстані 1 км на схід від села в уроч. Левада в поймі правого берега Дністра. Майданчик, на якому знаходилося поселення, являє собою закриту з трьох боків "кишеню". Північний її край упирається в ріку, а південний обмежений стрімким облісненим у верхній частині схилом плато висотою 25—30 м. Зі східного боку плато нависає над річкою та поселенням стрімким урвищем.

Біля його підніжжя протікає струмок. Другий струмок обмежує майдан із західного боку. Туди ж простяглася й заплавна тераса, на східному краю якої розташоване поселення. Тут відкрито 80 жител і 110 господарських ям, що займали узбережну смугу завширшки 15—30 і завдовжки понад 250 м (рис. 6).

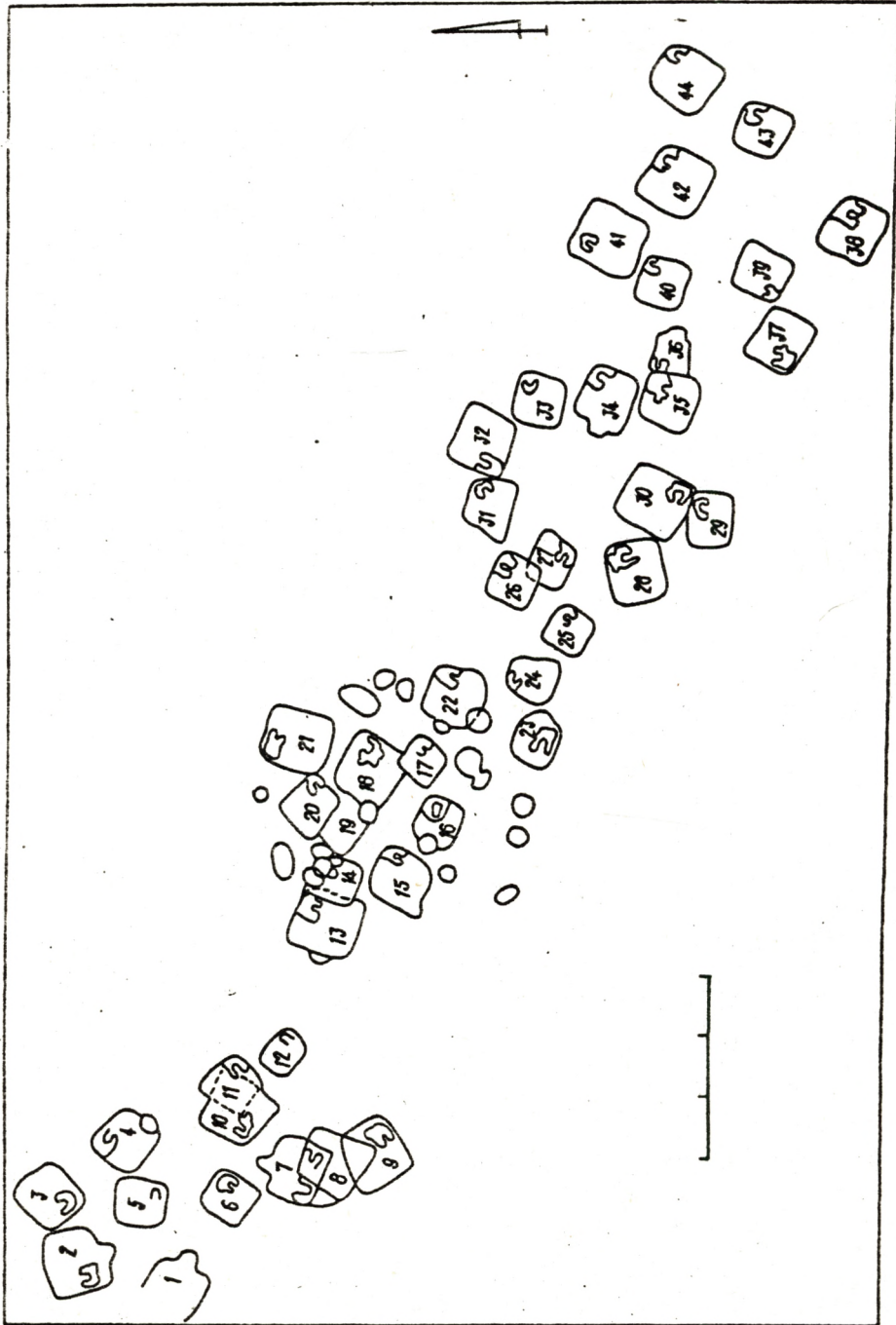

Рис. 6. Рашків I. План поселення. Почагок

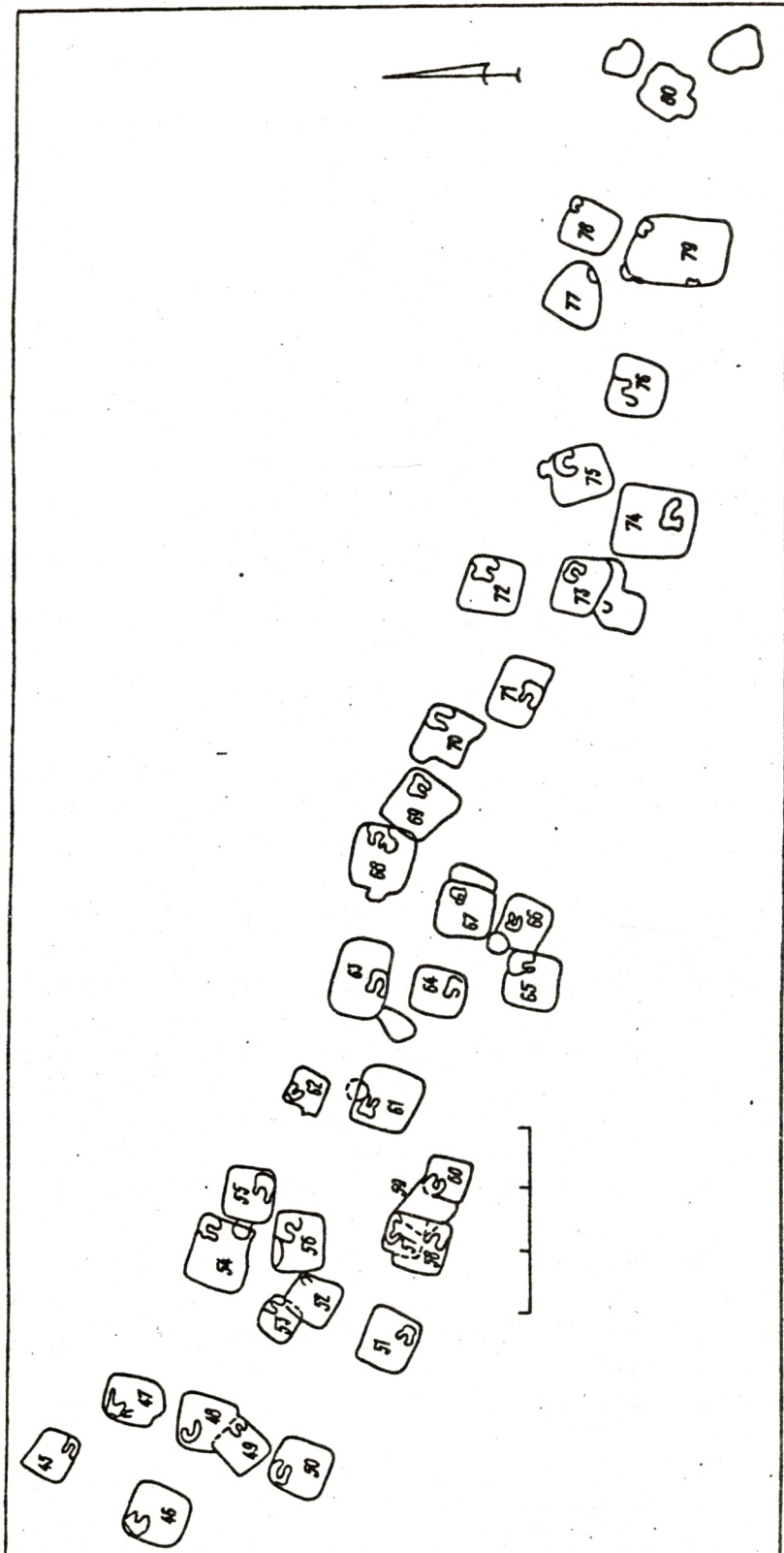

Рис. 6. Закігчення

У процесі розкопок виявлено великий речовий матеріал, основну частину якого становила кераміка. Вона складається з фрагментів ліпного і обточеного на ручному гончарному крузі посуду. Крім того, знайдено гончарний посуд XIII—XIV ст. (матеріали цього часу ми тут не наводимо). Уламки кераміки виявлено переважно у заповненні жител та господарських ям — над ними та поблизу. У культурному шарі, на ділянках, вільних від забудови, знахідок не було зовсім або було дуже мало. Зазначимо, що в кількісному відношенні ліпний посуд (3816 фрагментів, що становить 95,4% усіх знахідок кераміки) значно переважає над обточеним (182 фрагменти — 4,6%). Ліпний посуд виявлено у всіх відкритих об'єктах, обточений — лише у 31 житлі та у 14 господарських ямах, причому разом з ліпним, який завжди кількісно переважає в кожному окремому комплексі.

Кількість форм ліпної кераміки обмежена: горщики (3421), що становлять основну масу посуду; конічні миски (74) та сковорідки (321). Як виняток зустрічаються мініатюрні посудинки, що повторюють форму горщиків. Значна частина фрагментів горщиків (362), сковорідок (56), а також частина мисок (5) орнаментовані по краю вінчика пальцевими вдавленнями. Лише у 15 житлах та 13 ямах, які можна віднести до останньої фази празької культури, орнаментованого посуду не знайдено. У всіх інших об'єктах, що належать до культури Луки Райковецької, ліпна неорнаментована кераміка присутня разом з ліпною орнаментованою (34 житла), а ще у 31 житлі вона супроводжується керамікою, обточеною на ручному гончарному крузі.

Як бачимо, керамічний комплекс представлено в основному ліпним посудом. Кераміка, обточена на ручному гончарному крузі, починає входити в побут населення лише наприкінці періоду, який на території сучасної України визначається як культура Луки Райковецької. Про це свідчить і стратиграфія об'єктів на поселенні Рашків I.

Серед відкритих 80 напівземлянок 30 взаємно перекриваються. Групи жител, що перекривають одне одне, налічують від двох до п'яти будівель. Так, житло № 8 перекрите напівземлянками № 7—9. Будівля № 11 на значній площі перекрила житло № 10, а № 14 налягає на № 13. Напівземлянка № 17 врізалась у південний кут будови № 18, яка, у свою чергу, північно-західною стінкою зруйнувала кут житла № 19. Північна частина останнього, а також кут будівлі № 21 перекриті напівземлянкою № 20. Житло № 26 перекрило № 27; № 35 — № 36; № 49 — № 48; № 29 — № 30; № 52 — № 53; № 66 — № 67; № 68 — № 69. Будівля № 60 врізалась у котлован споруди № 59, що перекриває житло № 57, а обидва останні перекриті напівземлянкою № 58. Чітка стратиграфія дозволяє виділити різночасові комплекси, однак уточнимо, за якими саме критеріями слід виділяти й об'єднувати ці комплекси.

Найчастіше у таких випадках застосовується порівняльно-типологічний метод. Однак, на жаль, він має певні недоліки. В культурі Луки Райковецької вінчики посуду досить розвинуті й не можуть правити за хронологічний показник. Крім того, здебільшого йдеться про ліпний посуд. Специфіка виробництва цієї кераміки полягає в тому, що кожне господарство саме забезпечувало свою потребу в посуді. Тобто виробництво було практично поштучним. А це означає, що кожен виробник випускав посуд, якому притаманні індивідуальні особливості, що відрізняли його від однотипних. Саме це й призводило до того, що при порівняно невеликій кількості типів слов'янського посуду (в рамках одного поселення) в ньому виділяється значна кількість підтипів, варіантів і підваріантів. Надалі така класифікація вже потребує коректив, змушуючи дослідника знову збільшувати кількість підтипів та варіантів.

Таким чином, перший недолік порівняльно-типологічного методу датування, що ґрунтується на особливостях форми однотипних посудин, полягає в тому, що вже вихідний матеріал є нестандартним. Другим його значним недоліком, на нашу думку, є те, що при тривалому використанні старих форм умовою датування є лише поєднання різних варіантів кераміки в комплексі [Русанова, Тимошук, 1984, с. 26]. Реальна ж кількість і збереженість матеріалу в об'єкті не завжди відповідають цій умові.

Однак ми не ставимо за мету применшити значення порівняльно-типологічного методу. У поєднанні з природничими методами та кореляцією з датуючими речами нерідко він за-

лишається єдиною можливістю прорядувати ту чи іншу пам'ятку, особливо якщо вона належить до празької культури, коли форма посудин залишається єдиним критерієм. Цей метод також дозволяє виявити основні тенденції в еволюції форм кераміки, що є важливим при дослідженні етнокультурних процесів. Проте, за нашим глибоким переконанням, для вузького датування, особливо на етапі Луки Райковецької, ця система недостатньо точна.

Найоб'єктивнішою для цього етапу ми вважаємо методику, що також часто застосовується. Вона враховує відсутність або наявність орнаменту, виникнення нових форм посуду, досконалішу технологію його виготовлення. Поява на якому-небудь поселенні посуду з орнаментом, у даному випадку ямковим по вінчику, була, по-перше, для цього пункту актом в основному одночасовим або не дуже тривалим; по-друге, це був акт свідомого творення нового, що відрізняє орнаментовану кераміку від неорнаментованої (якщо посуд не привізний). Відбувається якісний стрибок, що об'єктивно розділяє дві групи кераміки й на кожному поселенні має визначений хронологічний репер. Хоча останній на різних поселеннях може й не збігатися повністю, проте не розтягується на довгий час. Те саме відбувається й пізніше, коли технологія виробництва, що розвивається, зумовлює появу посуду, обточеного на повільному гончарному крузі. Практично тоді ж з'являється новий тип орнаменту, тісно пов'язаний з цією технологією виробництва, — багаторядна хвиля, поодинокі або багаторядні горизонтальні лінії. Це стає новим рубежем, що об'єктивно виділяється у розвитку кераміки, яка також має досить конкретні дати на кожному поселенні, чим визначається взагалі новий хронологічний етап.

Однак і ця методика має недоліки, оскільки не дозволяє вузько датувати об'єкти, що потрапляють до хронологічного розриву між появою на ранньому етапі Луки Райковецької посуду з ямковим орнаментом по вінчику, а на пізньому — обточеного на повільному гончарному крузі, орнаментованого багаторядною хвилею. Вона не виділяє критерій для датування об'єктів з неорнаментованою керамікою. Але коли всі перелічені групи кераміки зустрічаються на одному поселенні, запропонована методика у поєднанні із стратиграфією дозволяє об'єктивно поділити комплекси на окремі хронологічні етапи.

Визначивши критерії й ґрунтуючись на стратиграфічній послідовності об'єктів, спробуємо згрупувати їх та побудувати хронологічний ряд.

Як зазначалось, у групах жител, що взаємно перекриваються, стратиграфічно найпізнішими були будівлі № 7, 9, 11, 17, 29, 49, 52, 58, 60, 68. Всі вони вирізняються тим, що у складі їх керамічних комплексів, поряд з неорнаментованим і орнаментованим по вінчику ямковим орнаментом, був посуд, обточений на повільному гончарному крузі, в переважній більшості орнаментований багаторядною хвилею. Це дозволяє виділити на поселенні за даною ознакою групу найпізніших споруд: № 1, 4, 7, 9, 11, 17, 21, 28, 29, 38, 41, 42, 43, 46, 49, 51, 52, 58, 60, 61, 65, 66, 68, 71, 73, 74, 76—80 (усього 31).

У свою чергу житла, керамічний комплекс яких характеризується наявністю конічних мисок і посуду з ямковим орнаментом по вінцях в поєднанні з неорнаментованими формами, виявляються стратиграфічно пізнішими, ніж ті, в яких наявна лише неорнаментована кераміка та відсутні конічні миски. Горщики, що входять до цих комплексів, мають ще одну ознаку: в них тонші та гладкіші стінки.

Таким чином, виділяються ще дві групи жител. Одна з них, де посуд не має орнаменту, включає 15 найбільш ранніх будівель: № 6, 16, 22, 24, 25, 27, 33, 34, 36, 39, 40, 50, 53, 55, 62. До другої входять житла з ліпною, прикрашеною по вінчику пальцевими вдавненнями керамікою, що займають хронологічно проміжне місце між найбільш ранніми та пізніми спорудами.

Ця група налічує 31 напівземлянку: № 2, 3, 5, 8, 10, 12, 13, 15, 18, 20, 23, 26, 30, 32, 35, 37, 44, 45, 47, 48, 54, 56, 57, 59, 63, 64, 67, 69, 70, 72, 75. Стратиграфічна ситуація в цій групі відрізняється від двох інших. Серед найбільш ранніх та пізніх жител жодна будівля не перекриває іншу в рамках самої групи. У другій групі таких жител вісім. Це означає, що на поселенні виділяються чотири будівельних горизонти, а керамічний комплекс, що характеризує другу групу, існував у рамках поселення довше, ніж комплекси, характерні для найбільш ранніх і пізніх об'єктів.

Таким чином, на основі кореляції стратиграфічної послідовності будівель з керамічними комплексами на поселенні Рашків I виділяються групи жител, що відповідають трьом хронологічним етапам розвитку слов'янської культури регіону. Їх ми позначимо відповідно А, Б, В (рис. 7—9). Перший етап А належить до останньої фази празької культури; другий Б і третій В — відповідно до ранньої та пізньої фаз культури Луки Райковецької.

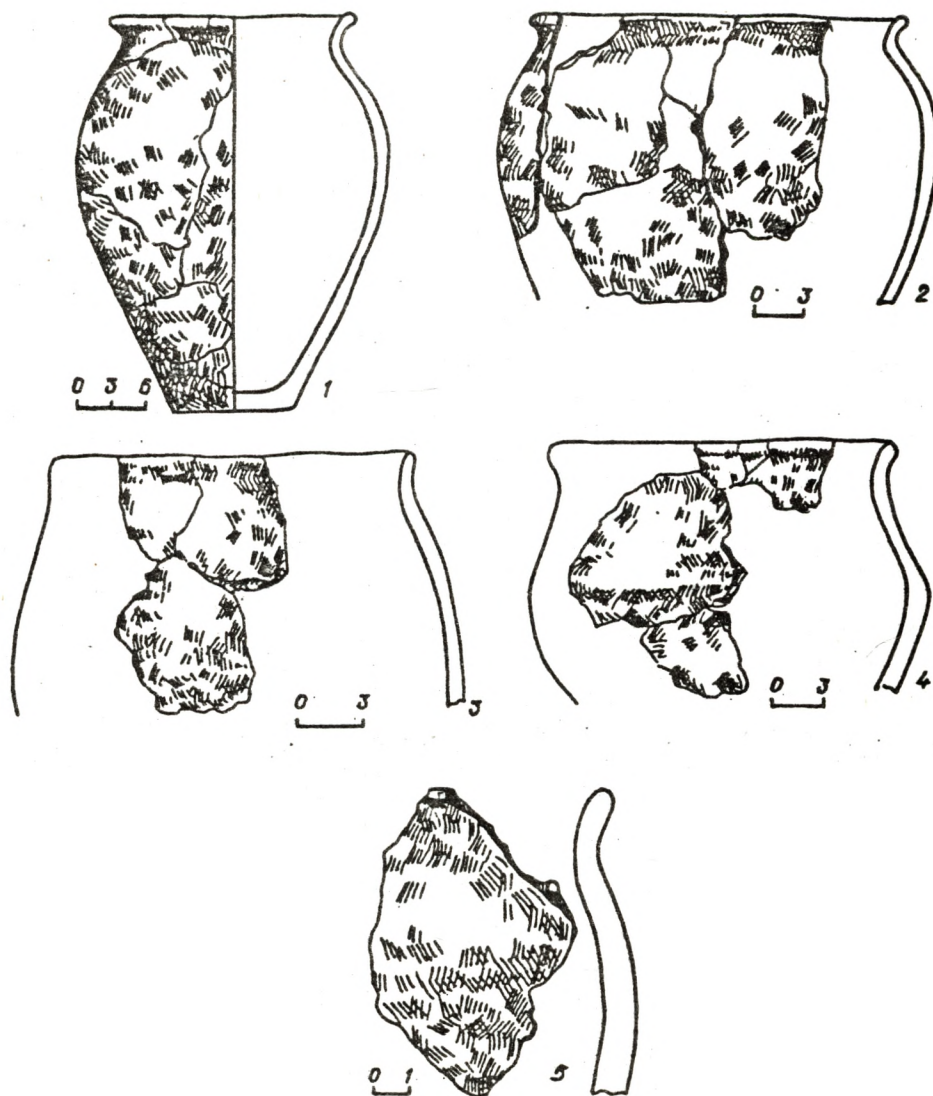

Рис. 7. Рашків I. Кераміка першого етапу:
1—4 — житло № 22; 5 — з печі житла № 22

Ті самі етапи за вказаними ознаками представлено й на інших поселеннях Середнього Подністров'я та Верхнього Прута. Залежно від тривалості існування цих поселень їх керамічні комплекси вміщують або посуд ранньої фази Луки Райковецької (Перебиківці III), або пізньої (Добринівці), чи двох разом (уроч. Острови — верхній шар) [Русанова, Тимощук, 1984, с. 28; Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 89—106]. На поселенні Кодин II також наявні комплекси обох фаз. Причому рання, як і на Рашкові I, поділяється на два будівельних горизонти. Крім ще раніших комплексів тут, як і на Рашкові I, є група об'єктів, що належать до останньої фази празької культури [Русанова, Тимощук, 1984, с. 28] та має аналогії на поселеннях Кодин I і Гореча II [Тимощук, 1976, табл. 3, с. 45], уроч. Лука Каветчинська [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 74], Рашків III [Баран, 1989, с. 29—32].

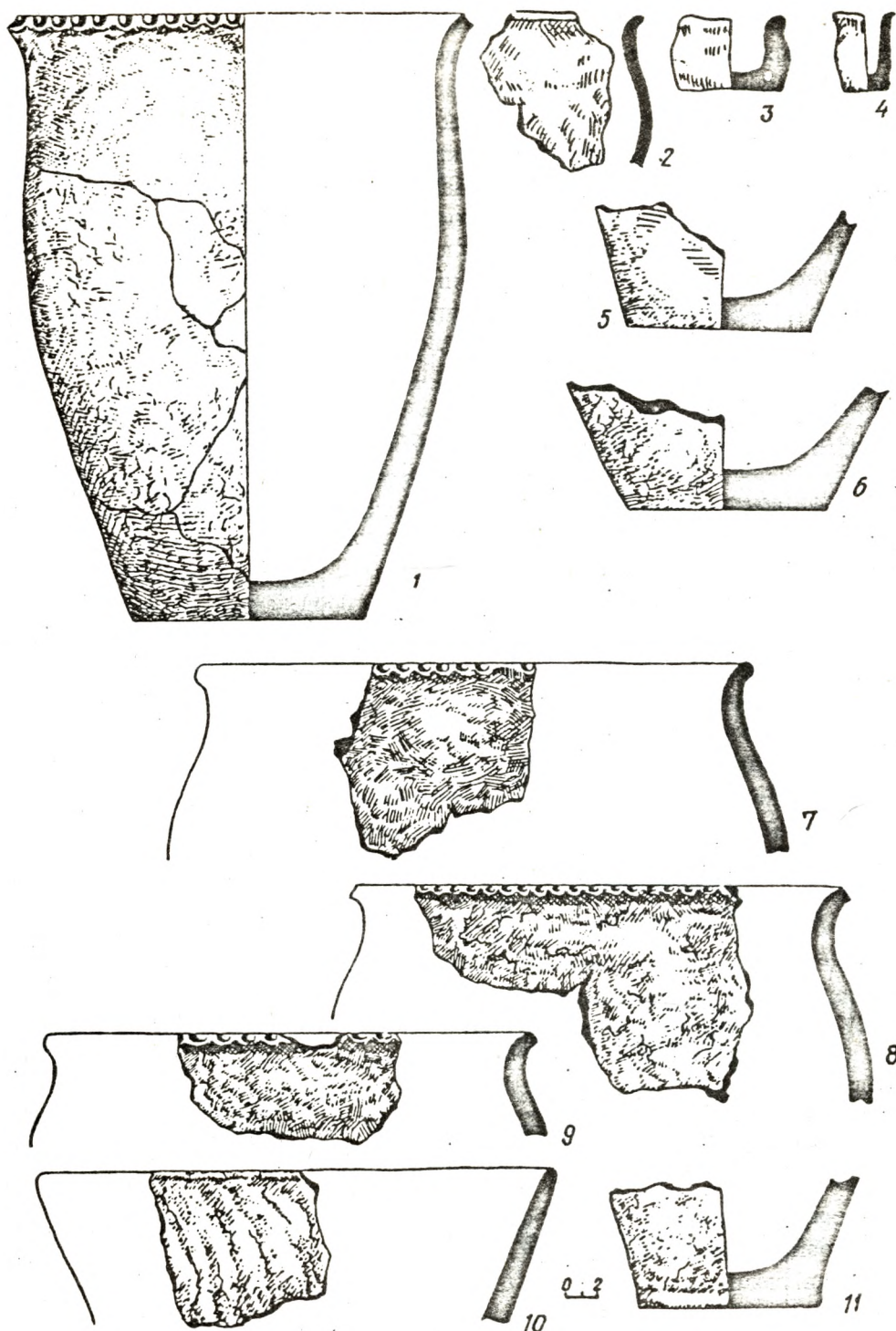

Рис. 8. Рашків I. Кераміка другого етапу (1–11 — житло № 48)

На даний час існує розроблена хронологія цих пам'яток. Однак точність датування невисока — в рамках століття [Тимошук, 1976, с. 45]. Найважливіша хронологічна схема дозволяє продатувати об'єкти етапу А — VII ст., етапу Б — VIII ст., етапу В — IX ст. [Тимошук, Русанова, Михайлина, 1981, № 2, с. 84, рис. 4]. Ця хронологія дещо уточнена за допомогою археоманітного методу датування. Так, застосовуючи цей метод на поселенні Городок, яке існувало за часів пізньої фази празької культури, виділено групу найпізніших жител, що датуються кінцем VII — початком VIII ст. [Тимошук, 1976, с. 44]. Кінцем VII ст. за допомогою археоманітного методу продатовані й 5 напівземлянок на поселенні Рашків III [Баран, 1989, с. 29–32]. Аналогічне датування об'єктів на інших пам'ятках Середнього Подністров'я

дає верхню дату не вище середини VII ст., що дало підстави дійти висновку відносно того, що пізня фаза празької культури в цілому не виходить за цей репер [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 74].

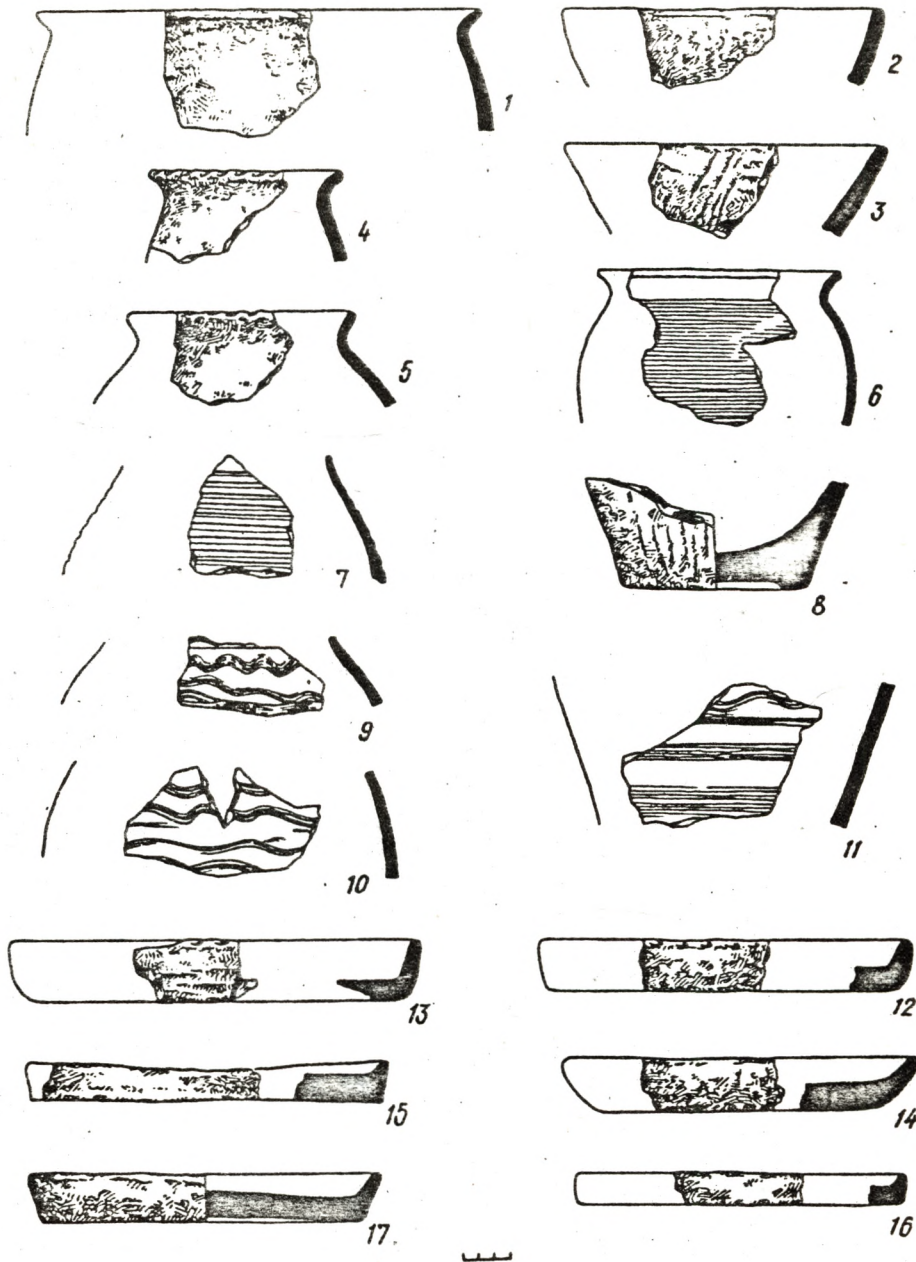

Рис. 9. Рашків I. Кераміка третього етапу (1–17 — житло № 61)

На Рашкові I також проведено археомагнітне датування жител № 27, 34, 36, 53. За ним їх можна віднести до найранніших об'єктів середини — кінця VII ст. Ці дані збігаються з отриманими на Городку і Рашкові III, але різняться від наведених О. М. Приходнюком. Така сама картина вимальовується й стосовно ранньої фази культури Луки Райковецької. Якщо на Рашкові I її археомагнітна дата не опускається нижче першої половини — середини VIII ст. (житла № 8 і 31), то в уроч. Острова одне з жител датується другою половиною VII ст. [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 94]. Ймовірно, у даному випадку найближчими до істини будуть ті дати, що збігаються у найбільшій кількості об'єктів. Тобто верхнім рубежем

* Археомагнітне датування проведено Г. Ф. Загієм.

для празької культури слід вважати кінець VII ст., а початком ранньої фази культури Луки Райковецької — першу половину VIII ст.

При відсутності на більшості поселень археомагнітних дат об'єктів, що належать до пізньої фази культури Луки Райковецької, її початок відносять до IX ст. [Тимошук, Русанова, Михайлина, 1981; № 2, с. 84, рис. 4] або до кінця VIII ст. [Русанова, Тимошук, 1984, с. 28]. Однак ці дати, напевно, можуть бути уточнені, оскільки на поселенні Рашків I проведено археомагнітне датування восьми напівземлянок цього часу. Відповідно житла № 52 і 68 належать до першої половини VIII ст., напівземлянки № 28, 38 і 41 — до його середини, а № 7 — до другої половини. Житло № 43 датується початком IX ст., а № 9 — серединою X ст. Остання дата є невдалою, оскільки вона виходить за хронологічні межі існування поселення. Як бачимо, розкид в датах досить значний. Однак враховуючи стратиграфічну послідовність об'єктів і те, що першою половиною — серединою VIII ст. датуються житла ранньої фази, а також те, що п'ять із семи врахованих жител мають дати не нижче середини VIII ст., можна дійти висновку, що початок пізньої фази належить до другої половини VIII ст., але ближче до його середини, ніж до кінця.

Таким чином, час існування об'єктів етапу А визначається в межах другої половини VII ст.; етапу Б — початку — перших десятиріч другої половини VIII ст.; етапу В — другої половини VIII — початку IX ст.

Розглянемо в цих рамках житлобудівництво на поселенні. Почнемо із загальної характеристики будівель.

Усі вони — чотирикутні напівземлянки. За формою котловану вони поділяються на чотири категорії. Із 78 врахованих споруд 47 мали в основному прямі кути, а відповідно й форму — прямокутну чи квадратну; 12 — залежно від довжини протилежних стін нагадують ромб або паралелограм; 13 — мають трапецієподібну форму. Відзначені випадки, коли одна зі стін скошена й порушує правильну геометрію будови. До них можна віднести сім напівземлянок, з яких у двох (№ 26, 31) саме така форма котловану підтверджується розташованими по кутах стовповими ямками. Долівка в житлах рівна, як правило, добре утрямбована. В шести будівлях вона підмазана глиною. З них дві (№ 50 і 11) належать до етапів А і В, а чотири — до етапу Б (№ 14, 30, 35 і 64). При цьому в напівземлянці № 35 глиною підмазане те місце, де був черинь від ранішої печі. Його замазано під один рівень з долівкою.

На фоні інших виділяється напівземлянка № 76, що належить до останнього етапу існування поселення. В ній на рівні підлоги по всьому периметру був підбій під стіни завглибшки 0,1 м. На долівці знайдено уламок горілої дошки. Вказані особливості засвідчують, що тут підлогу було вкрито дошками, які трохи заходили під материкову стіну котловану. Найближчу аналогію знаходимо на розташованому поруч поселенні празької культури Рашків III, де також розкопано житло (№ 50) із слідами дерев'яної підлоги [Баран, 1989, с. 104, 105].

Розміри напівземлянок коливаються від 6 до 19,5 м². Із 77 врахованих найбільша кількість жител (48) мали площу 9 — 15,5 м²; 13 — 6—8,5 м²; 11 — 16—18 м²; 1 — 19,5 м². За розмірами та плануванням виділяються споруди, що крім житлових виконували й виробничі функції [Баран, 1983, с. 73—79]. Серед них виділяються житла № 63 (площа 20,5 м²), № 74 (площа 23 м²) та № 79 (площа 31 м²).

Протягом існування поселення середня площа його напівземлянок збільшується. Якщо для всіх трьох етапів Рашкова I кількість споруд площею 9—12 м² була приблизно однаковою, то жител площею 13—15 м² на етапах Б і В — у 3—4 рази більше, ніж на етапі А; а напівземлянки площею 16—18 м² з'являються лише на етапі Б. Відзначається також тенденція до збільшення середньої глибини напівземлянок від етапу А до етапу В. 47 із врахованих 77 мали глибину 0,6—0,95 м. З них 21 заглиблена на 0,8—0,95 м, ще 12 — опущені на глибину 1—1,2 м. При цьому найбільша кількість напівземлянок (31) глибиною понад 0,8 м припадає на етапи Б і В. Загальна глибина будов понад 0,2—0,25 м. Саме на такій висоті над материком знаходився рівень давньої поверхні, що визначається за наявністю вогнищ, розташованих поза межами житла.

Неоднорідне й заповнення жител. У частини з них воно глинисте і досить світле, в інших заповнення двошарове — знизу світле глинисте, зверху — темне гумусне. Відзначено й включення вугликів, сажисті прошарки. У житлах № 44, 50, 69 і 74 у заповненні над піччю розчищено скупчення каміння. У будівлі № 44 завал каміння простягається від борте житла. На відміну від Кодина II [Русанова, Тимошук, 1984, с. 28—29] на поселенні Рашків I ці площі скупчення значно менші та каміння переважно невелике. У житлах № 11, 67 і 75 знайдено обгорілі залишки колод. У напівземлянках № 30, 37, 72 і 76 виявлено шматки глиняної обмазки. У трьох останніх вона випалена. Як відомо, невід'ємним атрибутом слов'янських жител є печі-кам'янки. У більш чи менш збереженому стані вони виявлені в кожному житлі поселення Рашків I. Виняток становлять № 77 і 80, де збудовано вогнища. Для розміщення печі використовувались усі чотири кути, але найчастіше (у 55 випадках) піч ставилася у північній частині.

Відмічено два випадки, коли в житлах, що не виконували жодних інших функцій, стояли по дві печі-кам'янки. Важливим елементом, що визначає тип конструкції споруд, є розміщення печі відносно стін котловану житла. Як відомо, піч, розташована впритул до стінки котловану, не дозволяла ставити зруб. У 52 з 75 врахованих напівземлянок піч збудовано впритул до стіни котловану однією або двома стінками. У 23 житлах вона розташована на відстані 0,15—0,5 м від стін. Якщо на етапі А впритул споруджено 93% печей, то на етапі Б — тільки 52%. На етапі В їх кількість знову зростає до 72%. Починаючи з етапу Б, серед напівземлянок, де піч встановлено впритул до стіни, виявлено три (№ 5, 20 і 38). У них в передній частині бокової стінки печі, що прилягала до котловану, вибрано частину каміння, яке лежало безпосередньо під стіною. Таким чином утворився паз завширшки 0,3—0,4 і завдовжки 0,4—0,6 м, куди, мабуть, заходив край дерев'яного облицювання борту котловану. Ширина паза достатня для того, щоб, обмазавши глиною дерево, розташоване близько до чельості, уникнути небезпеки пожежі.

Зазначимо, що середня площа будівель, де піч розташована на відстані від стін котловану, становить близько 14 м² і приблизно на 2 м² перевищує середню площу тих, де піч збудовано впритул.

Зафіксовано також залежність розмірів печі від площі житла. Так, на етапі А середня площа будівель 9,4 м², на етапі Б — 12 м², В — 13,5 м². Середня площа печей на етапі А — 1,6 м², на етапі Б — 1,9 м², В — 2,2 м² (до розрахунків приймалися лише будови, де більш-менш достовірно зафіксовано й площу печі). Співвідношення їх розмірів становить приблизно 1:6. Це не виключає наявності напівземлянок, де воно має вигляд як 1:3 або 1:4. Деякі побіжні дані дозволяють припустити, що за умов опалення "по-чорному", що обмежувало кількість дров, конструкція слов'янської печі, складеної з каміння без скріплювальних речовин, дозволяла шляхом збільшення або зменшення її розмірів (залежно від пори року) змінювати теплоємність, а отже, й тепловіддачу, підтримуючи оптимальний температурний режим у житлі.

На користь цієї гіпотези, на нашу думку, може свідчити наявність каміння у заповненні над піччю в напівземлянках № 44, 50, 69 і 74. Ймовірно, каміння зберігалось в них поряд з піччю на борту котловану. Ще вагомішим доказом може служити ситуація, відзначена в житлі № 56, яке належить до етапу А. В ньому одна із стін, до якої прилягала піч, на значному відрізку обкладена камінням по всій висоті — від долівки до краю котловану. Подібні явища зафіксовано й на інших слов'янських поселеннях [Приходнюк, 1980, с. 20].

Як і на багатьох слов'янських пам'ятках, на Рашкові I рідко простежуються входи до житла. Якщо вважати, що найбільш раціональне розташування входу є у стіні навпроти печі, то як вхід можна розглядати досить великі за розмірами сходи́ни, виявлені у напівземлянках № 19, 47, 75, 76, 78. Всі вони влаштовані навпроти чельості печі. Їх висота 0,4—0,5 м, за винятком житла № 47, де вона становить 0,25 м. Розміри від 0,55 x 1,35 до 0,7 x 1,7 м. У більшості споруд вхід, мабуть, влаштовували за допомогою дерев'яних сходи́в, що не збереглися.

У трьох житлах, що належать до етапу Б (№ 2, 30, 44), в стінах вирізано овальні ніші. В двох перших вони знаходилися за задньою стіною печі, в останньому — збоку від неї. Роз-

міри ніш 0,4 x 1 — 1,1 x 1,5 м; глибина першої 0,5 м, двох інших 0,7—0,85 м. Навряд чи можна розглядати їх як місце входу навіть тоді, коли вони розміщуються навпроти челюстей печі, як це відзначено в поселенні Рашків III [Баран, 1989, с. 38]. Найімовірніше, виїмки правили за господарські ніші.

У житлах № 27, 68, 71, 72 поблизу челюстей печі відкрито припічні ями діаметром від 0,55 до 1,5 м, глибиною 0,12—0,74 м від долівки.

У 15 напівземлянках виявлено господарські ями. Зазначимо, що вони з'являються в об'єктах лише з етапу Б.

У житлах № 12 та 57 ями розташовані всередині приміщення, а в інших виступають за його контури. На етапі В ситуація змінюється. Більшість ям вписується в контур котловану житла, а якщо вони і виходять за його межі, то лише підбоєм.

У будівлях № 3, 46, 51, 64, 66, 74 на долівці розчищено виступи, можливо, це сліди внутрішнього облицювання котловану житла. З цих жител № 3 і 64 належать до етапу Б, решта — до етапу В.

У 46 напівземлянках виявлено від одної до 19 стовпових ямок. Діаметр і глибина їх коливаються від 0,1 до 0,4 м. Більшість з них мала в плані округлу форму, але деякі, розміщені посередині стін, видовжені або овальні. У деяких житлах ямки розташовані впритул до стін, в інших — на відстані 0,1—0,5 м.

Особливістю домобудування на Рашкові I є те, що в переважній більшості жител відсутня ямка у куті за піччю. Лише у напівземлянках № 5 і 6, що належать до етапу В, ямки розташовані у всіх чотирьох кутах та посередині стін на відстані 0,12—0,44 м від них. У 11 житлах етапу А, етапу Б № 3, 20, 26, 32, 34 та № 11, 21, 38, 42, 65, 74 етапу В ямки є в трьох кутах, а в деяких й посередині стін. В інших будівлях вони розташовані настільки нерегулярно, що важко уявити більш-менш стійку конструкцію, що опиралася б на стовпи, вкопані у ці ямки. Правда, у 11 спорудах, включаючи й деякі із згаданих, відкрито ямки, розташовані посередині двох протилежних стін. До стовпів, напевно, кріпився коньковий прогін: напівземлянки № 33 і 50 (етап А), № 20, 21, 44, 63 і 70 (етап Б) й № 42, 51, 61 і 65 (етап В). У більшості жител виявлено ямки, які можна розглядати як сліди внутрішнього обладнання.

З наведеного випливає закономірне питання: якою ж була конструкція напівземлянки? Щоб відповісти на нього, з'ясуємо, якою ж вона не могла бути. За наведеними даними не можна впевнено стверджувати, що застосовувалася стовпова конструкція стін. Якщо вона й застосовувалася, то лише в 13 житлах. Однак в 11 з них один з кутів "повисав" без опори. Враховуючи, що у 53 з 75 описаних жител піч хоча б одним боком стояла до стіни котловану, їх конструкція не могла бути зрубною. Те саме простежено й на поселенні Рашків III, де переважна більшість печей також розташована впритул до стіни житла.

Навряд чи конструкція є зрубною і у напівземлянках, де піч розташована на певній відстані від стін котловану. У 15 з них вздовж однієї або двох материкових стін відкрито ямки від стовпів, причому нерідко впритул до стін; в семи — ямки відсутні, але у № 58 і 67 відстань між піччю й котлованом занадто мала для колод зрубу — мінімальна 0,1—0,12 м. Неправильна форма котлованів жител (№ 10, 28, 69), що мали форму трапеції або ромба, також не дозволяла ставити зруб. Лише № 13 і 41 могли бути зрубної конструкції.

Решта п'ять, а також 19 напівземлянок, де відсутні стовпові ями, а піч прилягає до борту котловану, могли б належати до першого виду конструкції жител за класифікацією, запропонованою І. П. Русановою та Б. О. Тимощуком. В таких будівлях стовпи не вкопувались у землю [1984, с. 31].

На нашу думку, на поселенні з єдиними р'єсами матеріальної культури, що існувало протягом значного часу, такого різнобою у конструкції жител не могло бути. Аргументи, наведені проти існування зрубної конструкції, знімаються, якщо уявити, що зруб зводився не всередині, а по краю котловану, або коньок даху кріпився на стовпах, а стіни, плетені з пруття, обмазані глиною й обкладені солом'яною, зводилися по краю котловану. Якщо це так, то обгорілі залишки колод, виявлені в напівземлянках № 11, 67, 75, можна вважати облицюванням лише материкових стін котловану; стає зрозумілим нерегулярне розташування

стовпових ямок, бо не було резону заналто зміцнювати легке облицювання котловану. На користь наведеної гіпотези може свідчити й розміщення господарських ям, ніш та інших конструктивних елементів будівлі, що виступають за межі котловану інколи більш ніж на 0,5—0,8 м. Стіни будь-якої конструкції, розташовані всередині котловану, унеможливили б доступ до них.

Окрім жител, на поселенні виявлено три споруди, вогнища, розташовані поза об'єктами, та значну кількість господарських ям. Дві господарські споруди розташовувалися на краю східної околиці поселення. Споруда № 1 неправильної, близької до овалу форми, розмірами 2,4 x 2,8 м, глибиною до 1 м. На дні — великі кам'яні плити; у заповненні — значна кількість вугликів та кісток тварин. Споруда № 2 — неправильної чотирикутної форми, розмірами 3,4 x 3,5, глибиною 0,8 м. У її північній частині, в підлозі, відкрито яму розмірами 1,4 x 1,5 м та глибиною 0,9 м від рівня долівки. Споруда № 3 також неправильної форми, близька до квадрата, розмірами 2,75 x 3,1, глибиною 0,5 м.

У всіх трьох спорудах не виявлено жодних ознак обігріву. Їх можна розглядати як допоміжні будівлі, де зберігалися сільськогосподарська продукція та інвентар. Значна частина з виявлених вогнищ, найімовірніше, належить до горизонту XIII—XIV ст. Тільки в 13 вогнищах знайдено керамічний матеріал, що дозволяє датувати їх VII—IX ст. Вогнища викладали з каміння, обмазуючи глиною, діаметр — 0,5—0,8 м.

З відкритих за межами житла господарських ям 23 віднесено до групи господарсько-виробничих комплексів, що виникли на місці поселення в XIII—XIV ст. [Беляєва, Баран, 1985, с. 79—81]. Після уточнення складу кераміки в об'єктах із урахуванням стратиграфічної ситуації нами виділено 29 пізніх ям, у 18 — кераміка взагалі відсутня. Однак за формою, розмірами та планіграфічним аналізом їх можна віднести до групи об'єктів VIII—IX ст. З 63 ям три належать до етапу А; 12, що характеризуються невизначеністю керамічних комплексів, можна віднести як до етапу А, так і до етапу Б. Чітко до етапу Б належать 34 ями, а до етапу В — 14. Форма і розміри ям досить різноманітні, незалежно від хронології.

У плані вирізняються ями округлої або овальної форми; в розрізі — грушоподібної, циліндричної, бочкоподібної. В ямах, стіни яких розширюються донизу, діаметр дна нерідко перевищує діаметр входу (0,5—0,7 м). За кількісним відношенням переважають ями із звуженими донизу стінами. Дно лінзоподібне або рівне. Розміри різні: від 1 до 1,9 м у діаметрі серед круглих та від 0,7 x 1 м — 1,5 x 1,7 м серед ям, що мали в плані овальну форму. Глибина ям неоднакова: мілкі (до 1 м) та глибокі (1,3—2,1 м).

Серед глибоких ями (№ 63, 66, 69, 74 і 84) були перекриті камінням, тому поставало питання, чи не є це залишками давніх вогнищ. Однак при уважному вивченні з'ясовано, що каміння укріплювало краї ям від осипання та, можливо, обважнювало дерев'яне перекриття. В ямі № 46 дно закрито кам'яними плитками, а у ямі № 114 — досить широка сходинка; врізана в материк висота 0,3 м. В групі неглибоких ям лише у № 57 (глибиною 0,8 м) під південною та північною стінами виявлено дві сходинки заввишки 0,32 м.

На нашу думку, мілкі й глибокі ями функціонально дещо відрізняються. Глибокі, ймовірно, використовувалися як "холодильники", оскільки влітку забезпечували досить низьку температуру, а взимку не допускали замерзання. Мілкі, мабуть, слугували зимовими сховищами (типу буртів) для овочів.

У зв'язку з цим наведемо вислів Псевдо-Маврікія щодо господарства слов'ян: "У них велика кількість різноманітної худоби і плодів земних, що лежать у купах, особливо проса й пшениці". Як бачимо, давній автор хоча й виділяє за кількістю злакові, згадує і якісь інші плоди. Споровопилковий аналіз, проведений на поселенні Г. О. Пашкевич, показав наявність у спектрі значної кількості пилку родини хрестоцвітних, до яких крім злакових бур'янів належать: ріпа, капуста, брюква, рапс і редька. На нашу думку, саме для зимового зберігання цих овочів й могли використовуватись мілкі ями. Г. О. Пашкевич також провела палеоботанічне дослідження матеріалів поселення, за результатами якого встановлено склад культурних рослин, що вирощувались мешканцями поселення. До них, крім згаданих, належать: пшениця, жито, овес, ячмінь, просо, конопля і горох.

Наведені дані засвідчують, що мешканці поселення інтенсивно займалися сільським господарством. Це підтверджує знайдене на поселенні сільськогосподарське знаряддя: два наральники, чересло (плужний ніж) і серп. Основні розміри наральників наведено в табл. 2, побудованій за системою Ю. О. Краснова. Відповідно до цих даних, за розмірами наральники близькі до типу ІВІ, а за формою й співвідношеннями — до типу ІВІ [Краснов, 1987, с. 41], тобто це наконечники з помірно загостреним, майже округлим робочим кінцем. Найбільша ширина лопаті, що припадає на її верхню третину, перевищує ширину втулки. Лопать у поздовжньому розрізі трохи загнута у бік втулки.

Найближчі аналоги до них знаходимо на території Молдови. Це наконечник типу ІВІ з с. Загайкани, який за своїми розмірами і співвідношеннями (див. табл. 2) дуже близький до рашківських, і наконечник типу ІВІ з Єкімауцького городища, який дещо більший від рашківських, але за формою і співвідношеннями також близький до них [Краснов, 1984, с. 204, 205, додаток 1]. Якщо загайканський наральник датується III—IV ст., то єкімауцький — IX—X ст. Таким чином, рашківські наконечники становлять якусь споріднену з ними ланку. Тим більше, що тип ІВІ представлено також в пізньолатенських пам'ятках західних районів України та на черняхівських [Краснов, 1987, с. 40]. Наконечники типу ІВІ могли застосовувати на одноручних прямогрядильних ралах із стойкою або без неї. Вони мають прямі паралелі в східноєвропейському етнографічному матеріалі. Наральниками типу ІВІ могли оснащуватись чотириелементні рала. Причому частина рал обох типів, на думку Ю. О. Краснова, могла мати й невеликі чересла, а також відвальні пристосування [1987, с. 100, 104, 112]. Ця думка підтверджується знахідкою чересла на поселенні Рашків I. Воно справді невелике — загальна довжина 28,5 см, довжина ріжучої частини — 16 см, що значно менше від розмірів чересел, наведених Ю. О. Красновим [1987, с. 55]. В обох типах рал наральники розташовані в положенні, близькому до горизонтального. Ця особливість дала підставу Ю. О. Краснову припустити, що такими знаряддями орали землі, які вже неодноразово оброблялися.

З наральниками, що походять з с. Загайкани та Єкімауцького городища, пов'язана ще одна проблема. Річ у тім, що дослідники, які першими інтерпретували ці знаряддя, розглядали їх не як наральники, а як плужні лемехи [Довженко, 1961, с. 44, 45, 74, 75; Брайчевський, 1964, с. 35—39]. Основою для цього їм послужила незначна асиметрія лопатей наконечників, їх однобічна спрацьованість. Ті самі ознаки виявлено й на рашківських наконечниках. Причому у наральника з житла № 67 лівий край сточений настільки, що майже лежить на одній лінії із краєм втулки, а ширина плічка на правому краю становить 2 см. Крім того, лівий край значно тонший й більш спрацьований. Лівий край спрацьований і в наконечника з житла № 29. Правда, плічко майже не зменшилось, але нижня частина леза лопаті з лівого боку явно більш спрацьована, ніж з правого. Товщина лівого краю леза 3,5, правого — 4,7 мм.

Наведені дані збігаються з тими, що визначені для наральників із с. Загайкани та Єкімауцького городища, де також спрацьовані ліві краї. Ю. О. Краснов не погоджується з висновками М. Ю. Брайчевського та В. Й. Довженка, вважаючи, що це явище випадкове, викликане "неточною роботою коваля, наслідком нерівномірного сточування тонких країв цих дуже невеликих наконечників, коли орали тривалий час вкругову або способом насадки наконечників на дерев'яний ральник, коли він утворює у поздовжній площині той чи інший кут з напрямком грядиля" [1987, с. 103].

Виходячи з наведених даних і враховуючи, що рала могли оснащуватись череслами і відвальними пристосуваннями, можна погодитись з Ю. О. Красновим, що всі ці знаряддя належать до рал, а не до плугів. Водночас факт, що всі ці наконечники спрацьовані, а у випадку рашківських саме з лівого боку, засвідчує це не випадковість, а скоріше, закономірність. Напевно, всі вони насаджувались на ральник під певним кутом спеціально для того, щоб разом з відвальним пристосуванням перегортати підрізаний пласт землі.

На нашу думку, цей висновок має принципове значення, оскільки дає підстави припускати, що в такий спосіб заорювали гній у землю, тобто штучно удобрювали. В свою чергу, цей агротехнічний прийом є певною ознакою парової системи землеробства. І хоча, на думку Ю. О. Краснова, давні рала недостатньо пристосовані для обробки парових полів,

висловимо припущення, що така система землеробства, у вигляді двопілля або різнопілля, з'явилася у VIII—IX ст., тобто ще тоді, коли землю обробляли переважно ралами, тим більше, що такі гіпотези вже висловлювалися [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 56].

Щодо серпа, то його не можна віднести до найдосконаліших знарядь, оскільки він має досить видовжене та пряме лезо, а отже, і невеликий кут різання, менший від оптимального 50—51%, за В. П. Левашовою [1956, с. 60].

Важливе місце у господарстві мешканців поселення займало скотарство. Про це свідчать кістки тварин, знайдені у заповненні багатьох жител та господарських ям. За підрахунками О. П. Журавльова, на поселенні представлені: велика рогата худоба — 780 кісток (52 особини); вівця-коза — 227 кісток (45); свиня — 339 кісток (61); кінь — 79 кісток (12). Причому порівняно з попереднім періодом роль скотарства зростає. Так, на Рашкові I виявлено 1589 кісток, що майже втричі більше, ніж на поселенні Рашків III (540), що датується другою половиною V — кінцем VII ст.

Мабуть, такий значний приріст поголів'я засвідчує зміцнення кормової бази, тобто з'являються прогресивніші системи землекористування, які, у свою чергу, залежні від продуктів скотарства. Таким чином, рослинництво і тваринництво розвиваються як взаємодоповнюючі та взаємонеобхідні види господарської діяльності.

Судячи за остеологічними залишками, певну роль у харчуванні населення відіграло й мисливство. Виявлено 18 кісток (6 особин) дикого кабана; 40 кісток (9) оленя звичайного; одна кістка лося й 9 кісток (4) зайця. Крім того, мисливство певною мірою забезпечувало і потребу в шкурах. Про це свідчать залишки бобра, барсука, лисиці та вовка (за даними О. П. Журавльова).

Зафіксовано і ремісничу діяльність. Виявлені на поселенні залізоплавильний та ковальський горни свідчать, що жителі поселення певною мірою самі забезпечували себе виробами із заліза [Баран, 1981, с. 12—20]. Численні знахідки пряслиць і кістяних проколов можуть засвідчувати такі заняття, як ткацтво та обробка шкур. Однак найрозвинутішим було керамічне виробництво. На поселенні знайдено не тільки значну кількість кераміки, а й виробничі комплекси, які, на нашу думку, пов'язуються саме з цією галуззю ремісничої діяльності.

Як зазначалося раніше, серед форм кераміки переважають горщики, що дозволяє провести їх типологічну класифікацію. В її основу покладено профіль бочка. Висота розташування плічок відносно висоти горщика, враховуючи профілювання вінчика, діаметр горла і дна, визначає його форму.

До першого типу належать досить високі стрункі горщики з виразними плічками, поставленими дещо вище $\frac{2}{3}$ їх висоти. Вони мають невисокий, відігнутий вінчик з заокругленим краєм, круті плічка й звужені донизу бочки. Найбільша опуклість припадає на верхню частину посудини, донизу вони досить різко звужуються. Дно плоске, нешироке. Діаметр горла завжди більший за діаметр дна, але менший за максимальну ширину тулуба. Більшість горщиків орнаментовано пальцевими вдавленнями по краю вінчика.

Другий тип представлено горщиками з похилим плічком, поставленим приблизно на рівні $\frac{1}{3}$ їх висоти або дещо нижче. Найбільша ширина тулуба — трохи вище середини висоти посудини. Вінчики з заокругленим краєм сильно відігнуті, дно плоске. Незначна частина посуду другого типу орнаментована по краю вінчика пальцевими вдавленнями.

До третього типу належить посуд з похилими плічками й найбільшою опуклістю посередині або дещо вище середини висоти посудини. Це, як правило, витягнуті, вузькі посудини з відігнутим високим вінчиком і плоским дном. Значна частина посуду цього типу орнаментована по краю вінчика пальцевими вдавленнями.

Четвертий тип представлено високими вузькими посудинами, за формою близькими до банкоподібних. Вінчик досить високий із заокругленим краєм, в одних випадках відігнутий досить слабо, в інших — різко. В останньому випадку посудини мають виразну шийку. Плічка слабо виражені, але поставлені високо — одразу під шийкою посудини, бочки прямі, ледь помітно звужені донизу. Найбільша ширина тулуба дещо перевищує діаметр вінця, іноді дорівнює йому. Деякі посудини цього типу орнаментовані по краю вінця вдавленнями або нарізами.

П'ятий тип представлено значною кількістю великих посудин тюльпаноподібної форми. Вони мають відігнутий вінчик з косо зрізаним або заокругленим краєм, ледь помітні, поставлені приблизно посередині висоти посудини плічка, звужені донизу бочки, та плоске, досить вузьке дно. Характерною рисою посуду цього типу є те, що діаметр вінчика завжди перевищує найбільшу ширину тулуба. Майже всі посудини цього типу орнаментовані по краю вінчика пальцевими вдавленнями. Вони, як правило, зустрічаються в житлах та господарських ямах разом з конічними мисками.

На поселенні Рашків I широко представлені миски із заокругленим, нерідко тоншим від стінок вінцем, конічно звуженими донизу бочками і рівним дном, іноді з закраїною. Всі миски товстостінні, з грубими домішками шамоту. Незначна частина мисок прикрашена по краю вінчика пальцевими вдавленнями.

У переважній більшості жител та в деяких господарських ямах виявлено сковорідки. Вони ліпні, товстостінні, з масивним дном. Частина їх орнаментована пальцевими вдавленнями по краю бортика.

Всі форми ліпної посудини на поселенні Рашків I, за винятком п'ятого типу, звичайні для пам'яток Луки Райковецької, поширені по всьому ареалу і визначають культурну належність дослідженого поселення. Найближчі аналогії їм відомі на поселеннях Середнього Подністров'я: Сокіл, уроч. Острови (верхній шар), Перебиківці III, Ревно II; верхів'їв верхнього Прута — Кодин. Вони відомі й на Волині та у Середньому Подніпров'ї [Тимошук, 1976, с. 21—26; Баран, 1972, с. 198—199; Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 89—106; Русанова, Тимошук, 1984, с. 10—22]. П'ятий тип, до якого належать тюльпаноподібні горщики, в Подністров'ї має лише рідкі аналогії, їх більше на Середньому Дніпрі.

Група обточеної на ручному гончарному крузі кераміки на поселенні Рашків I менша за ліпну. На дослідженому поселенні обточену кераміку знайдено лише в частині стратиграфічно найбільш пізніх об'єктів у незначній кількості, про що вже говорилося. Вона представлена виключно горщиками, що через обмеженість та фрагментарність матеріалу можна поділити лише на два типи.

До першого належать опуклобокi горщики із стрімкими плічками, поставленими приблизно на рівні 1/3 загальної висоти або дещо вище. Вінчик відігнутий, має заокруглений, горизонтальний або косо зрізаний край, шийка виразна, плічка досить круті. По плічках і бочках посуд прикрашено хвилястими або горизонтальними, багато- або однорядними лініями; зрідка хвилястий орнамент нанесено по краю вінчика.

Другий тип складається з посудин біконічної форми. Вони мають різко відігнутий вінчик із косо зрізаним краєм, похилі плічка, сильно опуклі посередині висоти посудини бочки. Горщики прикрашені за допомогою гребінця по всьому тулубу горизонтальними полосами та багаторядною хвилею. Іноді так само орнаментовано й край вінчика.

Подібно до ліпної обточена кераміка є характерною для всього ареалу культури Луки Райковецької. Однак найближчі за формами та орнаментом аналогії рашківського посуду відомі на території Середнього Подністров'я: Острови, Добринівське городище; Попруття — Грозинці [Тимошук, 1976, рис. 10, 18—20; 11, 2—4; Вакуленко, Приходнюк, 1984, рис. 41, 4].

Підсумовуючи сказане, доходимо висновку, що, незважаючи на значну кількість відомих пам'яток типу Луки Райковецької, дослідження нових поселень, особливо розкопаних повністю, збільшує джерельну базу, збагачуючи наші знання. Так, вивчення кераміки на поселенні Рашків I дозволило уточнити співвідношення (%) ліпного та гончарного посуду і дійти висновку, що керамічний комплекс культури визначається ліпною керамікою, яка значно переважає над обточеною на гончарному крузі. На основі застосування археомагнітного методу дещо уточнено й хронологію етапів розвитку культури Луки Райковецької у Подністров'ї. Крім того, значна кількість розкопаних жител дала можливість провести комплексний аналіз з метою з'ясування типу їх конструкції. Ще одним важливим результатом дослідження вважаємо знахідки на поселенні Рашків I двох наральників, що дозволило виявити певні закономірності у застосуванні цих, а також аналогічних їм сільськогосподарських знарядь і зробити деякі висновки щодо рівня розвитку землеробства на даній території в останній чверті I тис. н. е.

РОЗДІЛ II

СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА

Територія сучасної Чернігівщини, яка у середньовіччі входила до складу літописної "Руської землі" (у вузькому значенні цього терміна), в археологічному відношенні досліджена досить непогано. Звичайно, це твердження є відносним через незадовільний стан широкомасштабних робіт на сільських поселеннях деяких мікрорегіонів південноруських земель. Особливо ретельні роботи проводилися в центральній частині Чернігово-Сіверського князівства — у межиріччі Дніпра й Десни. В даній праці ми не маємо можливості ознайомити читача з усіма результатами розкопок на цій території за останні десятиріччя. Тому спинимося тільки на двох пунктах, на яких отримано досить цікаві матеріали. Зазначимо, що ці пам'ятки кардинально різнилися одна від одної за своїм оточенням та соціальною специфікою.

1. ПОСЕЛЕННЯ X—XIII ст. БІЛЯ с. АВТУНИЧІ

У світлі розпочатої Інститутом археології АН України програми широкого вивчення південноруського села X—XIII ст., повне дослідження типового давньоруського селища стало нагальною потребою дня. Щоб отримати максимальний обсяг інформації і по можливості зберегти чистоту експерименту, обрана для досліджень пам'ятка мала відповідати таким умовам: 1) селище мало бути неодмінно рядовим, типовим (за розмірами, топографією тощо) й одношаровим; 2) до складу пам'ятки обов'язково мали входити поселення і могильник; 3) обидва вони мали бути вільними від забудови за всіх часів; 4) у найближчій окрузі селища не повинні бути присутніми синхронні городища, значні торговельні магістралі тощо; 5) пам'ятка має розташовуватися у глибині давньоруської території, щоб виключити можливість домінування серед її населення іноетнічних елементів.

Одним з регіонів Південної Русі, на території якого був сенс шукати подібну пам'ятку, є літописна Сновська тисяча. Ця досить значна структурна одиниця Чернігово-Сіверської землі була віддалена від південних кордонів Русі. Особливості її політичної історії (неодноразовий перехід наприкінці XI—XII ст. від Чернігівського до Новгород-Сіверського князівства, які в цей час перебували у протиборстві, і навпаки) дозволяють твердити, що процес феодалізації, внаслідок нестабільності становища, на території Сновської тисячі відбувався значно повільніше, ніж в інших південноруських землях. Певною мірою це підтверджується і відносно невеликою кількістю (порівняно, скажімо, з Київщиною чи центральними районами Чернігівської землі) городищ X—XIII ст. і особливо малих городищ, що звичайно ототожнюються з феодальними замками.

Враховуючи це, для досліджень обрані поселення і кургани біля с. Автуничі Городнянського р-ну Чернігівської обл., розташовані в центральній частині літописної Сновської тисячі (рис. 10).

Кургани в уроч. Космівка поблизу с. Автуничі стали відомі наприкінці XIX ст. завдяки застосуванню Д. Я. Самоквасовим у 1873 р. спеціальних опитувальних листів [Сведения 1873, с. 93]. В 1984 р., під час робіт по підготовці Чернігівського тому "Зводу пам'яток історії та культури", вони були обстежені О. В. Шекуном. Тоді ж ним відкрите за 500 м на захід й синхронне поселення [Шекун, 1986, с. 329].

Селище розташоване приблизно в центрі трикутника, вершинами якого є села Лемешівка, Рубіж і Автуничі; за 2 км західніше останнього, за 4 км на південь від с. Лемешівка та за 3 км на схід від с. Рубіж. Воно займає край похилого лівого берега

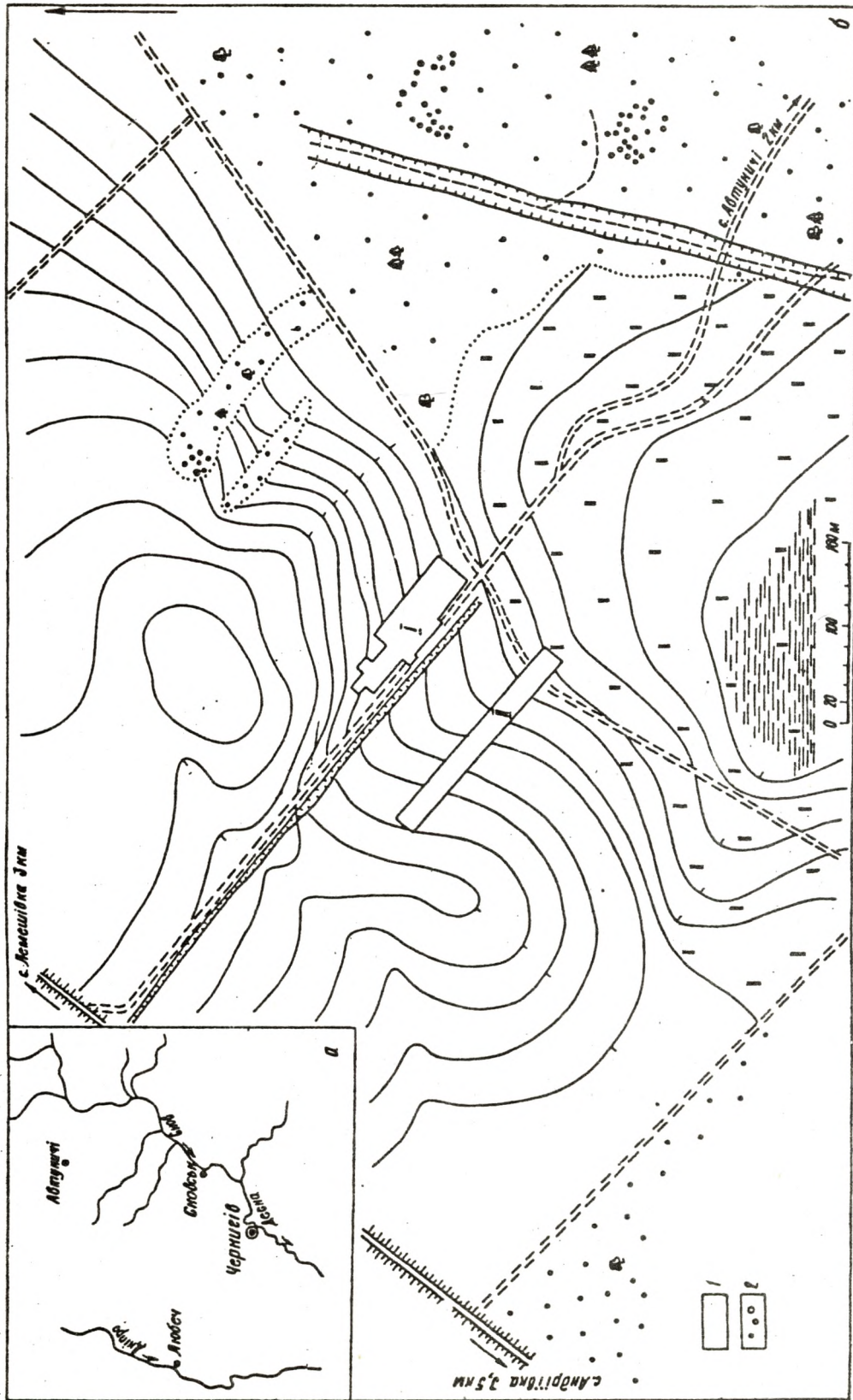

Рис. 10. Поселення біля с. Автуничі. Ситуаційний план (1 — розкопки, 2 — кургани)

р. Верпч (притока р. Тетева, басейн р. Снов). Територія поселення помітна після оранки на фоні світлого супісчаного ґрунту завдяки чорному забарвленню культурного шару, що утримує численні уламки кружальної кераміки кінця X — середини XIII ст., кістки тварин, печину, металургійні та склоподібні шлаки тощо, поширені на площі 3—5 га.

Селище займало похилі схили невеликої блюдцеподібної западини на краю лівого берега річки, що амфітеатром розкривається в бік просторової заплави, нещодавно забагненої до непрохідності (див. рис. 10). За повідомленням старожилів, саме тут споконвіку знаходився єдиний брід через болото, що з'єднував Автуничі і Лемешівку найкоротшим шляхом. Він і зараз функціонує, проходячи по північному схилу западини вздовж краю невеличкого ярмка, що утворився, мабуть, саме на місці старого шляху, розбитого підводами і розмитого дощами за сторіччя експлуатації.

Розвідкові роботи, проведені на поселенні 1987 р. (240 м²), показали, що культурний шар середнього ступеня насиченості мав потужність 15—25 см і перевідкладений практично на всю глибину багаторічної оранкою. Для досліджень придатні лише заглиблені в материк котловани споруд. Тоді ж відкрито ще дві групи курганів — за 400 м на північний схід (8 насипів) та за 300 м на південний захід (понад 20 насипів) від першої, причому на кожній з них проведені розвідкові дослідження.

Стационарні розкопки давньоруських пам'яток біля с. Автуничі розпочалися Дніпровською Давньоруською експедицією ІА АН України та Чернігівського педінституту ім. Т. Г. Шевченка 1988 р. На поселенні за 1988—1989 рр. розкрито близько 10000 м²: 5400 м² у північно-східній частині та 4200 м² — центральній. Всього за згадані роки виявлено понад 250 об'єктів, в тому числі — 155 будівель та близько 100 господарських ям.

Враховуючи, що наземні частини досліджуваних споруд не збереглися, при їх морфологічній класифікації враховувалась лише форма заглибленої частини. За формою котловану рештки споруд поділяються на прямокутні, овалоподібні, округлі та неправильні. Прямокутні будівлі (49) умовно можна поділити на власне прямокутні (40), неправильної форми (8) та квадратні (1).

Прямокутні будівлі здебільшого представлені спорудами, форма котловану яких досить наближена до прямокутника, часто із заокругленими кутами, але є й майже прямокутні (№ 107, 126 та ін.). Їх довжина (1,44—3,80 м), як правило, у 2—3 рази перевищує ширину (0,8—1,6 м). Щоправда, деякі споруди виділяються більш видовженими пропорціями (№ 30—40, 56, 69—70, 114—115 та ін.) за рахунок значного (в 4—6 рази) переважання довжини (до 5,2 м) над шириною. Стінки котловану, як правило, похилі, але трапляються й майже вертикальні. Глибина будівель в основному не перевищує 0,5 м, хоч є як глибші (до 1,5 м), так і менш заглиблені (0,08—0,1 м). Довівка переважно рівна, деколи з невеликим ухилом до краю тераси.

Більшість споруд досить чітко орієнтована кутами (№ 95, 105, 107 та ін.) або боками (№ 90, 93, 128 та ін.) за сторонами світу з невеликими відхиленнями в той чи інший бік. Цікаво, що на ділянці 1 (розкопи 1987—1988 рр.) всі споруди орієнтовані за сторонами світу виключно боками (коротшими або довшими). Наприклад, будівля № 4 витягнута вздовж осі південь-північ (2,16 x 1,40, глибиною 0,5 м). Стінки мають значний (0,15—0,2 м) нахил до середини, дно рівне; заповнення аморфне, одношарове (темно-сіра супісь з домішкою вугликів та печини). Споруда № 70 більш видовжена (5,2 x 1,8 м). Вона орієнтована майже по лінії схід-захід, в перерізі трапецієподібної форми (глибина 0,17 м) з аморфним сіро-брунатним заповненням. У хронологічному відношенні вони (як і більшість будівель інших типів) приблизно рівномірно розподілені по всіх періодах, проте помітне їх кількісне зростання у XII—XIII ст.

Споруди неправильної підпрямокутної форми мають незначні відмінності від власне прямокутних. Головним чином, це несиметричність їх стін (№ 1, 10, 37) або наявність тих чи інших виступів з одного (№ 12, 31) чи двох (№ 11, 38) боків котловану. При цьому немає

* Глибини наводяться від рівня материка.

впевненості, що це є конструктивні деталі, а не наслідки руйнування стін. В усьому іншому (орієнтація, розміри тощо) вони подібні до споруд⁷ попередньої підгрупи.

Квадратна будівля № 52 розташована в розкопі 3Е, зорієнтована кутами, які дещо заокруглені, за сторонами світу, має невеликі розміри (1,9 x 1,9 м, глибина 0,12 м), практично вертикальні стіни та рівне дно.

Овалоподібні споруди (31), подібно до прямокутних, здебільшого витягнуті довшою віссю по лінії північ-південь чи захід-схід й різняться від попередніх відсутністю у котлованів кутів, завдяки чому вони набувають обрисів овалу (довжина 1,6—4,4 м, ширина 0,6—2 м). Деякі котловани мають виступ з одного боку (№ 21, 23, 25, 133), що могло бути певною конструктивною особливістю будови, але не виключена і їх випадковість. Середня глибина овалоподібних споруд дещо більша (0,7—0,8 м), ніж у будівель попереднього типу, але в цілому сягає тих самих діапазонів. Як приклад розглянемо споруду № 23 (розкоп 2Е) видовжено-овалоподібної форми (3,8—0,9 м), орієнтовану довгою віссю по лінії схід-захід; глибина 0,35 м, стінки похилі. В стратиграфії, не враховуючи замиву (сіро-жовта супісь), виділяються два прошарки: темно-сірої супісі (на дні) та горілий з вугіллям і печиною (завтовшки близько 0,15 м).

Округлі будівлі (24) мають діаметр від 1,9 м до майже 4 м при глибині 0,3—0,95 м. Котловани деяких з них неправильних обрисів, наближених до многокутника (№ 33), або не досить виразні внаслідок перетину з іншою спорудою (№ 34—35). При цьому не виключена можливість певних змін форми після загибелі будівлі (наприклад, № 68, 150). Типовою є споруда № 50. Її котлован мав усічено-конічну в перерізі форму (верхній діаметр 2, нижній 1,6 м), глибина 0,46—0,49 м. Заповнення аморфне одношарове: гумусна супісь сіро-брунатного кольору. Дно рівне, дещо похиле, з перепадом по лінії схід-захід 7 см.

Споруди неправильної форми репрезентовані 51 екз. Як правило, вони мають котловани складної конфігурації, що утворились внаслідок або взаємоперекриття кількох об'єктів, або обвалів стін. В передньому їх глибина не перевищує 1,5 м, але деякі заглиблені до 2 м (№ 48). Зазначимо, що саме ці споруди мають несталу форму котлованів не лише в плані, а й в перерізі. Наприклад, споруда № 48 неправильної форми (9 x 4,5 м), витягнута за лінією північ-південь. Центральна частина котловану (площею близько 9 м²) заглиблена на 1,9 м й складної багатошарової стратиграфії. З півночі до неї примикає овальна в плані яма (1,9 x 1,7 м), що звужується до дна (глибина 1,72 м). Яма мала двоє вузьких східців й була відгороджена від основної частини перемичкою завширшки 1,4 м. Зі сходу до ями підходить невелика (4,4 x 1,2 м) канава, що закінчується овалоподібною ямою (1,5 x 1,2, глибина до 0,7 м). Із заходу до основного котловану примикає яма видовженої форми (3,3 x 1, глибина до 1,1 м) з невеликими уступами з обох боків, також відокремлена материковою перемичкою шириною до 0,4 м; а з південного заходу — ще одна яма овалоподібної форми (2,3 x 1,6, глибина 0,85 м). Споруда мала два входи: похилий — з півдня (1,6 x 1,6 м) і східчастий — із заходу (1,5 x 1,4).

Серед господарських ям помітно переважають округлі — більше половини загальної кількості (№ 12, 27, 60, 66, 90, 98 та ін.). На другому місці овалоподібні (№ 4, 20, 54, 96 та ін.), потім — ями підпрямокутної (№ 41—43, 70, 75 та ін.) та неправильної (№ 5, 16, 40, 57, 92 та ін.) форм. Яма № 73 в плані вісімкоподібної форми, але це пояснюється, мабуть, злиттям верхніх контурів двох округлих ям. У перерізі ями циліндричної, усічено-конічної, дзвоноподібної, грушоподібної, півшароподібної чи неправильної форм; глибина в матеріку — 0,05—1,5 м.

Запропонована морфологічна класифікація котлованів будівель і господарських ям певною мірою є умовною, оскільки провести однозначно більш-менш чіткі кордони між різними типами споруд (прямокутні й овалоподібні, округлі та неправильної форми) практично неможливо. В окремих випадках можна констатувати, що досліджені на поселенні споруди, окрім заглиблених в материк частин, мали і певні надземні конструкції того чи іншо-

⁷ До категорії господарських ям умовно віднесено об'єкти, діаметр чи довжина котлованів яких менше 1 м. Ями діаметром до 0,3 м розглядаємо як стовпові.

го типу, існування яких засвідчують стовпові ямки або відбитки лаг, нижній вінець зрубів тощо.

Так, круглий котлован споруди № 106 оточували десять досить потужних ямок (глибина 0,2—0,35, діаметр 0,3—0,33 м), розташованих за 0,05—0,2 м від його краю. Характер використання споруди (смолокурня) практично виключає можливість існування яких-небудь суцільних стін навколо неї. Можливо, на стовпи спирався лише намет, що закривав будівлю від опадів. Для зручності обслуговування споруди в стовпах з північного боку зроблено чималий інтервал — ймовірно, саме тут був вихід.

Приблизно таку саму конструкцію мало перекриття над ямою № 20, що спиралося на чотири стовпи (споруди № 11, 25, 79, 117). Можливо, рештками подібних наметів (але без заглиблених у землю частин) є розташовані по колу (чи багатокутнику) стовпові ямки, що виявлено в багатьох розкопах, хоча стверджувати це з певністю неможливо.

Кілька споруд, ймовірно, можна віднести до категорії наземних стовпових, або каркасно-плетених, що мали плетені з лози стіни. Стовпи каркасу стояли як по кутах будови, так і посередині стін. Всі будівлі прямокутних обрисів, орієнтовані стінами за сторонами світу (з невеликим відхиленням до лінії схід — захід). Найбільша серед них є будівля № 132 (розкоп 20—0, розмірами 5,4 x 4,5 м). Дві інші значно менших розмірів 4,3 x 2,6 м (будівля № 73) та 3 x 2,5 м (будівля в розкопі ОЕ).

Схожа на них і друга група споруд наземного типу, з тією лише різницею, що обриси їх окреслені не стовпами, а невеличкими рівчачками (ширина 0,1—0,25, глибина 0,05—0,35 м), що утворюють замкнений контур прямокутної форми. Побіжно на користь того свідчать форма і орієнтація цієї групи будівель: прямокутні, стінами за сторонами світу з незначним відхиленням на схід, тобто аналогічно попереднім. Рівчачки є відбитками нижніх частин стін, сплєтених з хмизу (в таких випадках по дну рівчачка простежуються часті ямки від кілочків) або зрубних.

Залишки такої споруди (5 x 4,5 м) виявлено з розкопі 1 Н. Вхід до неї, враховуючи розрив рівчачка, знаходився з півночі (ширина біля 1 м) і з обох боків фіксувався стовповими ямками, вписаними строго в лінію рівчачка. В середині споруди (та й по центру) — ще кілька стовпових ям, але їх призначення і синхронність з основним об'єктом залишилися нез'ясованими. Подібний характер мали також споруди № 75, площею 8 x 6 м, та № 94, площею 4,8 x 4 м по внутрішньому контуру або 6,2 x 4,5 м — по зовнішньому.

Дещо складнішим уявляється характер споруди, що перекривала будівлю № 107 та горн № 3. Майже квадратна (5,2—5,5 м), вона орієнтована, на відміну від попередніх, кутами за сторонами світу. При цьому з північного заходу та північного сходу фіксуються рештки рівчачків, а з двох інших боків — стовпові ямки, розташовані в південно-західному, південному та південно-східному кутах споруди. Можливо, з двох боків будівля мала суцільні стіни каркасно-плетеної конструкції, а з двох інших — лише стовпи, на які спирався дах. На жаль, в більшості випадків подібні спостереження зробити неможливо через знищення, як зазначалося, культурного шару практично на всю глибину. Тому досліджувати можна лише заглиблені в материк котловани споруд.

За результатами досліджень 1987—1989 рр., концентрація будівель того чи іншого типу на певних вивчених ділянках не фіксується. Тому наявні на сьогодні матеріали не дають можливості говорити про існування планувальної системи на розкопаній частині селища. Не виключено, що тут, як і на багатьох інших поселеннях Південної Русі, зокрема Чернігівщини, для того часу характерною є концентрація споруд господарського та промислового призначення на відособленій від жител частині селища. Проте, як свідчать зафіксовані на ряді ділянок відбитки стовпових та плетених тинів, певна планувальна система існувала. Про це йтиметься далі. Щоправда, замкнених садіб чи іншої чіткої системи організації простору всієї пам'ятки простежити поки що не вдалося, хоча деякі ділянки селища явно відокремлені огорожами від інших.

Так, в розкопах 1 Л, 2 Л, 1 К, 2 К зафіксовано сліди двох паралельних стінок (відстань між ними близько 8 м), що перетинають розкопи майже по лінії північ-південь. Складну

систему огорож, що перехрещуються під прямим або іншими кутами, виявлено також в розкопах ОІ, 1 З, 1 Ж, 20 О, 20 Н, 20 М, 21 О, 21 Н, 21 М.

Викликає інтерес розміщення у ряді випадків двох синхронних споруд впритул чи на незначній відстані, але обов'язково під прямим кутом одна до одної (наприклад, № 16 і 21; № 8, 64 і 65; № 114 і 115, № 119 і № 121). Можливо, це спроба максимально раціональної організації робочого простору або це пов'язано з певними особливостями технологічних процесів, що тут відбувалися.

У функціональному відношенні всі досліджені об'єкти можна розділити (теж до певної міри умовно) на житлові, ремісничі, сільськогосподарські, промислові, господарчі, смітникові, невизначені. Останні становлять переважну більшість — головним чином через брак інформації. Це, як правило, споруди, стратиграфія заповнення та форма котловану яких, так само як і характер знахідок, не дають змоги визначити їх призначення. Наприклад, будівля № 82, округлої форми, діаметром 2,2 м, сегментоподібна в перерізі (глибина до 0,40 м, нижній діаметр 2,1 м), мала аморфне однорідне заповнення (темно-сіра супісь з включенням печини) і не містила будь-яких знахідок (окрім уламків кераміки X—XI ст.), що дозволили б з'ясувати характер її використання. Багато в чому подібні будівля № 123, неправильної форми (3 x 1,45, глибина 0,4 м), заповнена сірою супіссю; будівля № 25, витягнутої овалоподібної форми (3,2 x 0,6, глибина 1 м), заповнена світло-сірою супіссю, та ін.

До числа відхожих належать об'єкти, які використовувались певний час для будь-яких інших потреб, а після припинення експлуатації відігравали роль помийок, куди зсипали сміття, рештки зруйнованих печей, уламки посуду, кістки тварин, попіл тощо. Наприклад, яма № 17, розташована поблизу горна № 1, забита відходами виробництва (керамічні шлаки, печина, гончарний брак, вуглики тощо). Приблизно таким же чином використовувалась будівля № 107 Б, до котловану якої зсипались відходи виробничої діяльності та ремонту горна № 3.

Господарськими, звичайно, вважають об'єкти, призначені для зберігання припасів, фуражу, реманенту та ін. До них нерідко відносять переважну кількість споруд і ям, виявлених на поселенні. Мабуть, так воно і було. Проте в даному випадку немає підстав ототожнювати ту чи іншу конкретну будівлю з якимось певним типом господарських споруд (яма для зберігання зерна, овочів, риби, м'яса тощо). Виняток можна було б зробити лише для округлої будівлі № 108, в котловані якої знайдено два залізних наральника, однозубу залізну ость для ловлі риби та ін. Ймовірно, господарськими були також деякі з наземних прямокутних споруд, описаних раніше, та більшість стовпових наметів.

До категорії сільськогосподарських традиційно відносять споруди, пов'язані з обробкою продукції сільського господарства: снопосушильні (овини та шиші), зерносушильні, копильні для риби та м'яса тощо. Низький ступінь збереженості верхніх частин споруд значно ускладнює ідентифікацію об'єктів цієї групи. Можливо, залишками снопосушильні є будівля № 63. Котлован її мав типову для споруд цього виду овалоподібну форму [Веремейчик, 1986, с. 30—31] розмірами 3,6 x 1,2 м і був орієнтований по лінії схід-захід. Глибина його 0,2 — 0,6 м, в західній частині зафіксовано завал печини. За керамікою споруда датується XII ст.

Будівлі промислового призначення пов'язані з традиційними для території Полісся, лісохімічними промислами (виробництво смоли, дьогтю, поташу та ін.), добре відомими за етнографічними даними [Бураковская, Федина, 1988, с. 245—253].

Для куріння смоли на дьоготь в той час застосовувався так званий ямний спосіб, за якого смолу варили в спеціальних ямах — "майданах". За формою та влаштуванням вони практично однакові у всіх слов'янських народів і являли собою яму у вигляді усіченого конуса основою догори. Смолу добували з сосни, дьоготь — з берести. Сировину закладали у яму, обкладали хмизом і підпалювали, а потім засипали дерниною та ґрунтом. Далі процес горіння відбувався без доступу повітря. Смола чи дьоготь, що виділялися при цьому, стікали вниз, в під'ямник, де збиралися у спеціальну посудину. Для фільтрації продукції застосовували дінця глиняних посудин з просвердленими в них трьома-п'ятьма отворами, що ставилися на горщик зверху. Пізніше для цього застосовувалися спеціальні глиняні "замки", в

яких робили отвори для фільтрації. Стіни ями інколи обкладали берестою або сосною дранкою. Щоправда, відомий і інший спосіб видобутку дьогтю — "нічний", або "корчажний" (горщик з берестою щільно закривався кришкою і для герметичності обмазувався глиною, потім обкладався хмизом, який підпалювався), але він дуже важко фіксується археологічно.

Такі ями — "майдани" відкрито на різних ділянках поселення (споруди № 58, 85 Б, 106, 107 В, 111 Б та ін.). Для прикладу розглянемо дві з них — № 106 і № 111 Б.

Будівля № 106 являла собою круглий у плані отвір діаметром 1,75 м, стінки якого звужувались на конус до глибини 0,72 м, діаметр становив 1,05 м. У дні, з відступом від його країв за периметром 10—12 см, зроблено другий круглий отвір діаметром 84 см. Стінки цієї ямки також звужувались на конус до глибини 1,25 м (загальна глибина обох ям від рівня материка 1,97 м), діаметр її дна 0,4 м. Стінки ями у нижній частині першої камери і у верхній частині другої добре пропечені і просякнуті смолистими речовинами. Ймовірно, на дно нижньої камери ставилась посудина — приймальник, що закривалась зверху дінцем — фільтром, а нижня камера до рівня заплічок або трохи вище закладалась сосновим осмолем. Верхню камеру заповнювали хмизом для розтопки (на користь цього начебто свідчить обпаленість стін ями саме в районі заплічок). Яма, ймовірно, витримала не один виробничий цикл: її нижня камера доверху заповнена просмоленими шматками піску, що, висихаючи, відслоювались час од часу від стін і обсіпалися донизу. Враховуючи знахідки уламків вінець кружальних посудин у заповненні будівлі № 106, її можна датувати XII ст.

Цікаво, що над будівлею № 106 існував якийсь намет, що спирався на 10 потужних стовпів (діаметр стовпових ям 0,3—0,33, глибина 0,2—0,35 м), розташованих навколо неї. Проте не виключено, що намет зведено на останньому етапі існування споруди, коли нижня камера була вже засипана і використовувалася за якимось іншим призначенням.

Будівля № 111 Б дещо простішої конструкції: кругла в плані й усічено-конусоподібна в перерізі. Її глибина 1,15 м, верхній діаметр 1, нижній — 0,4 м. Стінки ями на 0,5 м від поверхні просякнуті на 3—4 см чорною смолистою речовиною. На самому дні — великий уламок грубої ліпної товстостінної посудини (товщина денця близько 3 см, стінок — 4, у прилежній частині біля вінця — 2 см) з просмоленою поверхнею. Форма банкоподібна з майже вертикальними стінками заввишки 10,5 см, вінця плавно заокруглені. Тісто погано вимішане, з домішкою піску та посіченої соломки й полови, випал поганий. За керамікою та стратиграфічними спостереженнями смолокурня датується XI ст. (фото 2). В різних частинах поселення знайдено уламки денць-фільтрів з отворами. Все це свідчить, що куріння смоли і дьогтю було поширеним заняттям серед мешканців селища.

Крім згаданих споруд в різних місцях Автуницького поселення виявлено залишки гончарних горнів, два з яких збереглися найкраще.

Як відомо, основу горна становлять топка, розсікачі та черинь. Давньоруські горна Автуницького поселення згідно з традицією були поставлені на твердому ґрунті. З самого початку місце для першого горна обране на південно-західному куті будівлі 17 А, де у тверду материкову глину врізано котлован-нішу (рис. 11). Ретельне вивчення деталей дозволило прослідкувати процес закладання основи горна. По-перше, на дні котловану були забиті невеличкі кілки — контури стін, розсікача або козла. По центру горна забито великий кіл. Потім стіни котловану підмазано глиною за периметром (рис. 11).

Відступивши від стін на 15 см, автуницькі гончарі вбили з інтервалом 24—25 см кілочки для тину, що правив за каркас для забивання материковою глиною простору між стінками котловану. Потім тин обмазувався глиною, після чого формували перший черинь. Формування стін велося за допомогою злегка обпалених вальків. Перше опробування було проведено до спорудження розсікача (козла). Невисокий ККД горна (внаслідок великих розмірів обпалювальних камер) призвів до його реконструкції, після чого було звужено чেলюсті. Не зовсім ясно, чому черинь першого горна заходить під розсікач. Можливо, гончарі мали намір створити горно типу салтівського. Проте неодноразові ремонти можуть вказувати й на те, що перший розсікач на якомусь етапі знесено повністю.

* Фото наведено наприкінці видання.

На етапі третьої реконструкції північну камеру розширено і топка набула таких розмірів: 16 см — південна, 18 — північна, у верхній частині 47 і 35 см (за шириною).

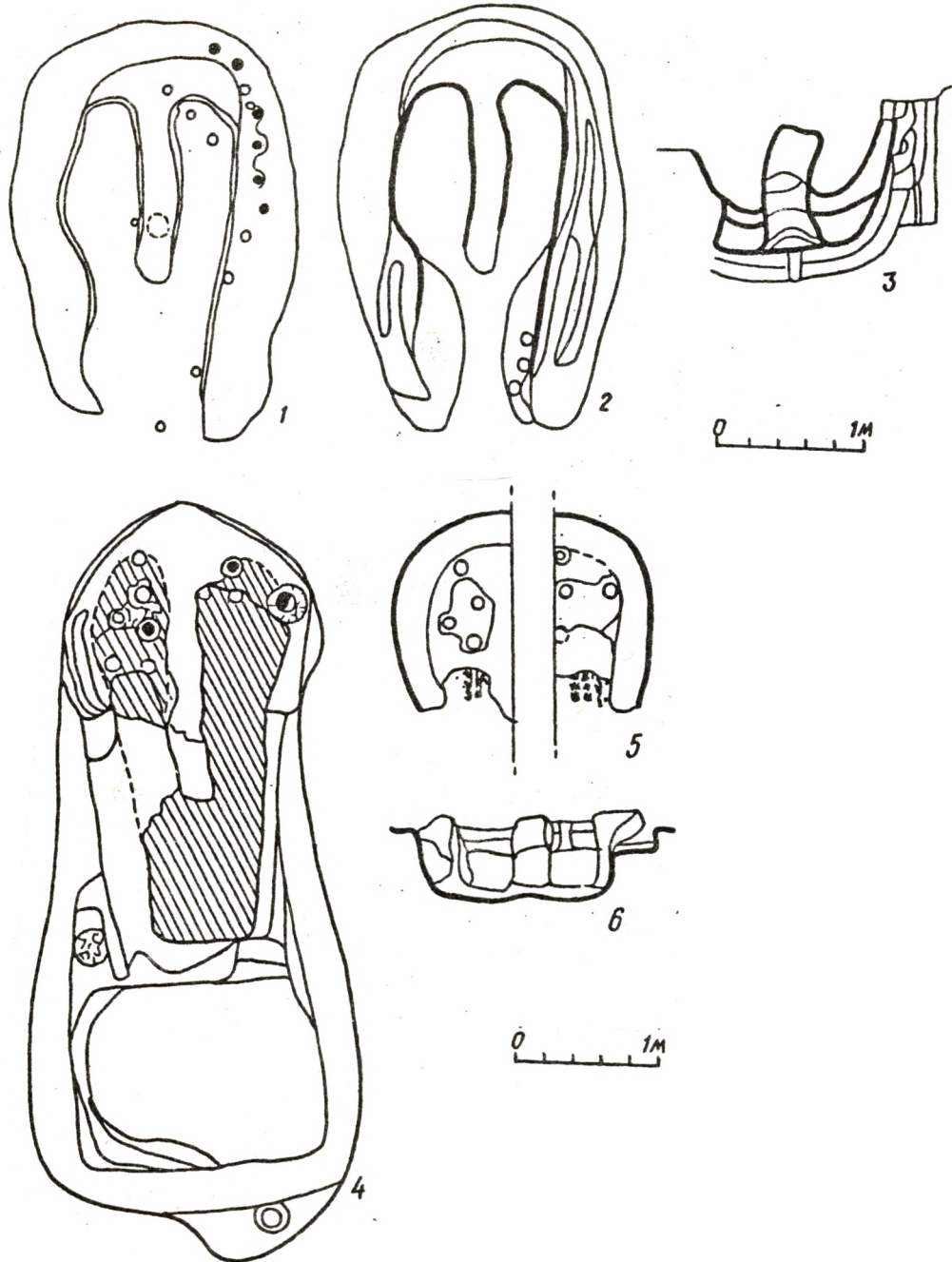

Рис. 11. Горна Автуніцького поселення:

1, 2 — перше горно на рівні першого і третього черенів; 3 — стратиграфічний розріз першого горна; 4 — план другого горна; 5 — план череня обпалувальної камери; 6 — стратиграфічний розріз другого горна

За кожною реконструкцією верхня частина горна тою чи іншою мірою розбиралася, топкові камери залишалися заповнені попелом. Над ними на висоті 28 см над першим черенем споруджено другий, зверху над яким — третій, товщиною 14 см. Після третьої реконструкції горно вже не використовувалося, а висота його топкових камер сягала 43 см.

У процесі вивчення горна встановлено, що при спорудженні розсікача (козла) використовувалися дошки опалубки. Їх відбитки збереглися на південному боці козла біля західної стінки горна. В конструкції північної стінки зафіксовано чіткий відбиток руки майстра. Деякі деталі збереглися погано. Так, від продуктів залишилися лише сліди ошлакованих от-

ворів в розвалі. Досить приблизно встановлюється діаметр робочої камери горна після третьої реконструкції — близько 1 м.

З розглянутим горном пов'язано три будівлі: 17 А, 17 Б, 17 В. Першим з них споруджено котлован будівлі 17 Б. Останній засипано під час спорудження будівлі 17 В. Стратиграфічні спостереження засвідчують, що будівлі 17 В і 17 А є камерами однієї споруди. Котлован 17 А засипано печиною, вугликами, уламками посуду, шлаками — відходами функціонування цього або сусіднього горна. Виробничий брак виявлено також і у звичайній для поселення, в плані видовженій (2,3 x 0,6 см) ямі, де знайдено й розвали двох горщиків. В деяких ямах простежувався шар гончарної глини (розкоп 2 Ж, яма 7) — запас майстра-гончара, а кар'єр для видобутку глини відкрито в розкопі 0 — 2.

Друге горно виявлено у вигляді скупчення печини (північна частина) та фрагментів посуду, вугликів та печини (південна частина) на площі 5 x 2,28 м. У процесі дослідження з'ясовано, що південна частина становить передгорнову яму, вирізану в материка. Котлован розмірами 1,7 x 1,25 м заглиблено на 0,7 м від рівня материка. В південно-західному кутку простежено східці. Заповнення складалося з прошарків попелу, вугілля, виробничого браку. В північній частині виявлено топкову камеру з розсікачем — "козлом", діаметром 1,4 м, загальною довжиною 2,8, висотою близько 0,5 м. Розсікач зберігся на довжину 1,8 м (рис. 11).

Знайдені залишки кілків від розмітки котловану, сліди опалубки "козла", відбитки каркаса робочої камери у вигляді тину. Черинь опалювальної камери зберіг 11 продухів діаметром 10 см, один з яких в процесі ремонту замазано гончарною масою. Простежено сліди ремонту "козла", череня та стінок топки. Під час ремонту використано уламки горщиків з вінцями кінця XI — початку XII ст.

Як перше, так і друге горна входили до більш-менш чіткої планувальної структури поселення. Збереглося кілька ліній тинів, про що вже йшлося. Це засвідчує, мабуть, садибну забудову поселення та належність виявлених горнів до певних садиб. Типологічно знайдені горна належать до дуже поширеного на Русі типу горнів (двоюрисних з глини), топка в яких поділена розсікачем на дві частини. Виявлені залишки дозволяють реконструювати автуницькі горна, а також розрахувати кількість посуду, що обпалювався за один цикл. Залежно від розмірів горщиків ця кількість становила від 50 до 200.

Рештки ще трьох горнів, виявлених розкопами 1989 р., збереглися значно гірше і потребують подальшого вивчення. На підставі численного керамічного матеріалу (понад 20 тис. уламків) обидва горна можуть бути датовані першою половиною — серединою XII ст.

Як то не дивно, але найскладнішою проблемою при роботах на поселенні Автуничі виявилось виділення із загальної маси споруд житлового призначення. Річ у тім, що на всіх синхронних пам'ятках, що піддавались дослідженням на території Чернігівщини, Брянщини та Гомельщини, домінуючим типом житла X—XIII ст. були споруди напівземлянкового типу, із заглибленим у ґрунт нижнім поверхом — підклітом чи хоча б із заглибленою долівкою. Це дозволяє точно фіксувати не лише розташування і розміри житла, а й його певні конструктивні деталі.

На поселенні Автуничі, незважаючи на чималу розкриту площу, за цей час не виявлено жодного об'єкта, який можна було б інтерпретувати як залишки житла, хоча невелика група будівель й має певні ознаки житлових споруд.

Деякі з них виділяються за правильною чотирикутною формою, що утворена канавками від нижніх вінець зрубів (споруди № 94 — розкоп 20 Н, № 75 — розкопи О І та І І) або стовпами каркаса (№ 73 — розкоп 2 Е та № 132, розкоп 20 О). Ймовірно, в окреслених ними межах дійсно існували наземні будівлі зрубного чи каркасно-стовпового типу, але інших ознак житла (рештки опалювальних споруд, характерні типи знахідок тощо) вони не мають.

Друга група споруд, навпаки, характеризується несталістю форм заглиблених частин, але має рештки розвалів печей (значно пошкоджених оранкою) та чималу кількість відповідних знахідок (споруди № 48, 96, 103, 126, 130 та ін.). Так, в описаній споруді № 48 виявлено безформений розвал (діаметр 0,4 м) печі, що, мабуть, впала з другого поверху. Серед печини знайдено розвали двох кружальних посудин, а в котловані — майже 1200 уламків кераміки, 2 глиняних пряслиця, уламок скляного браслета, фрагменти ножів та серпа, осел-

ки; зубило, пружину від циліндричного замка, бронзовий хрестик, а в культурному шарі — фрагменти наральника, бронзовий перстень, уламки скляних та бронзових браслетів. Звісно, це ще не дає підстав вважати споруду № 48 житлом, але разом з тим вказує на її неординарність. У ході розкопок споруду інтерпретовано як кар'єр для видобутку глини, але наведене вище дозволяє переглянути цей висновок. Можливо, це було житло гончара, під яким у глибоких льохах зберігалися не лише харчові припаси, а й значні запаси глини, підготовленої для виготовлення продукції. Подібні випадки зафіксовано етнографічно. Здається, на користь цього свідчать і знайдені в будівлі глиняні скатиші з рук та глиняне сопло без слідів використання. За характером знахідок будівля № 48 датується XI ст.

Споруда № 92 (1,8 x 1,6 м) округлої форми. Значну її частину займав чималий (1,2 x 1,5 м) розвал печі. При дослідженні зібрано близько 500 уламків кружальних посудин кінця XI—XII ст. (серед них кілька розвалів горщиків), кістки тварин і птахів, уламки жорен з вулканічного туфу, ножі та їх фрагменти, скляна намистина та ін.

Звичайно, можна припустити, що житла на поселенні Автуничі, як і на території Смоленщини, були наземними, з невеликими за площею підпільними ямами, але повної впевненості в цьому поки немає. Без сумніву, питання вимагає додаткового вивчення.

Матеріали досліджень двох років дозволили охарактеризувати рівень розвитку ремісничого виробництва на поселенні. Щодо металургійної роботи мешканців Автуницького поселення, то її засвідчують уламки криць та металургійні шлаки, знайдені в культурному шарі та в окремих будівлях, а також раніше згадане сопло. За даними розвідки, болотна руда трапляється і нині в лісі в кількох кілометрах на схід від поселення.

Залізні вироби, знайдені на поселенні, звичайні для давньоруських колекцій. Найбільші за розміром і значенням залізні знаряддя для оранки представлені наконечниками рал. Два з них, майже цілі та однакові за розмірами, знайдені в будівлі 83 (розкоп 20 П). Довжина їх 15 см, довжина втулки 9, тобто понад половину загальної довжини, ширина 8 см (фото 3). За класифікацією Ю. А. Краснова, типологічно наконечники рал належать до типу вузьколопатних, найближче до підгрупи А (типи IA1, IA2, IA3). Однак наконечники підгрупи А хоча й мають загострені леза, проте їх лопаті в поперечному розрізі прямі. Наконечники з Автуничів в перерізі загнуті подібно до типів підгрупи Б, але не мають розширеної лопаті. Бокові грані лопаті асиметрично загострені. Найближчі аналогії походять з Райковецького городища та Новогрудка, де датуються XII—XIII ст. [Краснов, 1987, с. 31—32; Гуревич, 1981, с. 104].

З розкопів на поселенні походять два фрагменти втулки і лопать, зігнута в перетині, довжиною 9 см, від наконечника типу IA3 (будівля № 151). Знайдені наконечники походять від так званих етнографічних рал з прямим грядилем і прямим ральником, що вставлявся у грядиль знизу [Краснов, 1987, с. 100].

Побутування прямогрядильних рал відносять до другої половини I — початку II тис., агротехнічні можливості яких виникли після широкого поширення плуга.

Найбільшу за кількістю групу виробів господарчого призначення (рис. 12) становлять кілька десятків ножів. Розміри їх від досить великих (близько 15 см у довжину) до середніх. У таких ножів лезо в перерізі трикутне, черешок — прямокутний. На деяких черенках збереглися залишки дерев'яних руків'їв (будівля № 144).

Разом з ножами можна розглядати колекцію досить різноманітних швайок, показовими з яких є одна завдовжки 5,5 см, з черешком, прямокутним в перерізі, завдовжки 2 см (будівля № 83). Трапляються вироби без черешка, в перерізі квадратні (розкоп 21 П, кв. 12).

З культурного шару поселення походить невелика колекція деталей залізних замків. У будівлях № 4 та 28 виявлено дужки з пружинами, в граншеї 1 (1989 р.) — пружину завдовжки 6,5 см.

Досить значну частину знахідок становлять поодинокі знаряддя праці: напилек (будівля № 129) завдовжки 11,5 см; зубило завдовжки 29 см, в перерізі квадратне (яма № 4); острога завдовжки 14,5 см, в перерізі прямокутна (будівля № 83); світець у вигляді тризубця завдовжки 10,5 см з відламанною частиною (будівля № 104).

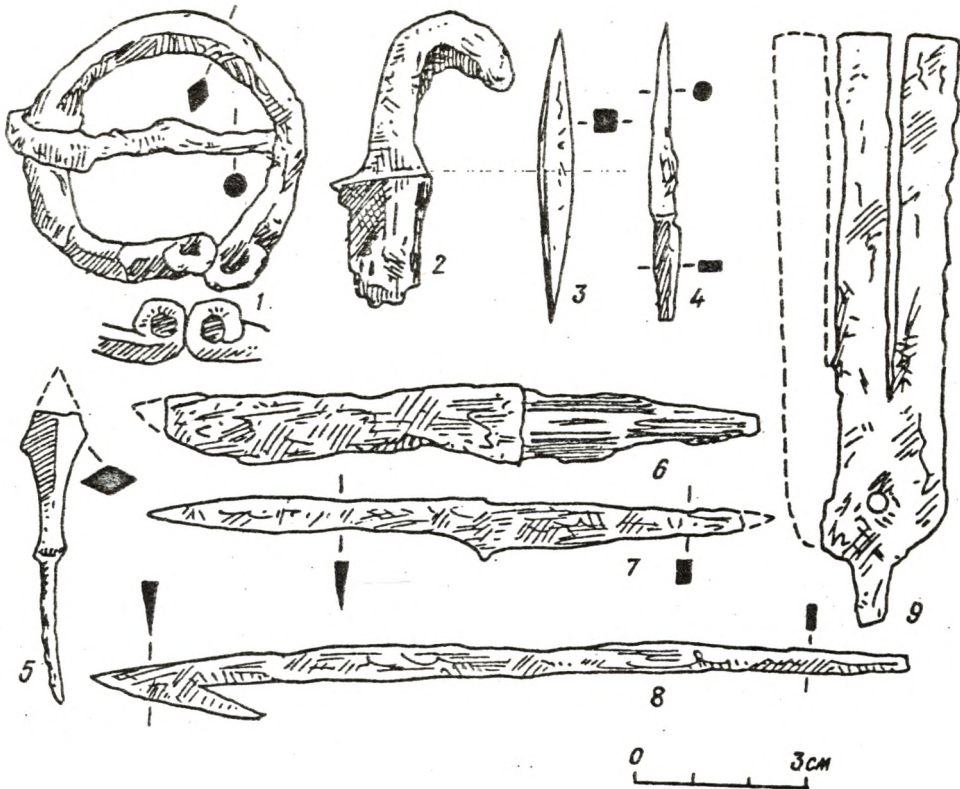

Рис. 12. Вироби залізоробного ремесла з Автуницького поселення

На Автуницькому поселенні знайдено багато цвяхів, довжина яких коливається від 8 до 12 см, в перерізі 0,5—0,7 см, з круглою шляпкою діаметром до 1,5 см або прямокутною. Частина виробів походить з розкопок курганів, де цвяхами збивалися гробовища.

На поселенні виявлено різноманітні дужки та петлі від відер, дверей. Петлі від відер мають заокруглене вушко для дужки (розкопи 21 О, 1 Н), в перерізі прямокутні або круглі, довжиною близько 6 см, внутрішній діаметр близько 1 см, зовнішній — 2—2,5 см. Скоби для дверей великі, до 16 см довжини (розкоп 1 Н). Знайдено і зовсім інший тип петлі — у вигляді штиря, завдовжки близько 10 см, в перерізі круглий, діаметром близько 1 см, тупий кінець якого прокуто в петлю (будівля № 136). З будівлі № 148 походить набір окуття від дерев'яного відра. Тут зберігся й невеликий цвяхок. Більш рідкою знахідкою є окуття дерев'яного руків'я від ножа (будівля № 133), черешок із залишками дерев'яної ручки від стилета (будівля № 119).

Колекція зброї та спорядження воїнів, знайдена на поселенні, незначна. Це невеликі ромбічного типу черешкові стріли. Краще збереглися вістря завдовжки 6 та черешком 2,5 см (будівля № 130) й довжиною 7 см (будівля № 21). У розкопі 4 Е знайдено псалій, що належить до відомого типу двопетельних "крилатих" [Кирпичников, 1973, с. 16], довжиною 10, шириною 3,9 см, датується XI—XII ст. Вудила від цих псалій (тип III) або від типу IV знайдено у розкопах 3—3 та 10.

Із заповнення ями № 38 походить шпора завдовжки 9 см, в перерізі прямокутна. Вона належить до III типу досить масивних виробів, поширених на Русі з XI ст., але найбільш характерних в середині XII — середині XIII ст. [Кирпичников, 1973, с. 66]. Шип у формі чотиригранної пірамідки конічної форми має довжину 3,3 см. Скоба в перерізі трикутна, петлі дископодібні із слідами ремонту.

Специфікою Автуницького поселення є порівняно невелика кількість виробів з кістки. В шарі й будівлях траплялися оброблені великі та рогові кістки, проте залишків косторізного ремесла не виявлено. Найбільш частою знахідкою є кістяні проколки (будівля № 107, яма № 51). У будівлі № 2 виявлено профільований кістяний гудзик, виготовлений на токарному верстаті, довжиною 3,4, діаметром 0,65 см.

Найчисленнішою категорією виробів ювелірного ремесла (рис. 13) є скроневі кільця, за типом прості, з кінцями, що заходять один за одиний, діаметром 16—30 мм. Вони виготовлені з круглого дроту завдовжки 1—2,5 мм. У двох випадках в похованнях з курганної групи III (курган № 6, поховання № 1) та в кургановій групі II (курган № 3, поховання № 1) знайдено кільця, в яких один з кінців, що заходить, розплющено та закручено у спіраль. Це, мабуть, варіант S-подібних кілець, що є характерними для Правобережжя Дніпра. В одному випадку на кільце було надіто ажурну намистину так званого дреговичського типу. В курганній групі I (курган № 12) з п'яти скроневих кілець три з кінцями, що заходять один за одиний, а два — із загнутими, що є грубою імітацією S-подібних кілець.

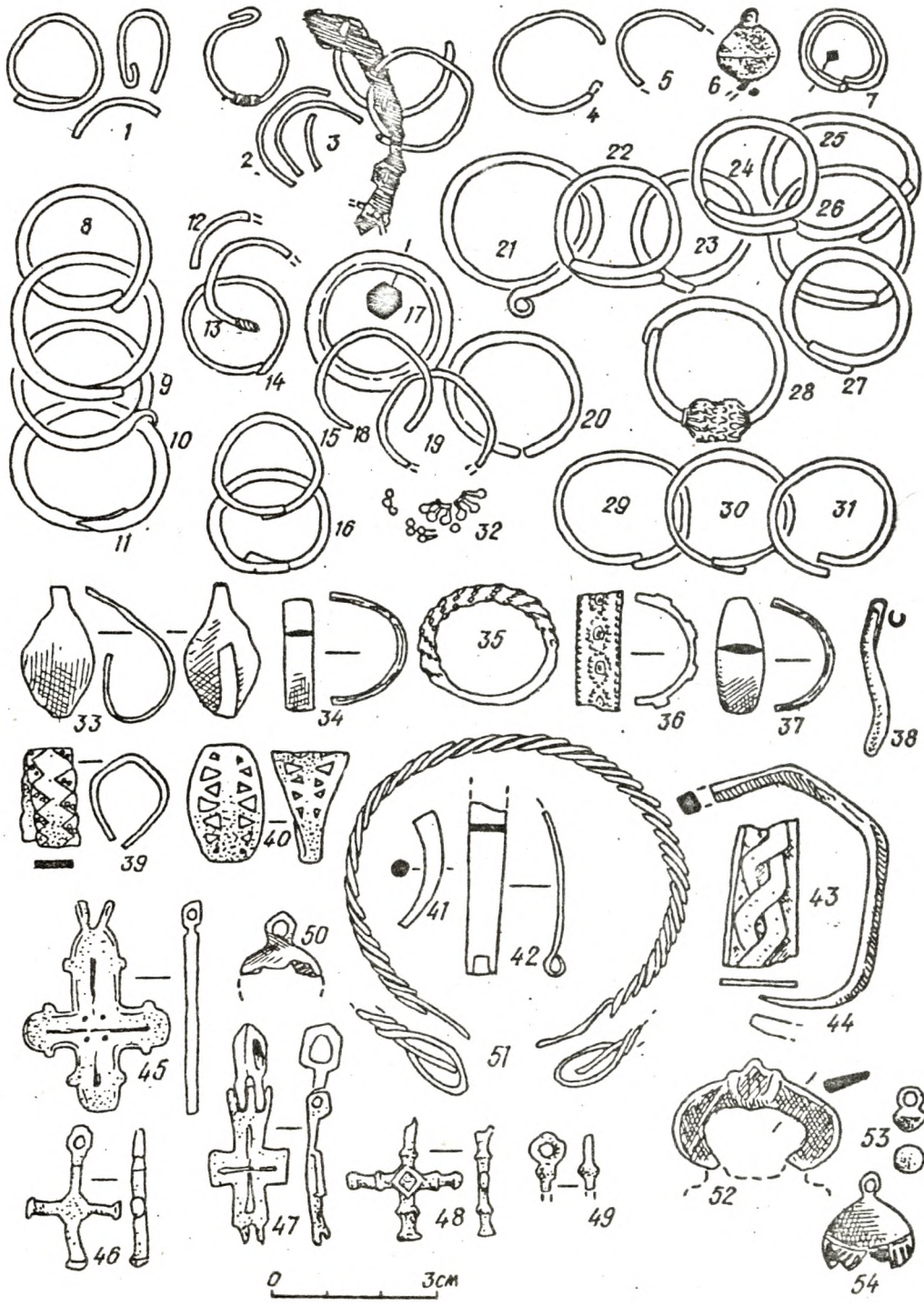

Рис. 13. Вироби ювелірного ремесла з Автуніцького поселення

З більш як 50 кілець, знайдених за два роки досліджень, тільки одне виявлено в заповненні будівлі на поселенні (розкоп 1 — 3, будівля № 4), всі інші — в курганах. Кількість кілець в одного похованого коливається від 1—2 до 5 (курганна група II, курган № 3, поховання № 1; курганна група III, курган № 6, поховання № 1; курганна група I, курган № 12) або навіть 7 (курганна група II, курган № 3, поховання № 1). З усіх скроневи́х кілець тільки одне в перерізі має ромб (курганна група I, курган № 9, поховання № 1).

У 29 скроневи́х кілець з розкопок 1988 р. встановлено хімічний склад за допомогою кількісного спектрального аналізу. З проаналізованих виробів 6 виготовлено з багатокомпонентних сплавів на основі міді; 22 — з білону, тобто сплаву міді з сріблом; 1 — з олова, де 3 % міді. Вміст срібла у виробих з білону коливається від 20 до 92 %. На гістограмі концентрації срібла чітко виділяються дві групи виробів, що різко відрізняються за лігатурними домішками. Одна з груп містить в середньому 50—60 % срібла, друга — близько 90 %.

У процесі виготовлення скроневи́х кілець і подальшого їх використання спостерігається серійність. Так, близькі за розміром, хімічним складом вісім кілець з курганної групи II (курган № 3, поховання № 1). Відрізняються високим (до 90—92 %) вмістом срібла два скроневи́х кільця та уламки ажурної намистини так званого дреговичського типу з поховання в курганній групі I (курган № 9).

У похованні № 1 кургану № 3 курганної групи II п'ять скроневи́х кілець, підвішених на шкіряному ремінці, виготовлено з латуні (до 16—20 % цинку). Зазначимо, що у деяких випадках (курганна група II, курган № 2) в одному похованні лежали кільця з різним вмістом срібла, а також без нього, виготовлені з багатокомпонентних сплавів на основі міді. Взагалі типи скроневи́х кілець, рецептура сплаву, середня концентрація срібла дуже близькі до колекції з могильника поблизу с. Липове [Орлов, 1988, с. 24]. Особливістю металу скроневи́х кілець Автуницького поселення є високий вміст золота, концентрація якого коливається від десятих відсотка до 2,3 % (табл. 3).

Нерідкі на давньоруських поселеннях каблучки, тому Автуницьке не є винятком. Вивчено сім виробів, що відносять до трьох типів: широкосереднього, прямого і несправжньо-плетеного.

Найбільшою досконалістю виготовлення характеризується прямий орнаментований перстень. Мотиви джгутів з несправжньої зерні створюють кола з крапками (див. рис. 13). Його виготовлено із сплаву міді з оловом, свинцем і цинком ($\text{Cu} + \text{Sn} + \text{Pb} + \text{Zn}$), де лігатура становить Sn — 15 %, Pb — 4 %, Zn — 4 %.

Псевдоплетений перстень (розкоп 1 Б) виготовлено з бронзи. Прямий гладкий перстень (розкоп О И) містить збільшену лігатуру: 35 % олова, 3 свинцю, 1,6 % цинку, що робить виріб зовнішньо подібним до срібних. Карбовані мотиви орнаменту з трикутників із зерню, що нагадують "вовчий зуб", прикрашають прямий перстень (розкоп О В) з мідного сплаву: 5 % олова, 8 % цинку і до 13 % кремнезему.

Восьмий перстень, кручений із срібного дроту, знайдено у похованні № 1 кургану № 13 курганної групи I, проте хімічний склад його не визначено.

Досліджені типи перснів відомі на широкій території у XI—XII ст. (несправжньо-плетені, можливо, з XII ст.) по всій Східній Європі. Решітчастий двозигзаговий перстень (розкоп 1 Д, будівля № 11), виготовлений з бронзи (олова до 10 %), є етнічною ознакою вятичів [Седов, 1982, с. 150]. Особливістю перснів Автуницького селища є використання сплавів на основі міді — бронзи або багатокомпонентних сплавів типу $\text{Cu} + \text{Pb} + \text{Zn} + \text{Sn}$. Майже всі вони відлиті у формах.

✓ Ще однією категорією ювелірних виробів є браслети. В розкопі 2 О в культурному шарі виявлено масивний, литий браслет діаметром 58 мм, в перерізі квадратний — 3—4 мм. Його виготовлено практично з чистої міді. У розкопі 1 С знайдено фрагмент гладкого браслета,

* У звіті за 1988 р. намистина з цього поховання попередньо визначена як тип "малинки" з вушком для підвішування. У тексті завчасно визначено матеріал виробів, що призвело до помилок. Наприклад, скроневі кільця з кургану № 9 курганної групи III визначені як бронзові, в той час коли вони виготовлені з високопробного срібла — до 87 %.

Спектрограма відділу спектральних методів досліджень Інституту геохімії та фізики мінералів АН України № 2 від 5.02.89 р., ан. 9.

кінець якого згорнуто у трубочку, що вигинається у зовнішній бік. Відлитої з бронзи (олова до 5 %, свинцю до 1,6 %).

У шарі розкопу II (1989 р.) виявлено фрагмент круглодротяного браслета. В прирізці до розкопу 21 Л біля будівлі № 127 знайдено фрагмент платівчастого, найімовірніше, кінцево-тупого браслета з геометричним рельєфним плетивом. Такий тип браслета набув поширення з початку XII ст. [Седова, 1981, с. 96].

З кургану № 3 курганної групи II походять два браслети з круглого в перерізі дроту, діаметром близько 60 мм. Виготовлено їх з потрійного перевитого джгута, а потім кованого в такий спосіб, що один прямий кінець дроту залишається всередині кінця браслета, що звитий у петлю. Точнісінько такий браслет знайдено в кургані № 12 курганної групи I. Подібні браслети поширені у кривичів, вятичів, словен новгородських з XI ст. [Седов, 1982, с. 228, табл. IV, 17].

Виготовлені браслети з багатокомпонентного сплаву типу $Cu + Zn + Sn + Pb$ (табл. 4), тобто з такого саме, як і скроневі кільця.

Якоюсь мірою незвичними на сільському поселенні є знахідки натільних хрестиків. 1988 р. в розкопі I виявлено два цілих і фрагмент третього рівнобічного хреста (17 x 17, 20 x 20 мм) з круглими в перерізі профільованими кінцями. До одного з останніх прикріплене вушко, мабуть, відлите разом з ним в одній формі, на перехресті — ромбоподібна фігура або квадрат.

Цілий хрест і обламаний кінець з вушком з розкопу 1 О (яма № 4, будівля № 74) виготовлено із сплаву типу $Cu + Sn + Pb$, які збігаються на рівні мікродомішок. Це засвідчує наявність серійного виробництва (табл. 3). Менший за розмірами хрест з розкопу 1 Д виготовлено з аналогічного сплаву, проте з дещо відмінними співвідношеннями олова (9 %) та свинцю (1 %), з меншою концентрацією мист'яку та цинку (рис. 16). За північно-західними аналогіями дата побутування таких виробів припадає на XI—XII ст. [Седова, 1981, с. 54].

У розкопі II на ділянці 20 Е, в будівлі № 145 знайдено половину енколпіона — стулку з кінцями, що злегка розширюються, та вушком на шарнірі, розмірами 42 x 15 мм, хрест відлитої. На зовнішньому боці інкрустацією черні або металом нанесено хрест. Інша стулка енколпіона, що має заокруглені лопаті, знайдена на ділянці 21 Л в будівлі № 126. Петля зламана, розмірами 41 x 26 мм. По центру стулки гравіруванням нанесено хрест з чотирма крапками, що імітують саяво у середохресті. Аналогії визначають, що на другій стулці енколпіони даного типу містять виконану гравіруванням або рельєфом фігуру Христа. Датується такі хрести XII ст. [Ханенко, 1899, табл. V].

Крім того, серед інвентаря кургану № 9 курганної групи I знайдено підвіску з двох спаяних між собою напівсфер, надіту на стрижень. З одного його кінця навито дріт, з другого — петлю. Отвори прикрашено рядком дрібної зерні. Обмотка є й на скроневому кільці з цього ж поховання, тобто підвіска виконує функцію намистини, надітої на кільце. Проба намистини забруднена кремнеземом (табл. 4) до 40 %, проте у залишках металу зафіксовано золота до 5 % (за хімічним складом відповідає металу кільця). Метал всіх прикрас з цього поховання із значним вмістом срібла (до 90 %), міді (до 7,8 %) і зі зменшеним вмістом сурми, мист'яку, цинку, нікелю та завишеним золотом. Це засвідчує одночасне виготовлення всіх прикрас одним майстром або в одній майстерні.

У похованнях (курганна група III, курган № 10; курганна група I, курган № 29) знайдено чотири гудзики. Гудзик з багатокомпонентного сплаву з кургану № 10 виготовлено за звичайною рецептурою для цієї категорії виробів ($Cu + Pb + Sn + Zn$). Три гудзики знайдено в дитячому похованні. Їх невеличкий розмір (діаметр 5, довжина з вушком 8 мм) і разом з тим відсутність орнаменту більш характерні для XI ст. [Кириєвич, Орлов, 1985, с. 69, табл. 2].

З розкопу 2 Ж походить уламок пряжки так званого ліроподібного типу, з приймальником завширшки 30 мм. Він відлитої з багатокомпонентного, близького до латуні сплаву

* Спектрограма № 2 від 5.02.89 р. Аналізи № 26, 27, 28, 34(1), 35(2).

(Cu + Pb + Zn), звичайного для цієї категорії виробів [Кирилович, Орлов, 1985]. Пряжка датується XI ст.

У культурному шарі поселення знайдено дзвіночок грушоподібної форми, з хрестоподібною прорізкою та рельєфним пояском. Нижня частина прикрашена косою насічкою. Відлитий дзвіночок з традиційного для цієї категорії сплаву — Cu + Sn + Pb (табл. 3; 4) [Коновалов, 1971]. Верхня дата побутування такого типу дзвіночків — середина XII ст. Від іншого дзвіночка (розкоп 20 К) збереглася верхня частина напівсфери з петлею (див. рис. 13). З чистої мідної смужки звернуто трубочку діаметром 3 і довжиною 30 мм.

Можливо, до поясних прикрас необхідно віднести відлите з мідного сплаву (точний склад невідомий) кільце діаметром 26, в перерізі 5 мм, шестигранне (рис. 13). До ювелірних виробів слід зарахувати і підковоподібну спіралекінцеву фібулу діаметром 51 мм, знайдену в заповненні будівлі № 88 (розкоп 21 П). Виконана із заліза, в перерізі чотиригранна, язичок круглий. Належить до ранніх зразків фібул, більш характерних для X, ніж XI ст. У кургані № 28 курганної групи I знайдено залізну пряжку, що має вигляд кільця діаметром 3 см з обламаним язичком, кругла, в перерізі близько 4 мм.

З шару поселення та розкопаних курганів за два роки зібрано колекцію виробів зі скла: посуд, намистини, браслети. Єдиний фрагмент тонкостінного кувалди походить з розкопу 1 Д з будівлі № 11. Його видуто з характерного для Русі жовтуватого з маленькими пухирцями повітря скла завтовшки близько 1 мм.

У шарі селища за два сезони знайдено 19 скляних браслетів. Типологічно всі вони давньоруського виробництва. Всі браслети гладкі або кручені, в перерізі круглі; відсутні плоско-опуклі. Вони виготовлені витягуванням гладкого або рубчастого джгута. Зберігся незакручений джгут від найбільшого екземпляра: діаметр 8 см, в перерізі 9 мм. Усі інші браслети в перерізі 5—6 мм. Мала кількість браслетів є недостатньою щодо класифікації виробів, проте за кольором і формою вони відбивають деяке співвідношення: автуніцькі вироби нічим не відрізняються від колекцій інших давньоруських міст [Шапова, 1972, с. 108—136]. Більшу частину браслетів становлять кручені брунатного або оливкового кольору, третина яких — з жовтою спіраллю (табл. 5). Кількість фіолетових і зелених однакова — по 4, синіх — 2. Таке саме співвідношення кольорів у колекції смоленських браслетів; у містах-фортецях Райки, Колодязин, Городськ. Дуже близькі до цієї, київської в основі, кольорової гами браслети з Турова. На відміну від Блиставита не знайдено жовтих і бірюзових [Вознесенська, Коваленко, Орлов, 1984, с. 31]. Зелених браслетів більше в Любечі, Вишгороді, що в цілому скоріше збігається з київським стандартом. Розглянуті браслети на Автуніцьке поселення завозилися або з Києва, або з інших придніпровських майстерень.

Усього у розкопах і в курганах знайдено 27 намистин із скляної маси, що є порівняно невеликою колекцією. 15 намистин походять з поховання в кургані № 3 (курганна група II). На дні ями, біля черепа померлого (дитина) лежала біла пастова намистина, уламки ще однієї темного кольору, а також 6 жовтих і 7 зелених прозорих намистин рубчастого типу круглої форми, діаметром близько 1 см. Рубчасті намистини ідентичні, датуються XI—XII ст. Аналогічна їм (жовтого кольору) знайдена в кургані № 6 (курганна група III). Поруч з нею виявлено дві кулясті намистини з темного скла з накладним візерунком та дві зелені.

Типи інших 12 намистин не повторюються. На поселенні виявлено уламки гвинтоподібної намистини (розкоп 1 Д, будівля № 2), бочкоподібної золоченої, кулясті цегляного та жовтого кольорів. Рідкісним є тип пастової намистини з зеленого скла з жовтою спіраллю у вигляді конуса, заввишки 16 і діаметром 13 мм (розкоп 21 О, будівля № 91). Намистини з нанесеними "очками" репрезентовані кулястою діаметром 11 мм, із скла кольору цегли з темно-зеленими "очками" (розкоп 4 И), а також сплющеною діаметром 15, завтовшки 4 мм. Остання прикрашена складними "очками" бірюзового скла з жовтою та синьою крапками (розкоп 1 М).

З інших категорій виробів цікавою є знайдена в культурному шарі розкопу II вставка до персня з бірюзового скла, діаметром 5 мм. До виробів із скла примикає фрагмент тарілки

на-піддоні, вкритий зеленою поливою з підполив'яним штампованим орнаментом східного або візантійського виробництва. В цілому серія скляних виробів датується XI—XII ст., проте для аргументованіших висновків матеріалу недостатньо.

Досить рідкісною виявився медальйон, знайдений на зруйнованому черепі дитини в кургані № 3 (курганна група II). Медальйон, частково зруйнований, лежав поруч з набором скляних жовтих і зелених намистин. Це плоский диск з свинцю або, точніше, з олов'яно-свинцевого сплаву (79 % олова, 16 % свинцю) завтовшки 1,5—2, діаметром 43 мм. На лицевому боці штампом вибите зображення звіра з маленькою головою і розкритою пащею, тоненькими лапами, мішним тулубом, спина вигнута, паща повернута до лівого боку, туди, де є сліди хвоста-квітки. На шії — нашійник з крапками, тулуб обведено подвійною рисою, а бордюр заштриховано рядом зерні (несправжньої). Спосіб зображення хижака дозволяє віднести його до північного (скандинавського) мистецтва, представленого стилем Маммен, який набув розвитку в останню чверть X — на початку XI ст., що підтверджує відносну давність курганної групи II.

На поселенні знайдено кілька десятків уламків жорнових каменів, діаметром 30—45 см. Вони виготовлені з пісковика, туфу та пірофіліту.

Найбільш масовим матеріалом є точильні бруски, виготовлені з каменю-пісковика та сланцю сірого кольору. Досить великою є колекція прясел, середній діаметр яких 20—30 мм. Частина прясел біконічна, частина — опуклобока. Значна кількість виготовлена з рожевого пірофіліту, проте трапляється прясла, виготовлені зі сланцю інших кольорів.

Найбільш масовою категорією знахідок є керамічний матеріал (до польового опису включено понад 16 тис. одиниць фрагментів кераміки — цілих і реставрованих посудин): Привертає увагу досить різноманітний асортимент глиняних виробів: горщики, миски, кринки, амфорки київського типу, світильник, сковороди, накривки, брязкало, сопло, наверхня до руків'я канчука, прясла тощо.

Вивчення матеріалу Автуничів дозволяє встановити ступінь розвитку керамічного виробництва. На досліджуваній площі поселення виявлено п'ять гончарних горнів та кілька ям-кар'єрів, в яких, імовірно, добувалася глина. Результати аналізів глин і керамічних виробів допоможуть визначити походження сировини для виробництва.

За функціональним призначенням посуд поділено на кілька типів. Найпоширенішим є горщики. Вони мають звичайну форму: відхилені назовні вінця переходили в опуклий тулуб, що поступово знижувався донизу у вигляді зрізаного конуса. Найбільша ширина припадала на верхню частину тулуба, висота горщиків перевищувала ширину на 2—4 см (рис. 14). За розмірами горщики різноманітні: висота — 8—30 см, діаметр вінець 8—28 см. До кухонного посуду належали горщики середніх розмірів (діаметр вінець 16—20 см). У великих посудинах зберігали продукти.

Особливу цінність для розробки типології давньоруської кераміки має кераміка з поселення Автуничі. Класифікація кераміки здійснена за скороченою програмою обробки кераміки, запропонованою В. Ф. Генінгом [1973, с. 114—136], умовні позначення параметрів форми — за працею В. О. Петрашенко [1992].

Розрахунки проведені на основі програми "Arche" (мова "PLIT" в системі ОС ЕС ЕОМ), яку для машинної обробки колекції розробила науковий співробітник Інституту кібернетики АН України, кандидат економічних наук Т. О. Мацко.

До статистичної обробки залучено фрагменти верхніх частин посудин. Досліджено 364 уламки (табл. 6). Як видно з дослідження, переважають горщики з середнім (16—25 см) (P1) — 65,66 % і великим (26—30 см) — 18,68 % діаметрами вінець. Нечисленними є горщики з малим діаметром вінець (10—16 см, 13,74 %); зовсім мало серед відібраної колекції фрагментів з дуже великими (31—36 см, 1,37 %) та дуже малими (6—9 см, 0,55 %) вінцями.

За діаметром шийки (P2) переважають горщики середнього розміру (16—25 см, 67,03 %), а з малим (10—15 см) розміром — 22,25 %. Шийки з іншими розмірами представлені ще меншою кількістю.

За параметром найбільшого розширення тулуба (P3) горщики поділено на чотири групи. Більше половини (51,1 %) — горщики з малим (15—25 см) розширенням тулуба; з се-

реднім (24—31 см) розміром 37,91 %; приблизно однаково з дуже малим діаметром тулуба (8—14 см) — 4,67 % та з великим (32—40 см) — 5,77 %.

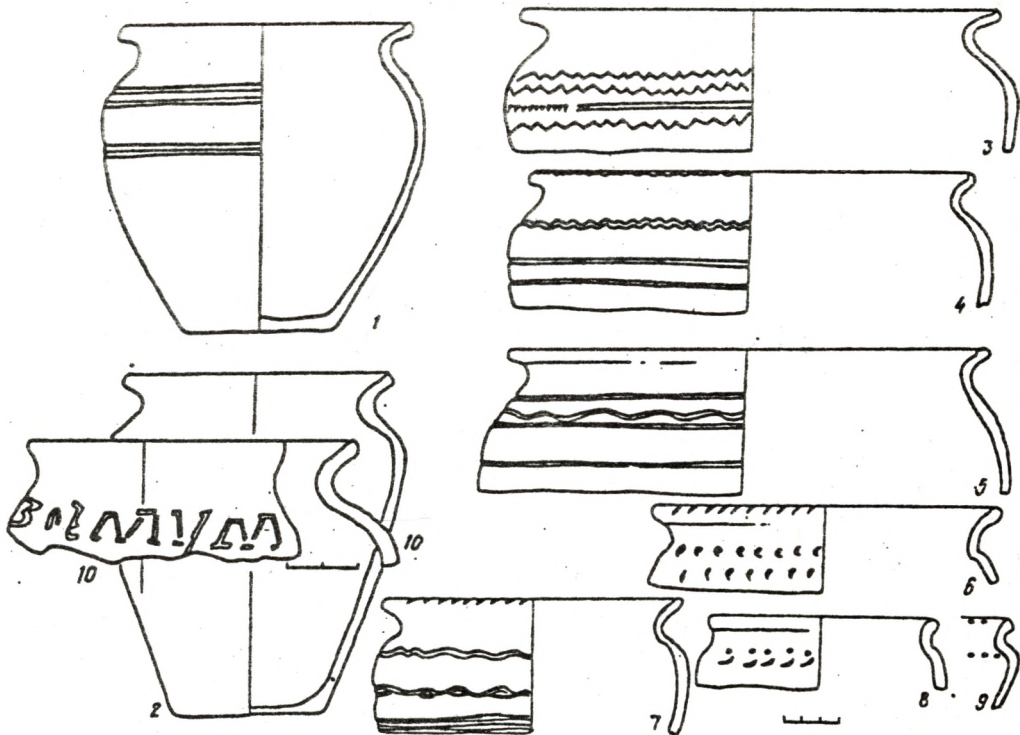

Рис. 14. Горщики з Автуницького поселення

За висотою шийки (Р6) посудини представлено двома групами: горщики з шийками 1—2,5 см — 95,88 %, а 2,6—4 см — 4,12 %.

За висотою плічок горщики поділено на три групи: половина досліджених уламків мають малі плічки (3,1—5 см); далі йде група з плічками 1,5—3 см (32,14 %) й незначна кількість — з плічками 5—7 см (15,66 %).

У розглянутій категорії посуду простежується взаємозв'язок величин, пов'язаних із стандартизацією. В колекції переважають посудини з вінцями діаметром 16—25 см, що мають тулуб з таким самим діаметром при висоті шийки від 1 до 4 см. Розміри не дають уяви щодо пропорцій та профілювання посудин, але програма статистичної обробки кераміки дозволяє навести характеристику горщиків за параметрами форми (табл. 7).

За висотно-горловинним показником (ФА) виділяють дві групи посудин. Перша об'єднує 57,14 % низькогорлих горщиків (показник 0,06—0,11); друга — 40,38 % середньогорлих посудин (показник 0,12—0,20).

Виділяються дві групи і за показником профілювання шийки — ФБ. 39,83 % (найбільшу) становлять горщики з сильнопрофільованою шийкою (показник 0,53—1,01), 31,04 % — середньопрофільованою (показник 0,07—0,28), 5,77 % — із слабопрофільованою шийкою (дуже мало).

За висотним показником (ФВ) плічок виділено три групи посудин: переважають середньовисокі — 60,71 % (параметр 0,13—0,21); високі — 21,70 % (показник 0,22—0,33); низькі — 15,93 % (параметр 0,22—0,12).

За параметром опуклості плічок (ФГ) виділяють також три групи: 77,28 % — горщики з середньоопуклими плічками (показник 0,38—0,72), 12,09 % — із слабоопуклими плічками (параметр 0,19—0,38), невелика кількість представлена посудинами з дуже опуклим плічком — 8,79 % (параметр 0,73—1,23).

Проведені підрахунки дають змогу зіставити кераміку поселення Автуничі (горщики) з такою самою категорією посуду з поселення Григорівка (обробка В. О. Петрашенка) і з посудом з Києва (обробка О. П. Калюка та М. А. Сагайдака) 1988 р. Майже за всіма характе-

ристиками кераміка з Автуниці збігається з показниками, наведеними згаданими авторами. Поділ на групи збігається з показниками у всіх колекціях, відмінності між деякими параметрами становлять 8—10 %.

Миски. Фрагменти мисок на поселенні зустрінуто в незначній кількості (14). Можливо, як і на інших пам'ятках, вони виготовлялися переважно з дерева. За деякими фрагментами частково реставрується їх форма. Діаметр вінець в середньому 12—18 см, трохи більші розміри відносно вінець і діаметрів тулуба, діаметр денця 4—8 см, висота 4—10 см. Виготовлені миски з такої самої глини, що й інші види посуду (переважно глина з домішками дрібного піску). Колір сірий та темно-сірий, рідше рожевий або бурий (рис. 15).

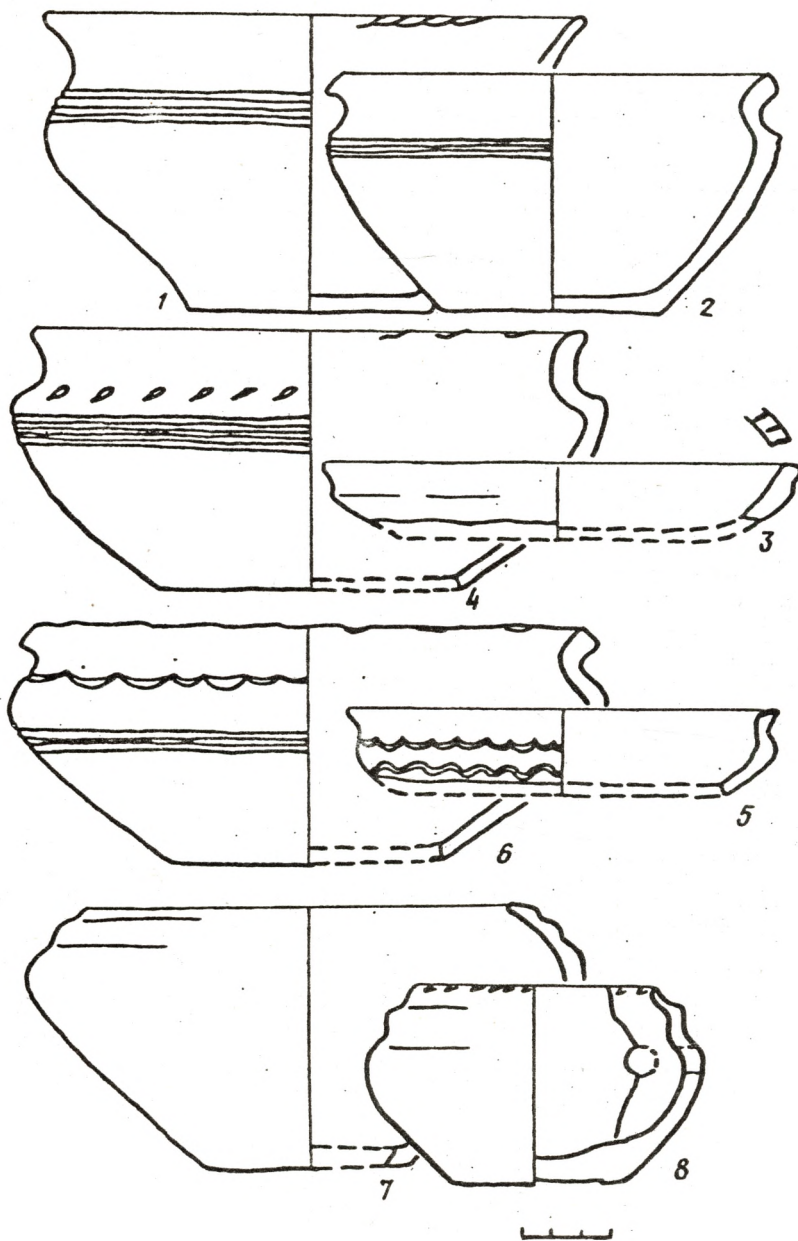

Рис. 15. Миски з Автуницького поселення

Сковороди. На поселенні знайдено 49 фрагментів. Вони виготовлені у формі кола (товщина дна 0,5—1 см, діаметр 12—26 см) з загнутими догори бортиками. Краї бортиків заокруглені, іноді прямокутні, інколи по бортику із зовнішнього або внутрішнього боків прокреслений жолобок; зрідка внутрішня поверхня бортика прикрашена лінійним різним орнаментом, насічками або наколами штампа (рис. 16).

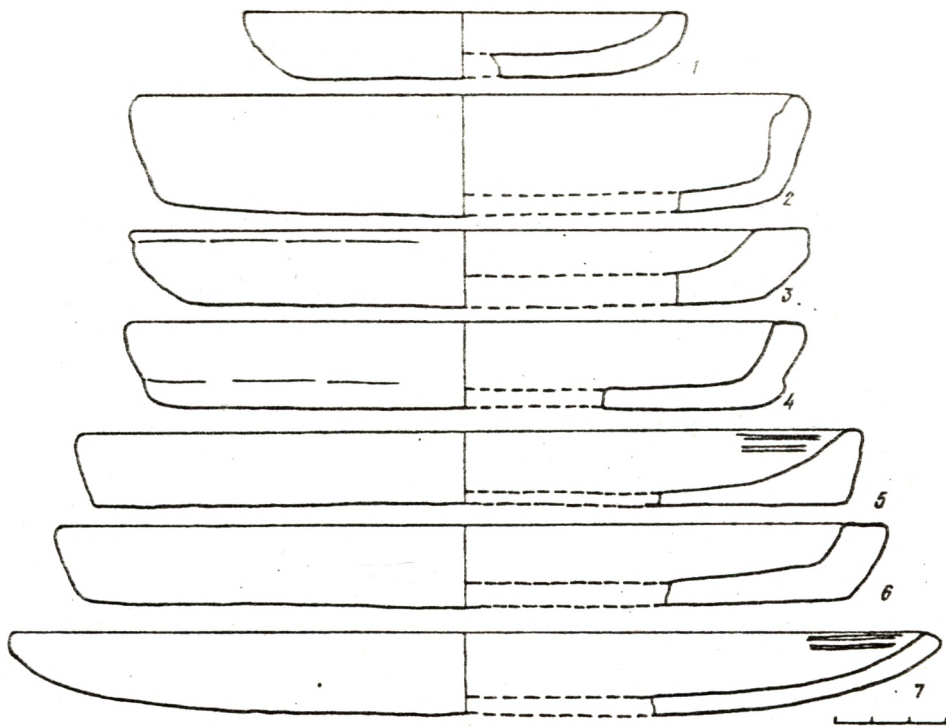

Рис. 16. Сковороди з Автуницького поселення

Наявність великої кількості сковорідок на поселенні є особливістю даного керамічного комплексу. Вони є характерними для раннього періоду Русі. На пам'ятках XII—XIII ст. трапляються дуже рідко [Археология Украинской ССР, 1986, с. 451].

Кришки. Виготовлені на гончарному крузі з такого самого тіста, що й інший посуд. За формою це невисокий конус з невеличкою ручкою-шишечкою, діаметром по зовнішньому краю 12—22 см. Край кришки відтягнутий донизу і утворює кільце, яке входить до горловини посудини при накриванні. Поверхня здебільшого вкрита суцільним і врізним хвилястим орнаментом, насічками, прямими лініями; зрідка поверхня кришки не орнаментована, а заглажена. Є випадок прокресленої по сирій глині літери.

Малі посудини. Крім численного гончарного посуду, представленого горщиками стандартних розмірів, на поселенні знайдено близько 30 фрагментів маленьких горщиків, розміри вінець — 4—10 см. Виготовлені вони на гончарному крузі. Майже вся поверхня посудин прикрашена врізним лінійним та хвилястим орнаментом, край вінець, як правило, прикрашено насічками, пальцевими втисненнями. На деяких денцях є клейма, закраїнки, відбитки дерев'яних дощочок і зернівок (рис. 17). Інколи такі горщики виліплено від руки.

На жаль, цілих амфорок кийвського типу не знайдено. Від них залишилися численні ручки (23 екз.). Крім того, виявлено п'ять фрагментів круглих у перетині ручок, можливо від горщиків.

У культурному шарі XI—XII ст. знайдені фрагменти вінець, стінок і дінець, що мають аналогії в середньовічних пам'ятках Польщі (67 фрагментів) [Кучера, Іванченко, 1978, с. 70—71; *Materialy starozytne ...*, t. XXXIV, a, b, d, c; XXXVI, i; p.5d, 5c]. Це уламки горщиків з вертикальними шийками, край вінець яких навскіс загнуто до внутрішньої частини, та з вертикальними шийками і горизонтально відігнутими вінцями. Здебільшого вертикальні шийки прикрашено горизонтальними рельєфними потовщеннями, а поверхня посудини оздоблена врізним орнаментом, найчастіше лініями-хвилями, розташованими смугами або поодиноці.

Крім верхніх частин посудин знайдено кілька фрагментів денць, що також мають ознаку польської кераміки — увігнуте денце. Колір "польської" кераміки переважно темний — до чорного (рис. 18).

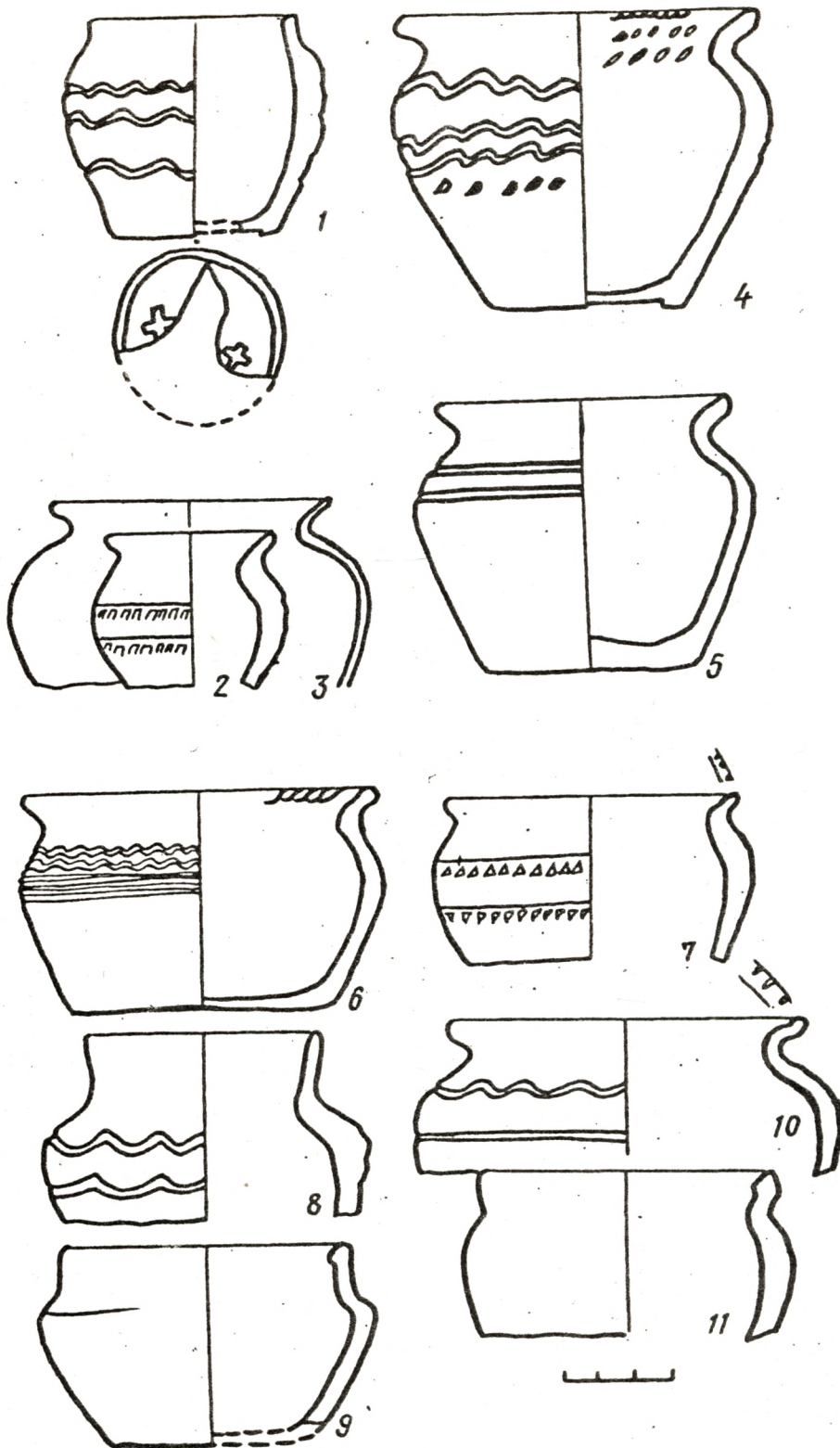

Рис. 17. Малі посудини з Автуницького поселення

Орнаментальні мотиви гончарного посуду різноманітні. В їх основі лежать прямі та хвилясті лінії, насічки, нігтьові заглибини, крапки, відбитки штампугу. Лінійний візний орнамент поділяється на одно-, дво-, багатолінійний, хвилястий візний орнамент — на од-нохвилястий стрімкий, плавний, багатохвилястий плавний, похилий. Досить поширеним на посуді Автуничів є складний орнамент лінійно-хвилястий, лінійно-хвилястий-крапковий, лінійно-нігтьовий, лінійно-хвилясто-зубчастий та інші співвідношення (рис. 19).

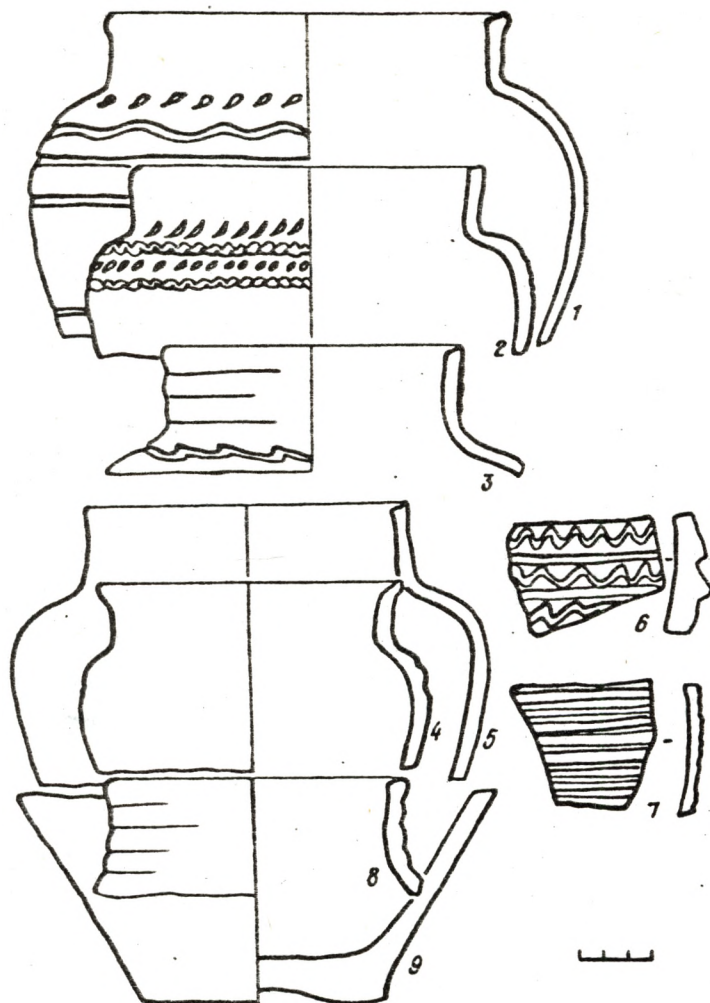

Рис. 18. Кераміка "західнослов'янського виробництва" з Автуніцького поселення

Своєрідністю керамічного комплексу Автунічів є різноманітність орнаменту, яким прикрашено верхню частину горщиків, краї вінець (рис. 20). Цікаві знахідки фрагментів кераміки з написами або окремими літерами, зробленими по сирій глині. Зокрема, на одному з горщиків (див. рис. 14), на думку А. О. Мединцевої, зроблено напис типу "Допоможи рабу своєму М..." (підпис майстра або дарунок).

Значний відсоток кераміки мають клейма, що відтискувались на денці посудини під час її формування (186 екз.). Малюнок клейма різноманітний — від найпростішого (коло, квадрат, хрест) до найскладнішого, в основі якого переважно показано коло (рис. 21). Кілька малюнків клейм повторюються, не завжди клеймо розташовано в центрі денця.

З приводу призначення клейм існують різноманітні припущення, але, на думку більшості дослідників, знаки на денцях є оберегами майстра-гончара, який позначав ними перші посудини партії.

На денцях іноді простежуються відбитки, що характеризують тип гончарного кола, на якому виготовлено посудини. Попередній аналіз деяких таких відбитків, проведений за методикою О. О. Бобринського, дозволяє зробити припущення, що майстри використовували ручний гончарний круг з грибоподібним диском (1978). З колекції 1988 р. відомо денце, на якому є відбиток платівки, за допомогою якої відремонтовано коло.

До керамічного комплексу відносять також деякі глиняні вироби спеціального призначення — світильник, лячку, глиняне сопло, фрагменти верхніх частин циліндричних посудин, глиняне наверш'я до руків'я канчука, глиняні прясла, брязкало (рис. 22).

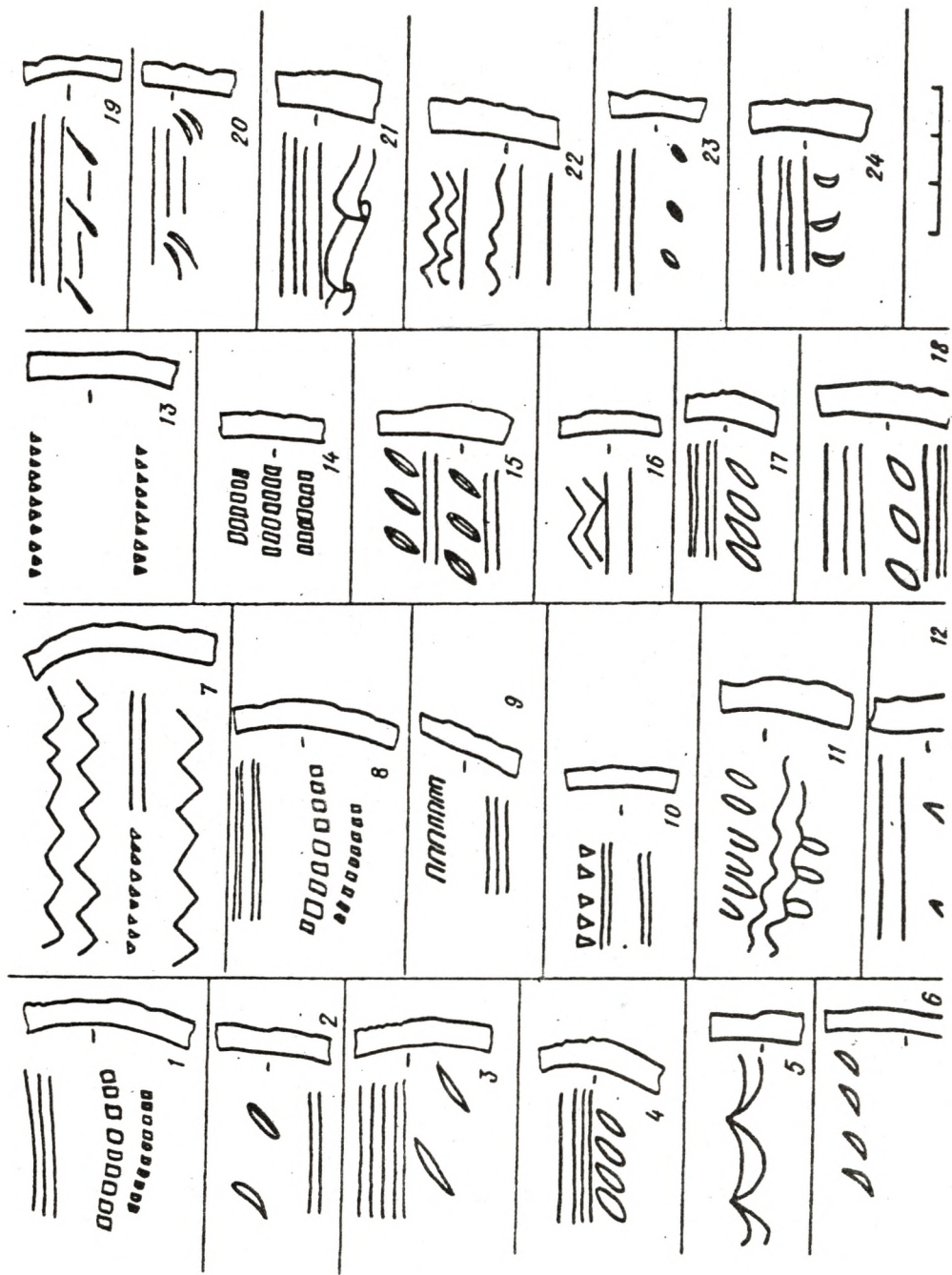

Рис. 19. Орнаментальні композиції на ксрамці з Автунічів

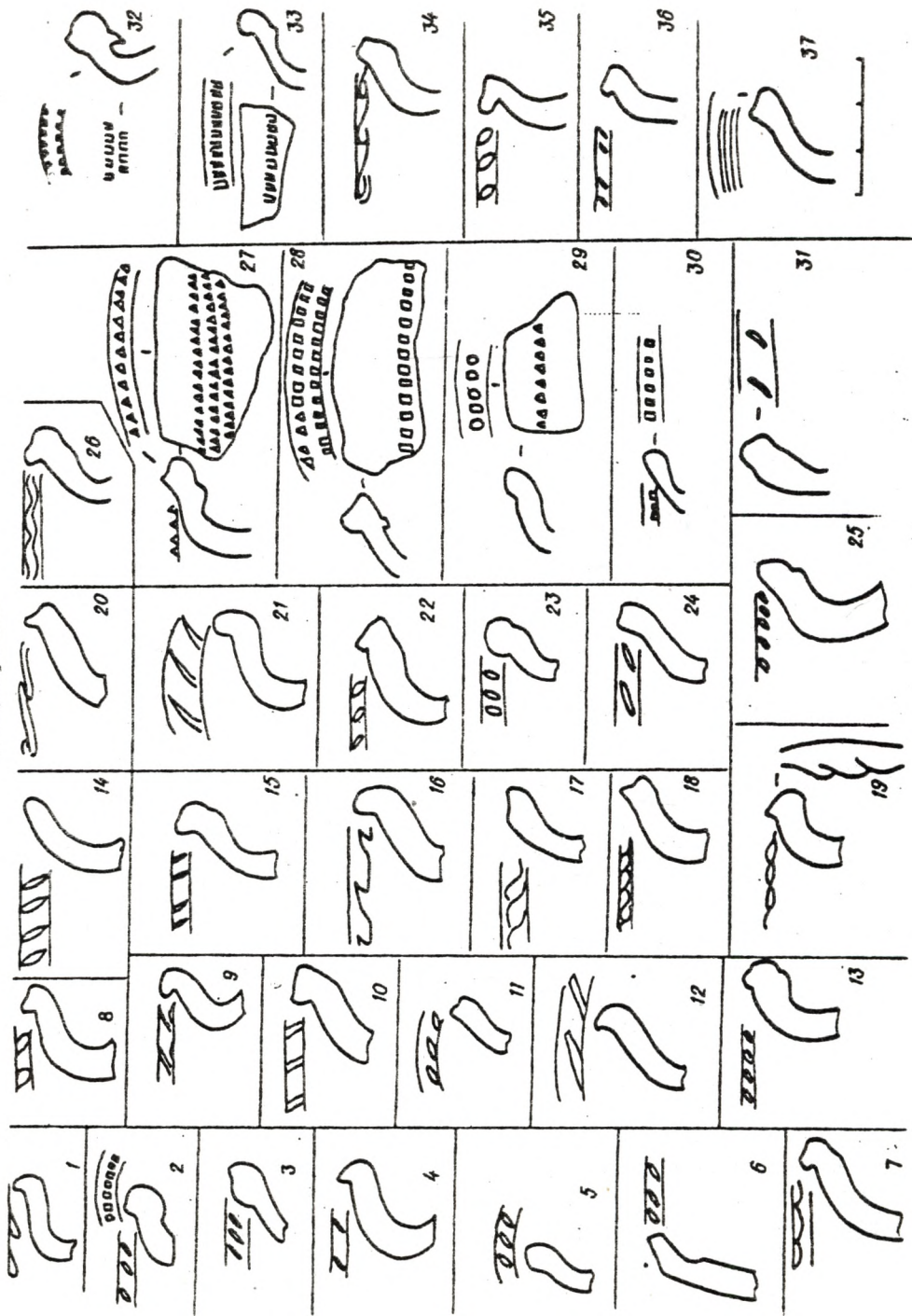

Рис. 20. Орнаментация по винькам горщичків з Автуницького поселення

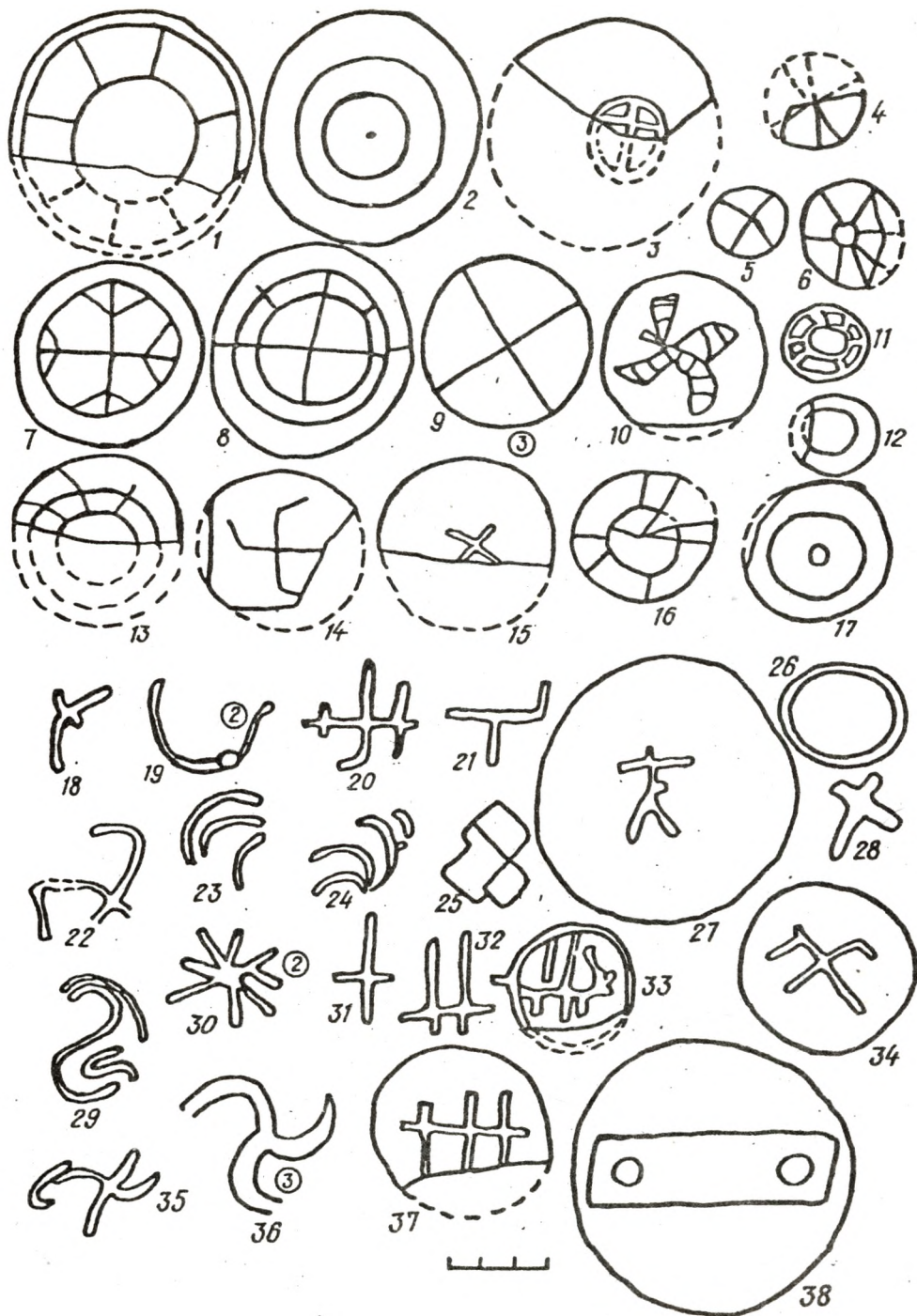

Рис. 21. Клейма з горщиків

Світильник простої форми — одноярусна з невеликим заглибленням чаша з верхнім діаметром 9 см, нижнім 11, заввишки 7 см. Ллячка (реставрована частково) виготовлена з світлої глини кулеподібної форми діаметром 6 см, товщина стінок 0,2—1 см. Довжина керамічного сопла 15,3 см, зовнішній діаметр 4,5 і 2,5 см, виготовлено з світлої глини з домішками піску.

Наверштя до руків'я канчука (6,5 x 7,0 см) виготовлено у вигляді голови птаха з довгим великим дзьобом. Воно виліплене із світло-рожевої глини, орнаментоване врізними лініями і колами по всій поверхні.

Брязкало яйцеподібної форми виліплено із світлої глини, найбільший діаметр 4, довжина 5 см, поверхня заглажена, неорнаментована (див. рис. 22).

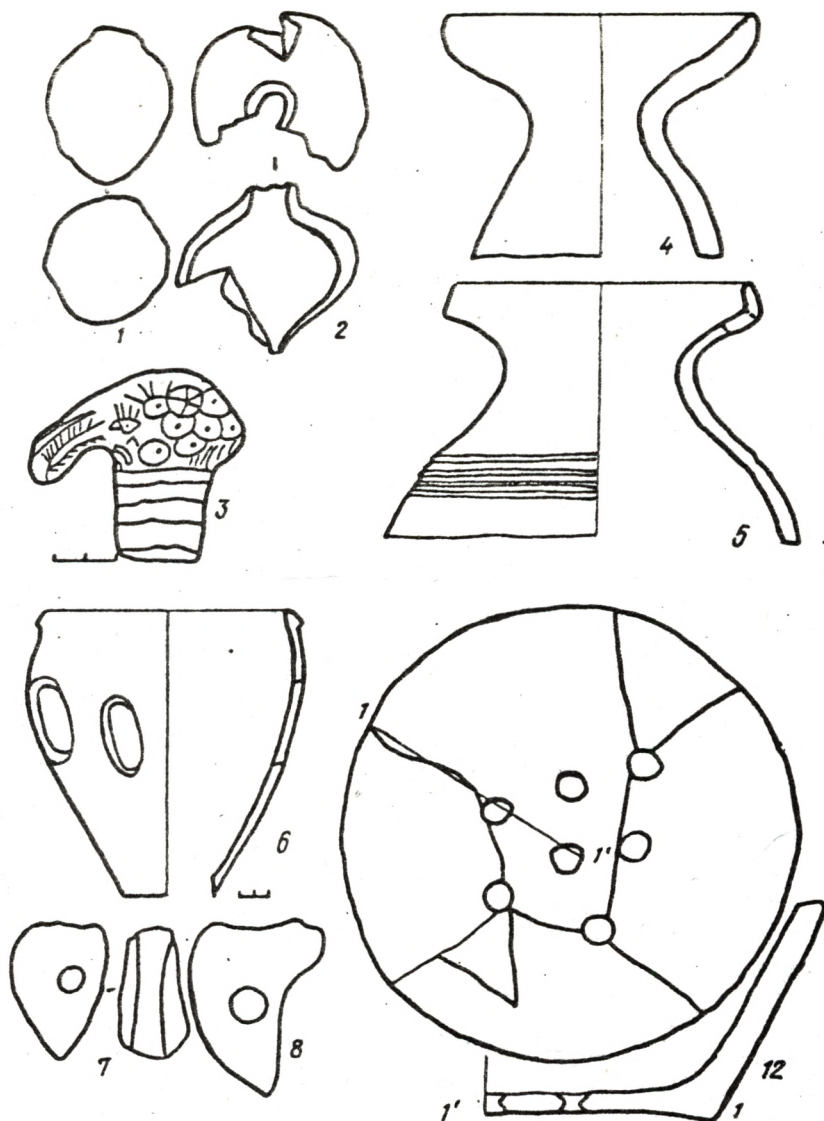

Рис. 22. Керамічні вироби спеціального призначення з Автуницького поселення

Знайдено кілька верхніх частин циліндричних посудин (кринки?). Одна з них ліпна, світло-рожевого кольору. Діаметр по краю вінець 10 см, найменший діаметр горловини 4,4, висота знайденої частини 8 см. Можливо, це була посудина з тулубом діаметром 10—11 см, заввишки до 20 см. Другу виготовлено також з світлої глини. Вона підправлена на колі, діаметр вінця 9,4 см, діаметр тулуба 12—13 см; по вінцях зроблено два невеликих протилежних отвори.

Прясла керамічні ліпні представлено невеликою кількістю. Вони сірого або темно-сірого кольорів, круглої плоскої або біконічної форми, діаметром 0,9—2,7 см, завтовшки 1—2,5, діаметр внутрішнього отвору 0,5—1 см.

До спеціального посуду належить кераміка, пов'язана із смолокурним виробництвом. На дні ями-смолокурні знайдено фрагмент посудини для збирання дьогтю підпрямокутної форми (розміри знайденої частини 12 x 15, висота 16 см), дуже товсте дно й стінки (3—3,5 см). Вона виліплена з глини з домішками соломи, на дні збереглися чіткі відбитки розколотої дерев'яної дошки. Крім неї знайдено дві придонні частини горщиків з просвердленими отворами у дні, які, судячи із залишків дьогтю, служили для проціджування цієї рідини (рис. 22).

У будівлях № 92, 95 знайдено фрагменти двох сироглиняних посудин, одну з яких вдалося частково реставрувати. Посудина заввишки 18,5 см має форму горщика, діаметр вінець

16, найбільший діаметр тулуба 18,2 см. Посудина має вісім отворів, розташованих посередині тулуба, розміри 4—5 x 2—3 см, зроблених по сирій глині, денце відсутнє (див. рис. 22).

Попередні результати вивчення матеріалу свідчать, що автуницькі майстри-гончарі досягли високої майстерності у виготовленні гончарних виробів.

Отримані в процесі розкопок і щойно охарактеризовані матеріали й об'єкти дозволяють розглянути питання хронології Автуницького поселення. За наявною інформацією можна виділити (значною мірою попередньо) кілька умовних періодів забудови території поселення, а також встановити верхню та нижню межі його існування. Останні встановлені до певного ступеня умовно, оскільки поселення досліджено частково, а також тому, що дуже мало вузькодатованих матеріалів в тих комплексах, які, на наш погляд, належать до початку і фіналу існування поселення. Найранішим комплексом є кераміка із манжетоподібними вінцями, відігнутими назовні. Орнаментована вона горизонтальними або хвилястими врізними лініями. Датується подібна кераміка кінцем X — початком XI ст. [Археология Украинской ССР, 1986, с. 448—449]. Саме до цього хронологічного періоду належить початок життя на поселенні (рис. 23).

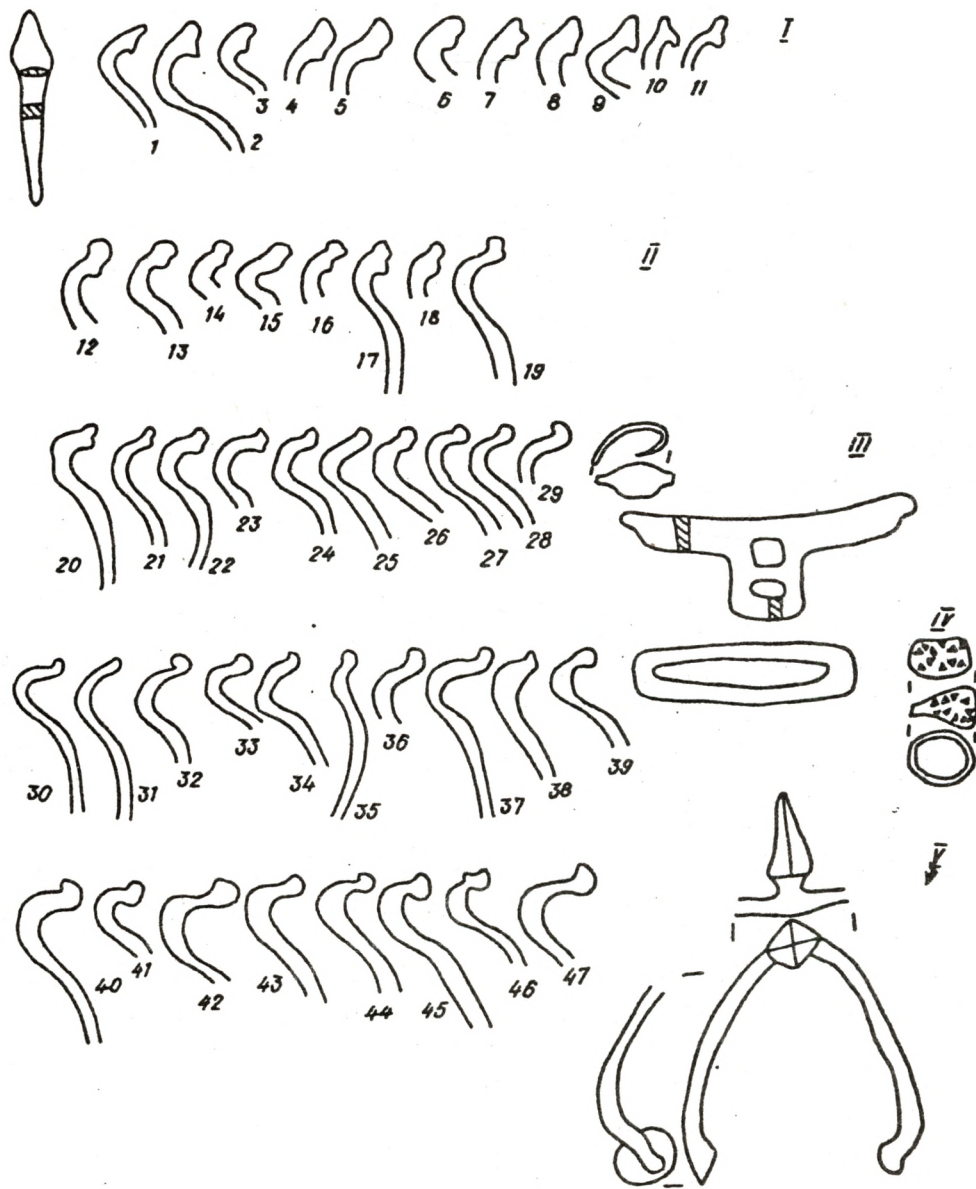

Рис. 23. Датуючі вироби з Автуницького поселення, що належать до різних періодів (I — кінець X — початок XI ст.; II — початок XI — кінець XI ст.; III — кінець XI — початок XII ст.; IV — початок XII — кінець XII ст.; V — кінець XII — початок XIII ст.)

Найбільша кількість кераміки походить з об'єктів та культурного шару XI—XII ст. Це період розквіту життя на поселенні, час, коли воно займало найбільшу площу. Для цієї доби характерні кілька типів вінець.

Невелика кількість кераміки походить з об'єктів, датованих кінцем XII — першою половиною XIII ст. Вона характеризується сильно відігнутими назовні вінцями, повторним загином краю вінця до середини, а також потужнішим. порівняно з попереднім періодом, валиком і досить чітко окресленою шийкою. На цей період припадає припинення життя на поселенні.

Картографування комплексів дозволило більш детально характеризувати планування пам'ятки. Аналіз забудови давньоруського селища проводився на основі стратиграфічної єдності й територіальної близькості об'єктів. На дослідженій частині поселення наявні матеріали дають можливість виділити п'ять умовних будівельних періодів (рис. 24).

Перший будівельний період пов'язаний з освоєнням території. До нього належать 17 споруд. Сім з них розташовано в північно-східній частині поселення, десять — в центральній. Будівництво об'єктів проводилося на ділянках, розташованих на 4—6,5 м вище від рівня води. Територіально будівлі дають кілька груп.

Центральна ділянка — дві групи. Перша (А—1) складається з п'яти будівель і однієї ями (будівлі № 92-а, 100, 101, 104, 112, яма № 64). Друга (Б—1) складається з трьох будівель (№ 82, 86, 87) і трьох вузьких канавок від загородок: двох паралельних і однієї, розташованої до них під кутом. Цей комплекс розміщувався на краю поселення. Ще три будівлі стояли окремо (№ 122, 141, 149); також датуються кінцем X — початком XI ст. Найімовірніше, вони мали господарське призначення.

У північно-східній частині поселення виділено дві групи будівель. Група В—1 складається з будівель № 16, 21, 23. Усі вони видовженої в плані форми й трохи заглиблені в материк. Група Г—1 складалася з будівель № 41, 43, 80. Якоїсь планіграфічної системи не простежено. Форма в плані видовжена і трохи заглиблена в материк.

Другий будівельний період належить до XI ст. Для нього характерні горщики з вінцями у вигляді потовщеного манжета з відігнутими назовні вінцями. Крім них є горщики, край яких загорнуто до середини, а манжет заокруглений [Археология Украинской ССР, 1986, с. 448—449].

До другого будівельного періоду належать 33 об'єкти. В центральній частині — 23 споруди. В цей період тут розгортається будівництво, мабуть, пов'язане з посиленням ремісничої діяльності. Подальший розвиток відбувався на територіях, зайнятих будівлями попереднього періоду. Групи А—1 і Б—1 доповнюються будівлями № 83, 90, 94, 98а і ямою № 68, які, можливо, в середині XI ст. замінюють раніше існуючі об'єкти й утворюють групу АБ—2. Якоїсь чіткої планіграфії тут простежити не вдалося, але ймовірно, що будівлі концентрувалися поблизу комплексу № 94, який був, мабуть, центральним. У цілому група мала господарсько-виробниче призначення. З південно-західного боку група АБ—2 відокремлена оголожем, від якої залишилась вузька канавка.

З північно-східного боку до цієї групи прилягали будівлі групи Д—2. До неї входили споруди № 97, 107, 113, 114, 116, 118, 119, 121, 124, 125, 129, 140, а також ями № 73а, б, 74, 97. Ці об'єкти розташовані у два ряди, а між ними залишався вільний простір, площею близько 200 м². Об'єкти, що входили до цієї групи, мали господарсько-виробниче призначення. Зауважимо, що поява або зникнення того чи іншого об'єкта пов'язана з виробничою або господарською необхідністю. Деякі з об'єктів, виходячи з особливостей їх конструкції, мали сезонний характер, наприклад ями № 124 і 125.

Третя група будівель Є—2 також розміщувалася в центральній частині. Формування її почалося у XI ст. (будівля № 141, 149). Крім того, до цього будівельного періоду можна віднести будівлі № 128, 135, 138 і яму № 76. Планіграфічно будівлі утворюють замкнений з трьох боків простір, розмірами близько 50 м². Можна вважати, що комплекс будівель був домінуючим у групі. Зазначимо, що будівля № 135 на якомусь етапі змінює будівлю № 128 і виконує функції останньої. Виходячи з особливостей описуваного комплексу, можна вважати, що він існував недовго, після чого активна забудова цієї ділянки припиняється.

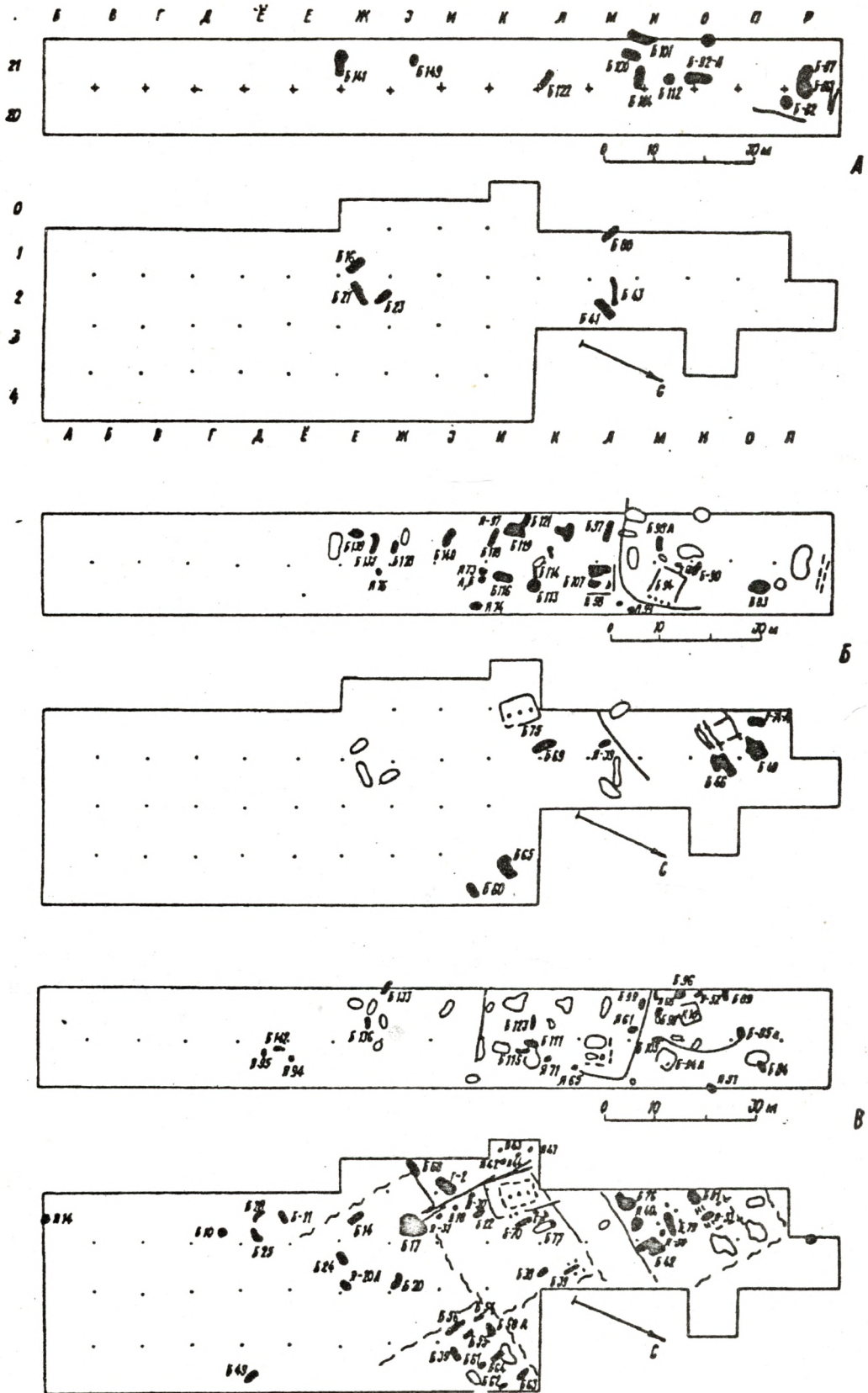

Рис. 24. Періоди Автуніцького поселення (початок):
 А — кінець X — початок XI ст.; Б — початок XI — кінець XI ст.; В — кінець XI — початок XII ст.;
 Г — початок XII — кінець XII ст.; Д — кінець XII — початок XIII ст. I — вірогідні кордони груп
 об'єктів (садиб); II — об'єкти даного будівельного періоду; III — об'єкти, що, імовірно, належать
 до наступного будівельного періоду

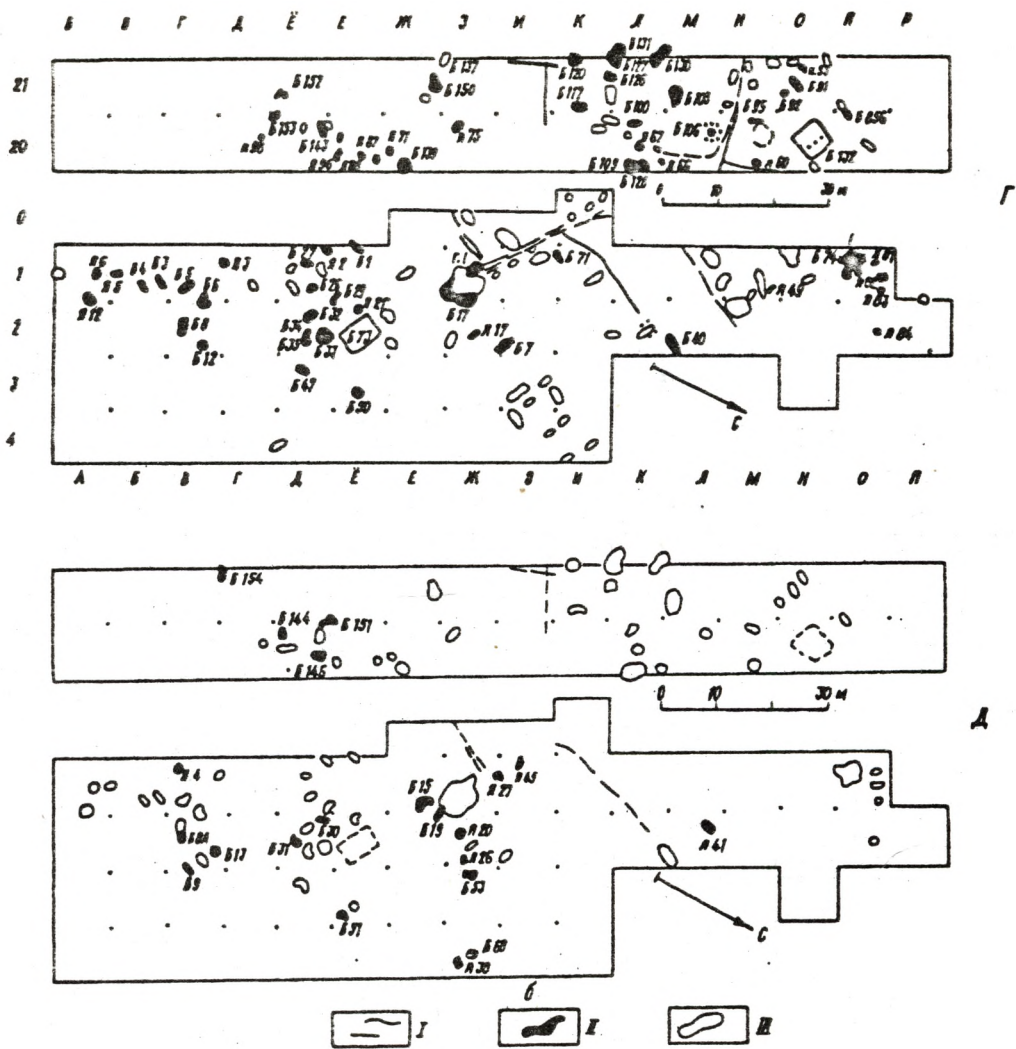

Рис. 24. Закінчення

У північно-східній частині поселення другий будівельний період був досить обмеженим. Він характеризується значною відокремленістю однієї групи від іншої. Під будівництво використовувались незаймані території, чим розширювалась площа поселення. До другого будівельного періоду тут належать дев'ять об'єктів, сконцентрованих у трьох групах.

Виникнення групи Г-2 можна віднести до кінця першого будівельного періоду. Протягом всього XI ст. тут зводяться будівлі № 69, 75 і яма № 39. Імовірно, що деякі об'єкти різних періодів співіснували деякий час, після чого стара будівля руйнувалась (будівля № 80), а поряд виникали нові. Група Г-1 повністю припинила своє існування у зв'язку з активізацією будівництва в центральній частині поселення, і лише наприкінці XI ст. тут виникають будівлі групи Г-2. Цілком можливо, це не продовження розвитку групи Г-1, а зовсім новий етап забудови.

Поява груп Ж-2 і З-2 також пов'язана із змінами в планіграфії поселення в другій половині XI ст. Говорити щось конкретне щодо планіграфії групи Г-2 важко, оскільки протягом другої половини XI ст. тут також починає формуватись структура забудови третього будівельного періоду. Таке саме положення є характерним і для груп Ж-2 і З-2. Група Ж-2 є крайньою групою в північно-східній частині поселення. До неї входять будівлі № 60 і 65, розташовані на відстані 6—7 м одна від одної.

До групи З-2 входять будівлі № 46, 48, 74а, а також будівля в розкопі 1—Л. Деякі конструктивні особливості дозволяють припускати, що будівлі № 46 і 48 використовувались для добування гончарної глини. Беручи до уваги обсяги котлованів цих будівель, можна припустити, що вони існували тривалий час.

Взагалі другий будівельний період характеризується зародженням більш сталої структури забудови в центральній частині поселення, розвитком старих ділянок забудови. На північно-східній ділянці поселення картина дещо інша. Тут будівництво припиняється на початку розглянутого періоду (перша третина XI ст.) і відновлюється за останні десятиріччя XI ст., переходячи частково до наступного будівельного періоду.

Третій будівельний період характеризується подальшим розвитком ремесла. Хронологічно його можна віднести до кінця XI — початку XII ст. В культурному шарі, а також у заповненні будівель цього періоду знайдено поодинокі індивідуальні вироби, що мають більш-менш тверде датування. Це широкосерединний перстень (поширений наприкінці XI — початку XII ст.) [Седова, 1981, с. 129] і псалій від залізних вудил [Кирпичников, 1973, с. 16, 17]. Датування цих речей збігається з датуванням зібраної тут кераміки.

До третього будівельного періоду належать 67 об'єктів. З них 23 зафіксовано в центральній частині, а 44 — в північно-східній. Цей будівельний період в центральній частині поселення характеризується стабільністю розвитку раніше сформованих груп.

Група АБ-3 складалась з будівель № 84, 85а, 89, 96, 98, 102, 105, К10 та ям № 51, 52, 63. Зауважимо, що не всі будівлі існували синхронно; весь час планіграфічна ситуація поновлювалася. Забудова, на відміну від попереднього періоду, набуває більш сталого вигляду. В групі АБ-3 відокремлюється частина об'єктів від основного ядра, що являло собою комплекс з шести будівель і двох ям. Це був чотирикутник, закритий з трьох боків, у центрі якого знаходилась будівля К-10. Від цього комплексу огорожею були відділені дві будівлі й яма. З південного боку ця група відділена огорожею від сусідньої групи Д-3, яка цією самою огорожею була замкнена з трьох боків. Як бачимо, саме в цей час з'являються певні елементи садибної забудови. Викладене підтверджується тим, що більшість огорож виникає і існує в цей період.

Група Д-3, як згадувалося, з трьох боків відокремлена огорожею. До неї входили будівлі № 99, 111, 115, 123, а також ями № 61, 65, 71. Не викликає сумніву, що деякі будівлі попереднього періоду брали участь у формуванні планіграфії цієї ділянки поселення. Об'єкти, розташовані понад огорожею, проіснували до початку XII ст. Досліджена частина садиби Д-3 дозволяє відновити розміри окремої садиби: 30 x 26—27 м.

До *групи Е-3* входили будівлі № 133, 136 тимчасового або сезонного характеру.

Окрім перерахованих вище груп, в центральній частині поселення відкрито невелику групу (будівля № 142 та ями № 94, 95), призначення якої не з'ясовано.

З кінця XI до початку XII ст. північно-східна частина поселення інтенсивно забудовується, що засвідчує активну експлуатацію цієї ділянки. До третього будівельного періоду тут належать 44 об'єкти, які можна умовно поділити на п'ять груп.

Група В-3. Наприкінці XI — на початку XII ст. будівництво тут знову набирає сили. До цієї групи входять будівлі № 14, 17, 20, 24 і яма 20а. Об'єкти розташовані у вигляді літери "П", всередині — незабудований майданчик площею 150—170 м². Найімовірніше, що центральною є будівля № 17, пов'язана з виробництвом.

З північно-західного боку до комплексу В-3 прилягала група Г-3, до якої входили будівлі № 22, 38, 39, 40, 77, 78 і К і ями № 18, 30, 31. Забудова ділянки розташована за периметром. Домінуючу роль тут відігравала будівля К, яку за весь період не перекрила жодна з будівель.

Група Ж-3 розміщувалась на північ від комплексу В-3. До неї входили будівлі № 39, 54, 55, 56, 58а, 61—64. Вони компактно розташовані, утворюючи замкнений з чотирьох боків прямокутник. Не можна виключати й того, що на ранньому етапі до комплексу входили й будівлі № 60, 65. Внутрішній вільний простір становив близько 120 м². Можливо, що вільні від забудови майданчики мали господарське призначення.

Група З-3 розміщувалась у північно-західній частині ділянки. До неї входили будівлі № 42, 76, 79, 81, а також ями № 40, 50, 53. Не виключено, що будівля № 79 виникла ще за останню третину XI ст. Будівлі № 42, 76 і яма № 40 належать до початку третього будівельного періоду й існують практично до його кінця. Будівля № 81 і яма № 53 своєю появою завершують формування внутрішньої планіграфії комплексу. Об'єкти розташовані двома паралельними лініями. Протилежна лінія, що утворюється з будівлі № 81 та ями № 53, знахо-

диться у 9—10 м від першої. Появу ями № 50 можна віднести до кінця цього будівельного періоду. Таким чином, до появи цього об'єкта між двома рядами будівель існував вільний майданчик площею близько 200 м².

Група И-3 являла собою скупчення об'єктів будівель № 10, 11, 25, 28 на південно-східній околиці поселення. Найімовірніше, ця група формується в першій чверті XII ст. Житла розташовані компактно, три з них утворюють чотирикутник, замкнений з трьох боків.

Група К-3 примикає до комплексу Г-3. Досліджена вона частково. До неї входять будівля № 68, гончарне горно № 2 та ями № 42—44, 47. Об'єкти розташовані вздовж огорож. Можна припустити, що комплекс існував тривалий час, оскільки огорожа між ним і групою Г-3 кілька разів оновлювалась.

Таким чином, третій будівельний період був етапом найінтенсивнішої забудови поселення.

За четвертий будівельний період освоюється територія поблизу води, що, на наш погляд, викликано змінами кліматичних умов. Хронологічно цей період охоплює XII ст. Окремі індивідуальні знахідки в культурному шарі та в об'єктах цього періоду мають досить широке датування, але в цілому вони не протирічать датуванню цього етапу за керамічним комплексом. Так, знайдене овальне кресало датується початком XIII ст. в Новгороді, але відомі вони і в XII ст. [Колчин, 1958, с. 99; Гуревич, 1981, с. 67, 70]. Ажурний гранчастий перстень має аналогії серед Новгородських старожитностей, де його відносять до 60—70-х років XII ст. [Седова, 1981, с. 123, рис. 45]. Для кераміки цього періоду характерні вінця, край яких має повторний загин до середини і заокругленість. З внутрішньої частини вінець зроблено добре помітну борозенку під валиком. На пізніших посудинах останньої чверті XII ст. край вінця дуже відтягнуто назовні, шийка потовщується.

До четвертого будівельного періоду належать 67 об'єктів. З них 31 розташовано в центральній частині поселення, а 35 — в північно-східній. Для центральної ділянки є характерним розширення площі забудови; виникають нові групи будівель.

Група АБ-4 складалась з будівель № 856, 91, 92, 132 та ям № 53, 60. Домінуючою є будівля № 132, навколо якої концентруються всі об'єкти. З північного та південного сходу група АБ-4 відділена від комплексу Д-4 огорожею.

Група Д-4 складається з будівель № 103, 106, 109, 110, 117, 120, 126, 127, 128, 130, 131 і ям № 66, 67. Імовірно, будівля № 128 почала функціонувати на рубежі III і IV будівельних періодів. Будівля № 109 і ями № 66 і 67 належать до кінця XII ст. Сім будівель, тих, що залишилися, утворюють замкнений простір площею приблизно 120 м². Зауважимо, що існування цієї планіграфічної структури було досить тривалим, а оформлення її можна віднести до другої чверті XII ст. Будівля № 106 розміщувалася у 6—7 м на північ від основної групи. Очевидно, це пов'язано із її виробничим призначенням. З північного сходу і південного заходу група Д-4 відгороджена від інших об'єктів легкою огорожею.

До *групи Є-4* належать будівлі № 150 і 137. Найімовірніше, вони мали господарське призначення і використовувались сезонно.

Група Л-4 складається з будівель № 139, 143, 152, 153 і ям № 71, 75, 87, 88, 96, 98. Їхня віддаленість та відсутність якоїсь закономірності в їх розміщенні дозволяє зробити висновок щодо їх нетривалого існування. Встановити черговість виникнення цих об'єктів ми не маємо можливості. Очевидно лише, що ця ділянка поселення через короткі проміжки часу відновлювала власну планіграфію.

У північно-східній частині поселення протягом всього XII ст. в структурі забудови відбувалися значні зміни: вона зміщується до південно-західної частини; група Ж-3 припиняє існування. На території групи Г-3 будівництво відбувалося тільки на початку IV будівельного періоду, а потім припинилося.

Група Г-4 складається з будівель № 40 і 71, віддалених одна від одної на значну відстань. Виникли вони на рубежі III і IV будівельних періодів, але існували дуже короткий час.

Група 3-4 також не отримала розвитку в XII ст. До неї входять будівля № 74 та ями № 81—84. Пізніше тут почали видобувати глину.

Група В-4 складалась з будівель № 7, 17 та ями № 17. Можна припустити, що протягом XII ст. комплекс об'єктів В-4 об'єднано з групою Г-4, утворивши єдину ділянку забудови.

Група И-4 складалась з будівель № 1, 21, 26, 29, 32—35, 47, 50, 73 і ям № 2, 21. Центральною є будівля № 73, з трьох боків оточена іншими спорудами. З появою на пізнішому етапі будівлі № 33 вона стає домінуючою. Зауважимо, що існування групи будівель И-4 належать, мабуть, до середини XII ст. Поблизу будівель цієї групи виявлено значну кількість невеликих стовпових ямок, що важко датувати. З огляду на це можна припустити, що група И-4 була відділена від групи М-4 огорожею.

До *групи М-4* входили будівлі № 3—6, 8, 12 та ями № 3, 5, 12. Будівлі розташовувались у вигляді літери П, утворюючи всередині майданчик площею близько 120 м². Формування групи припадає на другу половину XII ст.

У п'ятому будівельному періоді життя на поселенні згасає. Хронологічно він охоплює кінець XII — початок XIII ст. З індивідуальних знахідок до цього часу належить ціла залізна шпора з пірамідальним шипом, що датується XII—XIII ст. [Кирпичников, 1973, с. 69]. Знахідка не протирічить датуванню даного будівельного періоду за керамічним комплексом. Для того часу типові посудини, край вінець яких дуже відігнутий назовні або повторно загнуто до середини. Шийки потовщені, чітко виражені. Об'єктів, з яких походить така кераміка, небагато.

На центральній ділянці поселення вдалось виявити лише одну групу цього періоду (Л-5), що складається з будівель № 144, 145, 151, 154. Вони розташовані довільно, без будь-якої системи. Імовірно, ця група виникла наприкінці XII ст. У північно-східній ділянці поселення зафіксовано 17 будівель та ям. Переважно це комплекси, що існували короткий час, можливо сезонні. Ями № 4, 21, 38, 41, 45 та будівля № 68 розміщені без будь-якої системи й не входять до жодної групи. Однак існують комплекси, пов'язані з попередньою забудовою.

Група В-5 складається з будівель № 15, 19, 53 та ям № 20, 26. Вони розміщені півколом, на невеликій відстані одна від одної.

До *групи И-5* входять будівлі № 30, 31, 51, виникнення яких відносять до кінця XII — початку XIII ст. Групу М-5 представлено будівлями № 8, 9, 13, що також виникли наприкінці XII — початку XIII ст. Дати більш детальну характеристику п'ятого будівельного періоду ми не маємо змоги, оскільки існування поселення наприкінці XII — початку XIII ст. припинилося. Це не дозволило планіграфії цього періоду набути завершеності.

На закінчення зазначимо, що всі виділені хронологічні етапи існування поселення і пов'язана з ними структура забудови відбивають зміни у господарській діяльності мешканців поселення. Початкова забудова пам'ятки проводилась на ділянках, не пов'язаних між собою якоюсь системою. Причому забудовується верхня частина тераси. Наприкінці XI — на початку XII ст. поселення займає центральну частину. Починаючи з останньої чверті XI ст. активно забудовується північно-східна околиця поселення.

Починаючи з другої чверті XII ст. відроджується активне будівництво центральної частини поселення. У другій половині XII ст. забудова селища зміщується до нижньої ділянки тераси, освоюються території. Будівництво на нижній ділянці тераси продовжується до кінця існування поселення — першої половини XIII ст. Зауважимо, що з кінця XII ст. більш інтенсивно забудовується північно-східна ділянка. Протягом усього періоду існування поселення можна відмітити й деякі закономірності та зміни в планіграфії окремих груп. Для раннього періоду — розташування групи будівель у вигляді літери П; у XI ст., як правило, виділяється домінуючий об'єкт, якому підпорядковується оточуюча забудова — окремі будівлі розташовуються поблизу. Але є й групи в плані, подібні до літери П.

З появою наприкінці XI — на початку XII ст. садибної забудови і вуличного планування розміщення об'єктів в групах стає індивідуальним. Зустрічаються такі системи розташування об'єктів: розміщення будівель компактним прямокутником (АВ-3, Ж-3, З-3); розміщення об'єктів по периметру комплексу (1—3); розміщення другорядних об'єктів напівколом у

безпосередній близькості від головного об'єкта (В-3). У XII ст. внутрішня планіграфія груп така сама, що й на початку забудови поселення.

З огляду на обставини, які наводились раніше, ми не маємо достовірних даних щодо планіграфії окремих груп п'ятого будівельного періоду. Лише подальші дослідження поселення дадуть змогу відповісти на це питання.

Як вже згадувалось, поруч з поселенням розташовувався могильник, який також досліджувався. Він складається з трьох курганних груп, розміщених на захід і північний захід від поселення, за 300—500 м від останнього. Дві групи (перша і третя) розміщені на території Рубіжанського лісництва, а друга (за нумерацією) — у захисній лісосмузі на краю ораного поля. Одна з груп повторно зафіксована 1984 р. О.В. Шекуном, дві інші — відкрито 1987 р. (див. рис. 10).

Курганна група I складалась з 29 насипів, досить зруйнованих дісопосадками. Як і на інших могильниках давньоруського часу, кургани невеликі, заввишки від 0,15 м над рівнем сучасної поверхні до 0,9 м, діаметр — від 5 до 9 м. Аналогічний вигляд мали насипи і у групі II, розміщеної в лісопосадці. Висота курганів — 0,2—1,1 м, діаметр 4—9 м. Тут зафіксовано всього вісім насипів, розміщених на краю поля. За словами місцевих жителів, значна група курганів раніше знаходилася на самому полі, але під час механізованої оранки протягом кількох років знищена. Тому можна говорити, що ми маємо справу тільки з залишками цієї групи могил.

Трохи краще береглись кургани третьої групи, де нині налічується 24 насипи заввишки 0,55—1,4 м, діаметром 5,6—8,5 м. Мабуть, це пов'язано з більш ранніми посадками лісу, коли ще не використовувались плантажні плуги. Відсутність давньоруських матеріалів за межами поселення, а також невеликі відстані між групами та до поселення від кожної з них дозволяють вважати згадані кургани єдиним кладовищем середньовічних часів. Картографуванням з'ясовано, що від поселення до курганних груп I, III — 450 м, а до курганної групи II — 280; відстань між I та III групами дорівнює 160 м, а між I та II — 400 м. Зазначимо, що біля першої курганної групи зафіксовано сліди невеликого озера.

Практично всі кургани вкриті деревами та чагарниками, що ускладнювало їх дослідження. Навколо 36 з них зафіксовано сліди ритуальних ровиків (I група — 16, II — 7, III — 10). Переважна більшість ровиків невеликі за розмірами й займали 1, 2 чи 3 сегменти. Тільки в чотирьох випадках ровики кільцеві. У більшості з виявлених і досліджених ровиків (28 випадків) зафіксовано вугілля, кістки тварин, фрагменти давньоруського посуду. В ряді випадків кераміка з ровиків, за відсутності інвентаря в похованні, дозволила датувати час спорудження кургану.

Переходячи до розгляду обряду поховання зазначимо, що в своїх основних рисах він повністю аналогічний більшості поховань давньоруського часу на південноруських землях (та й сусідніх територіях). Всього досліджено 1988—1989 рр. 44 кургани. У 28 з них зафіксовано обряд інгумації в підкурганних ямах; у 8 — на рівні давнього горизонту. Один комплекс так зруйновано скарбощукачами, що встановити тип обрядності не вдалося. До речі, ще кілька курганів носили сліди грабіжницьких розкопок, починаючи з часів пізнього середньовіччя. Про це, зокрема, говорять залишки горщиків XVI—XVII ст., знайдені в ровику кургану № 16 першої групи (курган частково зруйнований). Крім того, у 7 курганах жодних слідів померлих не виявлено. Імовірно, що в цих випадках зафіксовано кенотафи — меморативні споруди на честь загиблих десь на стороні родичів.

Більшість померлих покладено на спину і орієнтовано головами у західному напрямі, з сезонним відхиленням на північ та південь. У семи випадках зафіксовано парні поховання, в одному — потрійне. Саме в останньому випадку (курган № 23 групи III) відмічено протилежну орієнтацію (двох померлих лежали головами на північний захід, а ще один — головою на південний схід). Аналогічний обряд зафіксовано в кількох могилах на Лівобережжі Дніпра в прикордонних із Степом пунктах. Як і там, померлі на Автуницькому могильнику

* Маємо на увазі вже повністю розкопані насипи, тому що в багатьох випадках ровики заплили та зафіксовані тільки під час розкопок кургану повністю.

лежали щільно один біля одного (майже один на одному). В цій же групі (курган № 3) зафіксовано ще одне відхилення від східнослов'янського ритуалу — в положенні тіла померлого. Над похованням № 1, що знаходилося в підкурганній могильній ямі, виявлено поховання № 2. Небіжчика розміщено сидячи з дуже підібганими до підборіддя колінами. Як вдалось прослідкувати, для надання такої пози померлого посадили до неглибокої ями малого діаметра. До речі, аналогічні поховання виявлені на Лівобережжі Дніпра в кількох випадках. Місцеположення могильників, де вони були виявлені, та хронологія комплексів не дозволяють відносити їх до захоронень скандинавів, які у IX—XI ст. знаходились на службі у київських князів.

Зафіксовано, що 11 вмерлих поховано в домовинах, інколи збитих залізними цвяхами. Звичайно, ця цифра відносна, оскільки за умов Полісся частина дерев'яних гробовищ могла зникнути протягом століть безслідно. Під вісьмома вмерлими — підсіпки з білого піску, а у шести випадках разом з піском знаходили вуглики.

Серед конструктивних особливостей необхідно назвати могильну яму в кургані № 28 першої групи, де труну з померлим покладено на приступку, що на 0,2 м врізана нижче рівня давнього горизонту; другий небіжчик, також в труні, знаходився на дні ями на глибині 0,3 м від давньої поверхні. Цікавою виявилась поховальна яма в кургані № 10 третьої групи: повздовжні стінки парного поховання мали земляні заплічки, що інколи також фіксуються в похованнях середньовічних кочовиків (рис. 25). У даному випадку цей елемент конструкції поховання не можна інтерпретувати як запозичення з обряду іншого етносу. Імовірно, коріння цього звичаю необхідно шукати в давньоруських дружинних похованнях, в яких інколи на дні могили робили ще одне заглиблення за розмірами померлого, куди його й клали. Зокрема, такий елемент зафіксовано 1985 р. в одному з курганів Табаївського некрополя. Ще однією цікавою конструктивною деталлю стала наявність трьох невеликих за діаметром стовпів, забитих між похованими в могильній ямі кургану № 1 третьої групи. Зазначимо, що при зачищенні бровок сліди цих стовпів фіксувалися аж до вершини насипу (рис. 26). Аналогічний елемент дерев'яних конструкцій, як відомо, зафіксовано В. Я. Конецьким в одній з новгородських сопок [1988, с. 76].

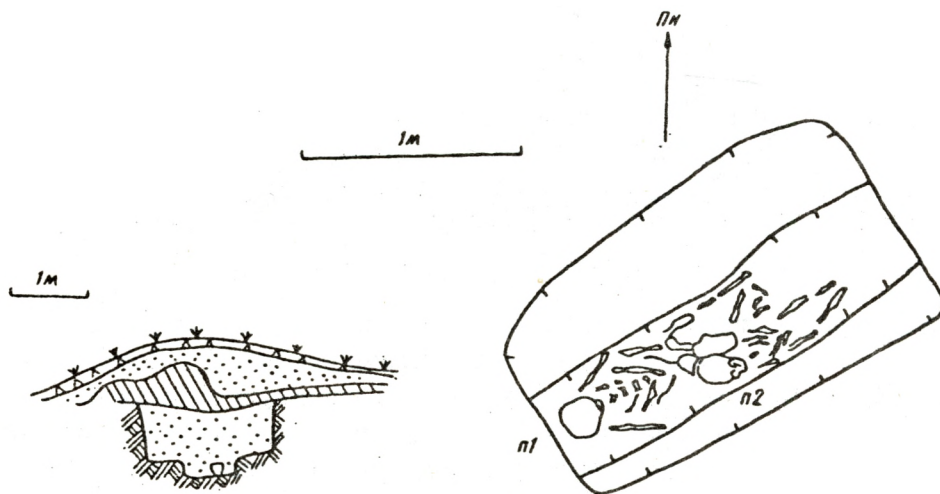

Рис. 25. Автуничі. Поховання в кургані № 10 третьої групи

Групи інвентаря цілого ряду поховань досить типові для південноруських могильників. Так, в семи похованнях виявлено фрагменти кераміки. Поруч з померлим знайдено залізну пряжку, а ще біля одного — точильний брусок. У чотирьох випадках біля пальців рук знайдено каблучки; у трьох — ножі; в одному — белемніт — "чортів палець" (символ Перуна); а ще в одному — залізний стрілоподібний загострений предмет. Скроневі кільця зафіксовано у восьми могилах, намисто — у двох, ще у двох — кручені дротяні браслети та бронзові невеликі гудзики (також у двох випадках).

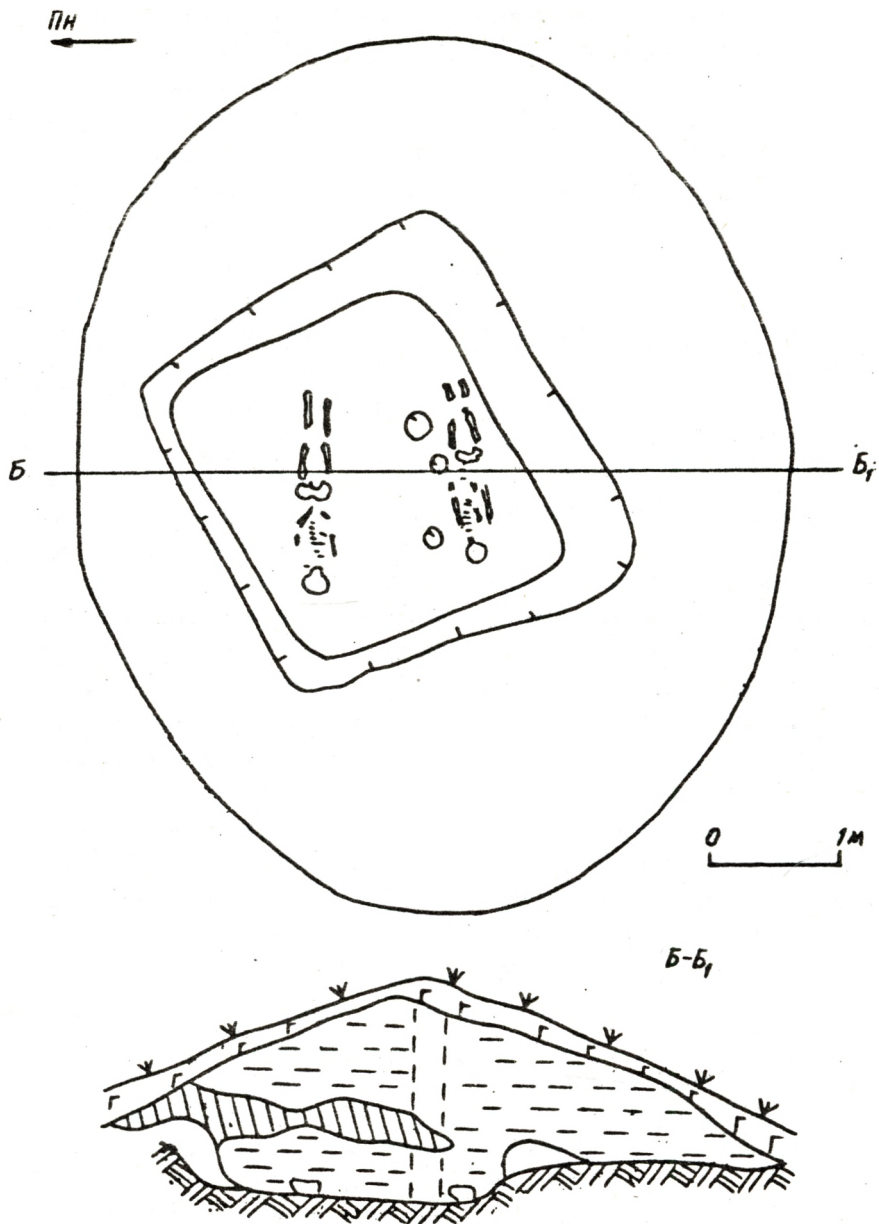

Рис. 26. Автуничі. Поховання в кургані № 1 третьої групи

Хоча половина досліджених поховань виявилась безінвентарною (23) однак частина комплексів датована за знахідками фрагментів кераміки в насипах. Включаючи кенотафи, кераміка в насипах відмічена у 22 випадках. Ще у 41 випадку в насипах та на рівні давньої поверхні (за межами поховальних ям) виявлено вуглики — пережитки обряду трупоспалення. Конкретнішу інформацію по кожному з досліджених комплексів подано в табл. 8.

Датування окремих поховальних комплексів проводилося за виявленими в них прикрасами та фрагментами кераміки, насамперед вінець. В останньому випадку датування керамічних виробів проводилось після кореляції з численними знахідками на поселенні. До X—XI ст. можна віднести в першу чергу курган № 3 в групі II, де серед інвентаря знайдено жовті та зелені скляні рубчасті намистини, срібна підвіска скандинавського типу та два кручені браслети з розплющеними вушками.

На нашу думку, до цього часу слід віднести й курган № 6 першої групи, де в ногах померлого зафіксовано денце погано сформованого, нерівно обпаленого горщика, аналогії якому на поселенні датуються найранішим часом його існування. Зазначимо, що X—XI ст. можна датувати й курган № 23 першої групи — кенотаф з могильною ямою, в насипі якого

та в ровиках разом з вугіллям знайдено й кераміку цього часу. До речі, поховання за обрядом інгумації в підкурганних ямах зафіксовано й у двох раніше наведених випадках.

В ямі відкрито і поховання 1 кургану № 28 першої групи, яке на підставі знайденої тут круглої залізної пряжки можна віднести до XI ст. Цим самим часом датується і кенотаф з підкурганною ямою (друга група, курган № 2), де знайдено фрагменти горщика XI ст. Кургани № 12, 29 першої групи та курган № 23 третьої датуються ширше: XI—XII, XI—XIII ст. У перших двох випадках поховання досліджені в підкурганних ямах. У кургані № 12 датуючим матеріалом є кручений бронзовий браслет, а в кургані № 29 — фрагменти кераміки та невеличкий бронзовий гудзик. В кургані № 23, де виявлено три поховання на рівні давнього горизонту (покладених "валетом"), датуючим матеріалом теж є фрагменти кераміки.

Значна кількість комплексів належить до XII ст. Це кургани № 2, 5, 9, 13, 15, 16, 19 першої групи та № 3, 4, 10 третьої. Подібно до вищезгаданих двох випадків курган № 2 виявився кенотафом з могильною порожньою ямою; в курганах № 3, 5, 9, 10, 13, 15 зафіксовано трупопокладення в ямах; в курганах № 4, 9 — на рівні давнього горизонту. Цікавим є курган № 16, де вмерлого поховано в ямі, яка всього на кілька сантиметрів врізалась у шар давньої поверхні. В цьому випадку досить образно висвітлюється перехід від старого язичницького обряду (поховання на землі) до нового, християнського (нижче земної поверхні). Здебільшого датуючим матеріалом є кераміка, а в курганах № 9, 13 зафіксовано ще й бронзову намистину та кручений перстень.

В цілому населення, яке оселялося тут, вже відмовилося від обряду кремації, хоча наявність вугілля в переважній більшості досліджених комплексів засвідчує стабільні пережитки старих традицій. Поява ранніх трупопокладень в підкурганних ямах пов'язується з формами нової (християнської) віри вже на рубежі I—II тис. н. е.

2. ПОСЕЛЕННЯ ЛІСКОВЕ У ВЕРХІВ'ЯХ р. БІЛОУС

Басейн р. Білоус, правої притоки Десни, що інтенсивно досліджується з 1974 р., є однією з найкраще вивчених територій Чернігівщини. Розташоване тут гніздо пам'яток являє собою територіально замкнену систему, що складається з 2 городищ, 17 поселень, 13 курганних та одного ґрунтового могильника (табл. 9; рис. 27). Найвивченішою пам'яткою є поселення Ліскове, розташоване за 2 км на південний захід від с. Малий Листвен Ріпкинського р-ну у верхів'ї р. Білоус — основної водної магістралі району, в центрі гнізда давньоруських пам'яток. Селище розташоване на обох берегах річки, на найбільш врожайних для даного регіону ґрунтах. Правий — вищий берег (3—3,5 м від рівня води) прорізаний невеликими балками, раніше обводненими. Природними кордонами селища зі сходу та заходу є дві найглибші балки. З півдня поселення відгороджено заболоченою місцевістю (уроч. Гали).

Частина поселення (на правому березі) отримала назву Ліскове-1. Культурний шар (0,2—0,6 м) зафіксовано вздовж берега річки на відстані 350 м, шириною 100—150 м. На лівому березі розташоване поселення Ліскове-2. Культурний шар (0,2—0,4 м) виявлено на мисоподібному виступі берега ріки, відділеного від решти поселення балкою шириною 30—40 м. Друга частина пам'ятки розташована між балкою та берегом на площі 5200 м².

Поселення відкрите 1976 р. [Кузнецов, Шекун, Шуляк, 1977, с. 319]. За 12 польових сезонів (1977—1989 рр.) експедицією Чернігівського історичного музею разом із секцією археології при обласній організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури досліджено на поселенні Ліскове 11,1 тис. м², що становить 22% площі пам'ятки (рис. 28).

Дослідження на Лісковому-1 переважно велися у західній частині поселення, віддаленій від решти території пам'ятки невеликою балкою. Тут досліджено близько 8200 м², що становить 4/5 площі. Залишились недослідженими невеликі ділянки, раніше зайняті землею з розкопів, та південна периферійна частина пам'ятки. На території, розташованій на схід від балки, вздовж річки, розбито чотири невеликі розкопки загальною площею 140 м², що дозволило визначити час і кордони забудови.

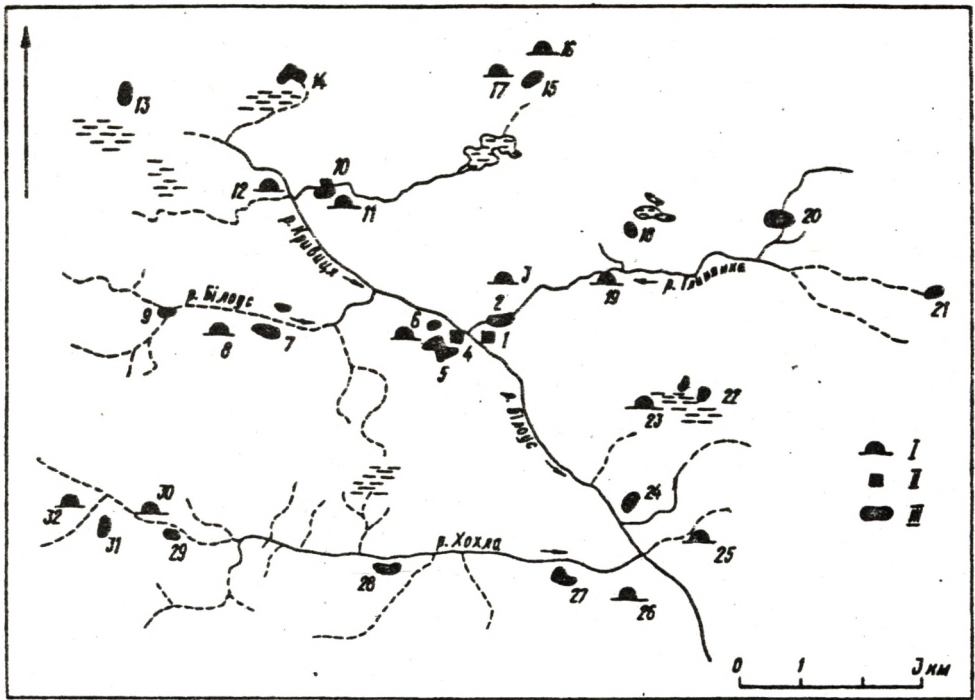

Рис. 27. Розташування пам'яток IX — першої половини XIII ст. у верхів'ях р. Білоус (нумерація пунктів за табл. 9):
I — курганний могильник; II — городище; III — поселення

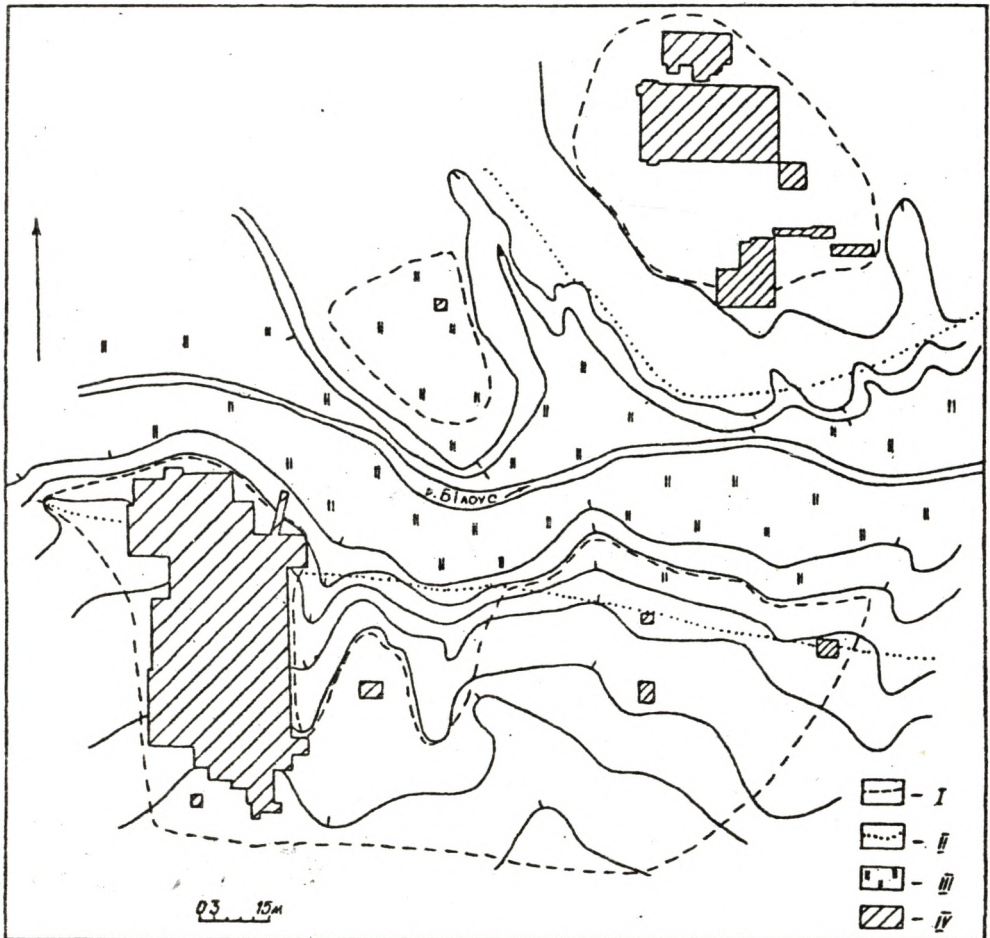

Рис. 28. Схема розміщення поселення. Ліскове:
I — кордони поширення культурного шару; II — кордони оранки; III — луки; IV — розкопки

На мисоподібному виступі лівого берега закладено розкоп 5 x 5 м, а на ділянці за балкою досліджено 2660 м², що становить майже половину площі, зайнятої тут давньоруською забудовою.

Культурний шар селища на значній площі перевідкладено оранкою. Останнім часом він інтенсивно змивається, а також переміщується з більш підвищених ділянок до улоговини. Культурний шар на правобережжі суцільною плямою вкриває територію селища. Найбільша його потужність (0,4—0,6 м) зафіксована у 40 м від берега — там, де виявлено ущільнену господарську забудову X—XII ст. На лівобережній частині пам'ятки культурний шар вкриває його тільки окремими плямами, що відповідають місцям дворів житлових і господарських споруд. По обох берегах схили, звернені у бік річки або балки, розрізано стародавніми промоїнами, які за давньоруський час були засипані культурним шаром, що містив головним чином матеріали XI—XII ст.

Територія, на якій розташовується давньоруське поселення, була вперше заселена IV ст. н. е. носіями київської культури, про що свідчать житло й дві господарські споруди, досліджені на правому березі річки, в північно-західній частині пам'ятки.

В результаті багаторічних розкопок на поселенні Ліскове виявлено 378 археологічних об'єктів, що відносяться до кінця IX — середини XIII ст. Це житла, господарські будівлі різного призначення та різноманітні ями. У зв'язку з тим, що верхні шари пам'ятки знищено оранкою і культурний шар на деяких ділянках змитий, залишки споруд представлено лише заглибленими до материка котлованами. Говорити про верхні частини будівель, їх перекриття можна лише з певною часткою ймовірності.

З усіх будівель, досліджених на поселенні Ліскове, виділено 14, які були житлами. До X—XI ст. належать 5 житлових споруд, до XII—XIII ст. — 9. У всіх будівлях зафіксовано рештки печей. Житла, окрім № 6 на Лісковому-2, орієнтовані за сторонами світу.

Досліджувані житла представлено напівземлянками, будівлями на підклітах і багатокамерними спорудами.

У X ст. на поселенні зводилися напівземлянки підквадратної форми площею 8—12 м². Досліджено три житла цього часу — № 7, 8, 14. У будовах № 7, 9 вхід, можливо, містився із західного боку. В цей бік повернуті челюсті печі. Останні невеликих розмірів (0,6 x 0,9 м), черинь земляний. У будові № 8 котлован прямокутний (3 x 3,6 м), заглиблений на 0,7 м. Вздовж стін котловану простежуються залишки горілого дерева (жердини, з обох боків обмазані глиною, завтовшки 0,15 м). Можливо, стіни житла зроблено з тонких жердин, поставлених вертикально, але не закопаних у землю, а закріплених на рівні підлоги (рис. 29, 1).

До напівземлянок належить будова № 5 (рис. 29, 2). Котлован (4 x 3 м) заглиблено в материк на 0,85 м. Вхід до житла (3,1 x 0,8—1,1 м) розташовано з південного боку. Будова стовпової конструкції (по кутах і в центрі знайдено стовпові ями), вздовж східної стіни досліджено неглибоку канавку, заповнену деревним тліном. Піч (1,1 x 1,4 м) стояла ліворуч від входу, челюстями повернена до північної стінки житла. Її споруджено на материковій підлозі. На рівні череня досліджено 12 ямок від кілків каркаса. На підставі керамічного матеріалу будівля датується XI ст.

Ще один варіант напівземлянки представлено житлом № 4, дослідженим 1985 р. на Лісковому-2 (рис. 29, 3). Котлован будови (4,5 x 4 м) заглиблено в материк до 0,7 м. З південного боку розташовано вхід (2,2 x 1,5 м). У центрі зафіксовано дві стовпові ями, а в кутку за піччю досліджено неглибоку канавку від нижнього вінця зрубу. Піч розташовано в правому ближньому від входу кутку, челюстями до входу. Вона мала два черені й споруджена в материковій підлозі. На підставі керамічного і речового матеріалу будову датовано XII—XIII ст.

Окрему групу споруд становлять житла на підклітах. Вони мають заглиблений в материк підкліт і наземну житлову частину із піччю. Останню завжди можна виявити у вигляді розвалу у верхніх шарах заповнення. Зазначимо, що подібні будівлі з'являються лише у XII—XIII ст. Слідів житлових споруд на підклітах більш раннього періоду не зафіксовано. Простежуються кілька конструктивних особливостей підклітів.

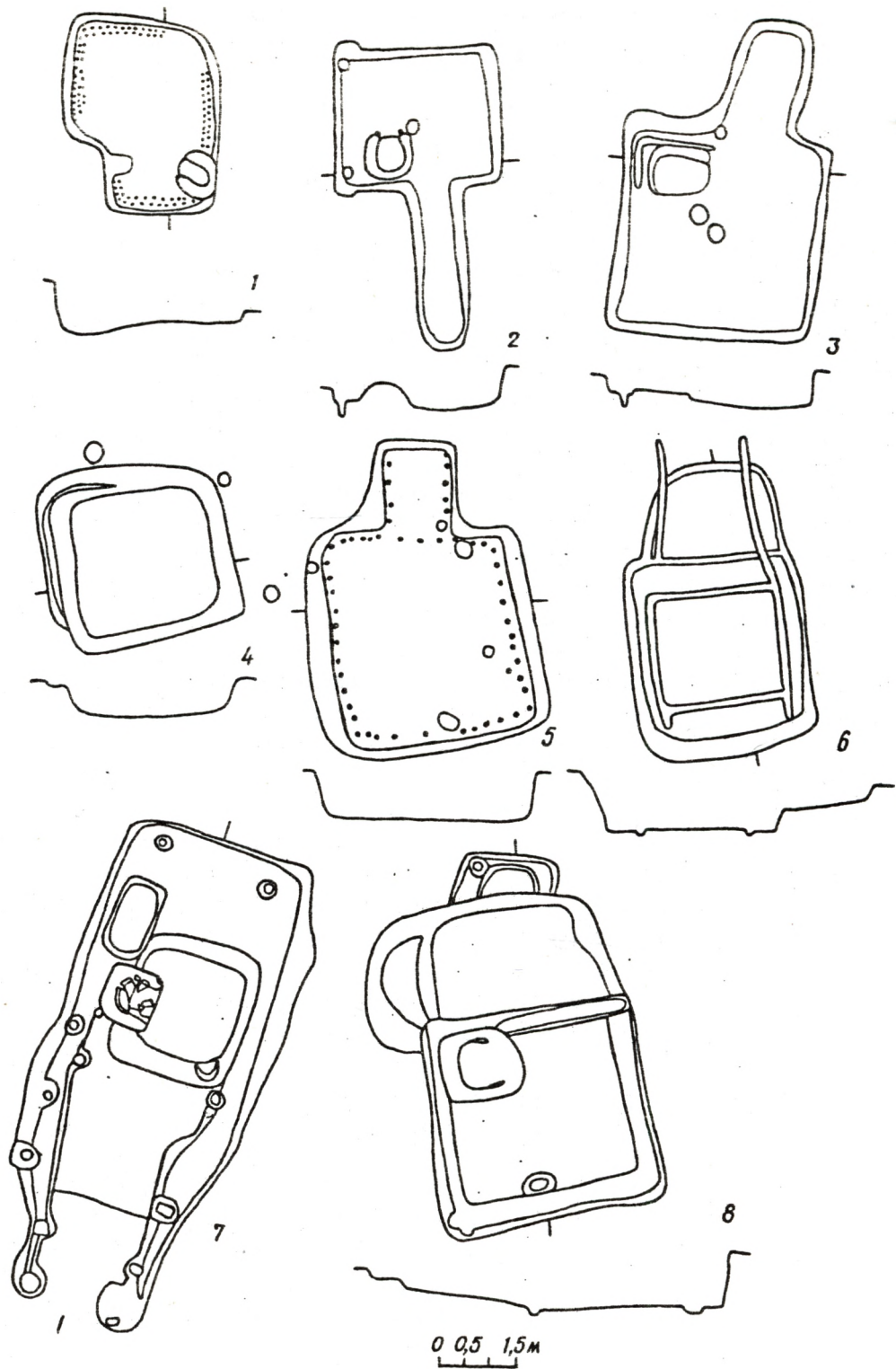

Рис. 29. Типи жител на поселенні Ліскове:
1—3 — напівземлянки; 4—6 — житла на підклітах; 7 — багатокамерні будови

У будові № 19 досліджено підпрямокутний підкліт, заглиблений в материк на 0,75 м, стовпової конструкції. З північного боку — приміщення типу сіней, площею близько 12 м², трапецієподібне в плані. Поздовжні стіни збудовані, мабуть, з обалолів, поставлених вертикально в канавки глибиною до 0,4 м. Підлога в коридорі похила — з рівня материка до рівня підлоги основної камери. Залишки печі виявлено в заповненні верхніх шарів основної камери, праворуч від входу. Будова згоріла. Практично весь інвентар концентрувався у верхніх шарах заповнення.

Ще один варіант споруди із стовповим підклітом досліджено 1984 р. (будова № 63) (рис. 29, 5). Котлован підквадратної форми (4,5 x 4,5 x 0,95 м). Вхід (1,9 x 2 м) розміщено з північного боку. Вздовж стін котловану будови і коридору виявлено 53 ямки від тину. Залишки опалювальної споруди зафіксовано у верхній частині заповнення котловану у вигляді шматків печини.

Останній підкліт представлено будовою № 62 (рис. 29, 6). Котлован будови 3,2 x 3,4 м. З північного боку розташовано похилий вхід (3,2 x 2 м). Вздовж стін споруди і сіней виявлено неглибоку канаву від нижнього вінця зрубу. Розміри зрубу 2,4 x 2,8 м. Зазначимо, що практично весь керамічний і речовий матеріал, а також рештки опалювальних споруд зафіксовано у верхніх шарах заповнень котлованів житлових споруд. Однак слідів конструкції верхнього приміщення зафіксувати не вдалось. Очевидно, наземна частина була зрубною, а її залишки знищено багаторічною оранкою.

Особливий інтерес становлять досліджені на поселенні багатокамерні будови. За час розкопок подібних споруд знайдено дві.

Найцікавішою і добре збереженою є трикамерна будівля № 6 (рис. 29, 7). Вона складалась з житлового підкліту, холодної кліті та коридору. Котлован будови (11,5 x 3,5—2 м) орієнтовано довгою віссю у напрямі північний схід — південний захід. При розборі заповнення основної камери з'ясувалося, що шар будівельного розвалу мав товщину 0,8—0,5 м. У ньому виявлено близько 20 колод міжповерхового перекриття. Відмічено завали обпаленої глини, якою обмазувались, імовірно, стеля та стіни. Житлова камера прямокутної форми (4,6 x 3,5 м). У всіх кутках будови — стовпи (діаметр ям 0,4—0,5 м, глибина до 0,45 м).

Стіни складалися з неокорованих березових колод діаметром 0,35 м і збереглися на висоту до 0,7 м. Колоди ретельно підігнані, в місцях з'єднання вони обрубувались під кутом 45°. Вхід до камери знаходився посередині південно-західної стінки (з боку холодної кліті) з невисоким колодчатим порогом. Ширина дверного прорізу 0,9 м. Вхід фіксувався розташованими по обидва боки стовпами. В одному із стовпів — дверний пробій. Піч стояла у лівому, ближчому від входу кутку й була повернута челюстями до входу. Колоди, що впали на неї, частково зруйнували передню частину печі та розміщену зверху овалоподібну жаровню (0,7 x 0,8 м) з бортиком висотою 8—10 см.

Глинобитна піч (1,3 x 1,25 м) поставлена на дерев'яному опічку заввишки 0,5 м. Вздовж задньої стіни печі зафіксовано рештки дерев'яного каркаса у вигляді кількох вертикальних дощок. У правому, ближчому від входу кутку, на рівні підлоги знайдено залишки дерев'яної діжки, діаметром дерев'яного обруча 0,8 м. У передній частині кліті досліджено підквадратну підпільну яму (3,2 x 3 x 0,78 м), у північно-західному кутку — ще одна яма.

З боку входу до житлового підкліту примикала холодна кліть (2,4 x 3—3,4 м). Її підлога розташована дещо вище за підлогу житлової кліті. Третє приміщення являло собою похилий коридор (3 x 2—3 м), що поступово звужувався до входу, розташованого на рівні материка. Бокові стіни другої і третьої камер більш легкої конструкції, ніж стіни житлової кліті (з вертикально вкопаних обаполів, що збереглися на висоту до 0,8 м).

Існування наземної частини будинку засвідчують глибина будови (від рівня материка 1,6 м), залишки міжповерхового перекриття, що обвалилося, наявність масивних стовпів у підкліті. Наземна забудова, можливо, була зрубною, а її розміри перевищували розміри котловану житла. Подібна житлова споруда досліджена в Києві.

Ще одна багатокамерна будівля досліджена 1987 р. (будова № 85), (рис. 29, 8). Вона складалась з двох камер і входу зі східцями. Розмір котловану основної камери 4,5 x 4,5 м; стіни котловану простежуються на глибину до 1,1 м. Зруб складено "в обло". Залишки колод, що виходили за контури зрубу, простежено в кутках котловану. Вздовж стін зафіксовано деревний тлін, на підлозі — залишки нижнього вінця зрубу. У правому, ближчому до входу кутку стояла піч, челюстями повернута до входу та поставлена на материковій підлозі. Піч мала три глиняні черені. Вхід до основної камери — з північного боку через холодною кліть (2,6 x 4,4 м). До неї приєднувався з північного боку вхід з двома східцями.

Таким чином, житла в межах однієї пам'ятки мали різні варіанти. Найбільш суттєві зміни в розвитку давньоруського житла, як зазначав П. О. Раппопорт, відбуваються у

XII ст. (1975, с. 160). Це був період найактивнішого поширення наземного житла по всій території Давньої Русі. З'являються житла на підклітах, деякі будови багатокамерні. Підкреслимо, що багатокамерні будівлі та житла на підклітах існували не тільки в містах, як вважалося раніше.

Очевидно, деяка кількість будівель були наземними. Це засвідчує насиченість культурного шару знахідками і відсутність у цих місцях заглиблених до материка об'єктів (крім масивних, діаметром до 0,8—1 м стовпових ям). Не виключено, що існували будови й зрубної конструкції. Однак багаторічне розорювання та змиви знищили всі сліди їх існування.

Щодо господарських будівель, то на підставі аналізу їх заповнення, знахідок і форми котлованів можна говорити про функціональне призначення лише незначної кількості споруд. Більшість не мала визначальних знахідок, тому вони поділені за морфологічними ознаками, враховуючи переважно форму котловану. Зазначимо, що деякі споруди частково знищені давніми перекопами та різного роду змивами, внаслідок чого втратили визначальні деталі та форму. Ми не брали їх. 75 будівель поділено нами на три групи: прямокутні, подовжені та овальні.

До першої входять будівлі з прямокутним чи квадратним котлованом (рис. 30, 8), нерідко заокругленими кутами. Стіни ледь похилі, але трапляються й прямі. Підлога в більшості будівель рівна. У п'яти з них з одного боку простежується вхід, в окремих випадках — з двома східцями. Розміри споруд 2,2—3,6 x 1,6—2,4 м. Вони заглиблені у материк до 1,1 м. Навколо будівлі № 9 на Лісковому-2 виявлено стовпові ями. Праворуч від входу — материковий уступ, який слугував, мабуть, полицею. Можливо, це льох (рис. 30, 1). До цієї самої групи належать будівлі, де за одним з кутів виявлено по одній стовповій ямі (рис. 30, 3).

У більшості підпрямокутних будівель стовпові ями розташовані всередині котловану. У двох з них (3,2—3,5 x 3—3,5 м, глибина 0,65—0,95 м) зафіксовано стовпові ями в кутах будови і всередині кожної з стін (рис. 30, 5). Речовий і керамічний матеріал залягав у верхній частині котловану. Можливо, будівлі мали наземну частину. Решта споруд менші за розмірами (2—2,9 x 2—2,3 м). Стовпові ями в кожному кутку (1 x 8), в центрі (1 x 3) й посередині протилежних стін (1 x 2) (рис. 30, 6—8). Десять будівель, що також належать до першої групи, не мають яскраво виражених ознак. Їх розміри коливаються у межах 2,3—3,5 x 1,5—2,7 м, глибина 0,25—0,65 м.

Хронологічно будівлі прямокутної форми розподіляються таким чином: 2 — X ст.; 7 — XI ст.; 16 — XII—XIII ст. У трьох будовах речовий і керамічний матеріал відсутній, тому датувати їх неможливо.

До другої групи належать будови видовженої форми: довжина у два-три рази перевищує ширину. До них відносять 22 споруди (рис. 30, 9—12), що, в свою чергу, поділяють на три підгрупи. Будови першої підгрупи мали видовжений котлован розмірами 3,1—6,1 x 1,2 м без будь-яких інших ознак (рис. 30, 9). До цієї самої групи зараховані будови з кількома стовповими ямами всередині котловану (рис. 30, 10).

У третю підгрупу входять споруди, всередині яких зафіксовано рештки опалювальних споруд, розмірами 2—5 x 1,2—3,5 м, глибиною до 0,6 м. Враховуючи речовий матеріал можна дійти висновку, що більшість будов видовженої форми пов'язана з ремісничою діяльністю, головним чином з обробкою металу. Більшість будівель другої групи існувала: 3 — X ст., 11 — XI, 7 — XII ст. Дата чотирьох будов нез'ясована.

До третьої групи зараховано 25 будівель овалоподібної форми (рис. 30, 13—16). У більшості споруд похилі стіни та рівне дно. В деяких зафіксовано стовпові ями (1—2). Іноді стовпи винесені за межі котловану. Будови розмірами 2,5—4 x 1,6—3 м, глибина — до 0,4 м. В овалоподібних будовах, на відміну від інших, знайдено дуже мало речового та керамічного матеріалу.

Запропонована морфологічна класифікація котлованів споруд дещо умовна, оскільки провести чітку межу між різними типами будівель практично неможливо.

* Будовами називаємо ті об'єкти, в заповненні яких зафіксовано конструктивні деталі даху або стін чи об'єкти понад 4 м². Решта — віднесена до ям.

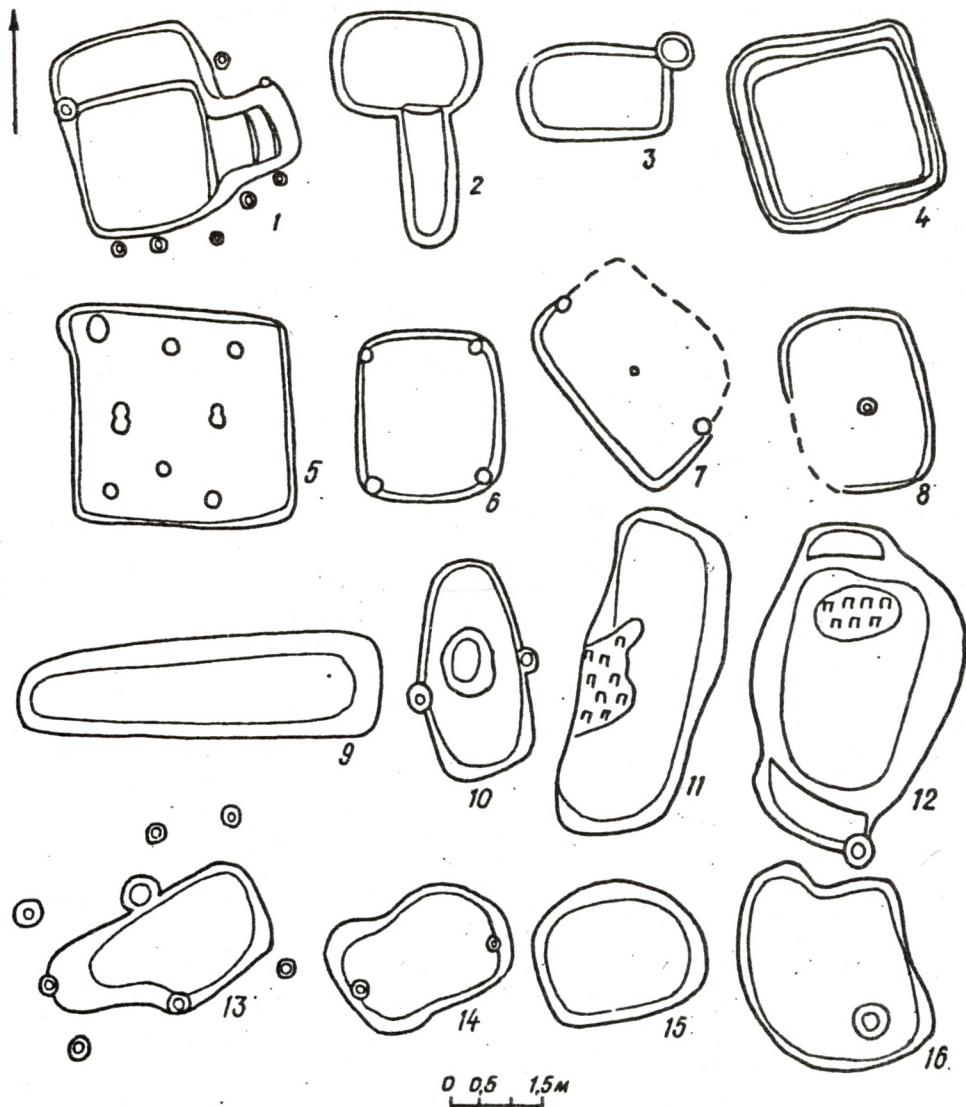

Рис. 30. Основні типи господарських споруд на поселенні Ліскове:
1—8 — підпрямокутні; 9—12 — видовжені; 13—16 — овалоподібні

Розглянувши житла та господарські будівлі, перейдемо до аналізу речового матеріалу (близько півтори тисячі одиниць).

Зазначимо, що знахідок знарядь обробітку ґрунту й збирання врожаю на поселенні небагато, і за всі роки дослідження не знайдено жодної вцілілої речі. Сільськогосподарський інвентар налічує один уламок наральника і 14 фрагментів серпів та кіс. Сільськогосподарську продукцію обробляли та частково зберігали тут же на самому поселенні, що засвідчують дві будівлі (за рядом ознак їх можна ототожнити з одним з видів хлібосушилень — овином), та знахідки зернових ям і уламки туфових (53 екз.) й шиферних (44 екз.) жорен. В культурному шарі на Лісковому-1 виявлено майже цілу нижню плиту жорна діаметром 37, товщиною посередині 4 см. У центрі жорна є отвір діаметром 6 см. Виходячи із знахідок, можна твердити, що мешканці селища займалися сільським господарством. Крім того, деякі факти засвідчують розвиток рибальства, бортництва та мисливства. На поселенні знайдено рибальські гачки й грузила, "кішки" для витягування сіток, медорізку й два кістяні накопичувачі до стріли для полювання на хутряного звіра.

Значна кількість знахідок дає уявлення відносно ремісничої діяльності мешканців поселення. Частина їх пов'язана з металообробкою. На поселенні знайдено значну кількість металевих шлаків, а на окремих ділянках — уламки сопел і шматки футуровки горна. Фрагментарно представлено слюсарне ремесло: тут знайдено слюсарне зубило. Особливо цікаві

знахідки на поселенні двох цілих і половини третього кругів із заліза діаметром 16 см. На їх поверхні помітні сліди роботи зубилом.

Операція обточування металів на Русі була широко відомим технічним прийомом. Обточка металів здійснювалась точильними кругами та брусками. За роки досліджень виявлено понад 20 брусків з шиферу і понад 50 з пісковика, а також частину точильного круга з пісковика діаметром 14, завтовшки 6 см. Окрім того, на деяких брусках є заглиблення для заточування гострих речей.

Серед слюсарного інструмента на підлозі будівлі № 85 знайдено пилку типу ножівки, напильники й дві бородки. Довжина робочої поверхні ножівки 14 см, на ній добре помітно 27 зубців. Напильник виявлено в орному шарі. Довжина, що збереглася, становить 12,5, довжина робочої поверхні 5,5 см. Робоча частина напильника мала круглий перетин, насічки на ній зафіксовано з одного боку. Бородки, інструменти для пробивання отворів у нагрітому металі, мали довжину 7,3, діаметр 0,5 см. Цікавою є знахідка в будівлі № 6 на Лісковому-1: частини бронзового круглого ситечка діаметром 7 см, отвори і відстань між ними близько 1 мм.

Важливе місце в господарстві поселення Ліскове посідала деревообробка, що засвідчують численні знахідки деревообробних інструментів. Насамперед назвемо два тесла. Одне з них знайдено у будові № 6, а друге — в культурному шарі. Перше має горизонтальну втулку-обух, довжина якого 16,5, ширина леза 8 см. Друге — з вертикальною втулкою (довжина 13, ширина леза 5,5 см).

Найхарактернішою знахідкою, пов'язаною з деревообробкою, є токарні різці. Сам токарний станок не зберігся, оскільки був дерев'яним. Різці знайдено на багатьох поселеннях. Причому в селищі Ліскове вдалось зібрати колекцію різців завдовжки від 7 до 20 см. Вони поділяються на два типи — для обробки зовнішньої поверхні дерев'яного посуду (близько 10 екз.) і для обробки внутрішньої поверхні (1 екз.).

Особливу увагу варто звернути на спробу створення універсального інструмента для обробки дерева. Один кінець, імовірно, призначався для вибирання невеликих борозенок у дереві, а другий — для зняття дрібної стружки і загладжування грубо обробленої поверхні. Таких інструментів на поселенні виявлено два: в культурному шарі та в ямі № 32. Два подібних інструменти походять з Чернігова. До будівництва належать цвяхи та чотири цвяходери.

Деякі факти засвідчують розвиток на поселенні ювелірного ремесла. Тут знайдено ювелірні пінцети (на Лісковому-1 в культурному шарі та ямі № 33; на Лісковому-2 — в будівлі № 6, причому останній мав фіксатор). В ремісничих майстернях знайдено заготовки та відходи виробництва: металеві шлаки, виплески кольорового металу, оплавлені шматки срібла та мідного дроту. На Лісковому-1 трапилися один цілий і два уламки тигля (будівлі № 51, 116, культурний шар). В середині тигля із споруди № 51 залишилась склоподібна маса. Висота тигля 9 см, діаметр вінчика — 3,5.

Близько до ремесла за своєю організацією стоять і деякі промисли, наприклад дигтарний і смолокурний. На Лісковому-1, на ділянці культурного шару східної його околиці, досліджено дві ями для виробництва дьогтю й смоли. Стінки ями просмолені, у заповненні знайдено денце з отворами. Цікавою є на цьому селищі господарська будівля № 33, де знайдено згортки березової кори, просмолені уламки горщиків та денце з отворами. Будівля, ймовірно, була коморою, де зберігали сировину та готову продукцію. Серед археологічного матеріалу є уламки кружальних посудин, на внутрішній поверхні яких зафіксовано рештки смоли або дьогтю, а також денця з отворами.

Як свідчать результати археологічних досліджень, серед знахідок на поселенні представлено матеріали, які відбивають усі галузі сільськогосподарського виробництва та промислів, а також засвідчують певний рівень розвитку ремесла та торгівлі.

Підкреслимо, що хліборобство відіграло значну роль у господарстві мешканців Ліскового. Але водночас знахідки сільськогосподарських знарядь на поселенні, як і в цілому на селищах, не є масовими. Тим часом Ліскове розташоване на клинах найродючіших земель. Окрім хліборобства певного розвитку досягли промисли та ремесла. Найбільш численною

категорією знахідок на поселенні є предмети побуту. Серед них помітне місце посідають замки і ключі. Всього за роки досліджень на поселенні виявлено 19 ключів, фрагменти 15 замків і деталі до них (рис. 31). Зазначимо, що ключі, замки та їх деталі нерідко трапляються а давньоруських сільських поселеннях.

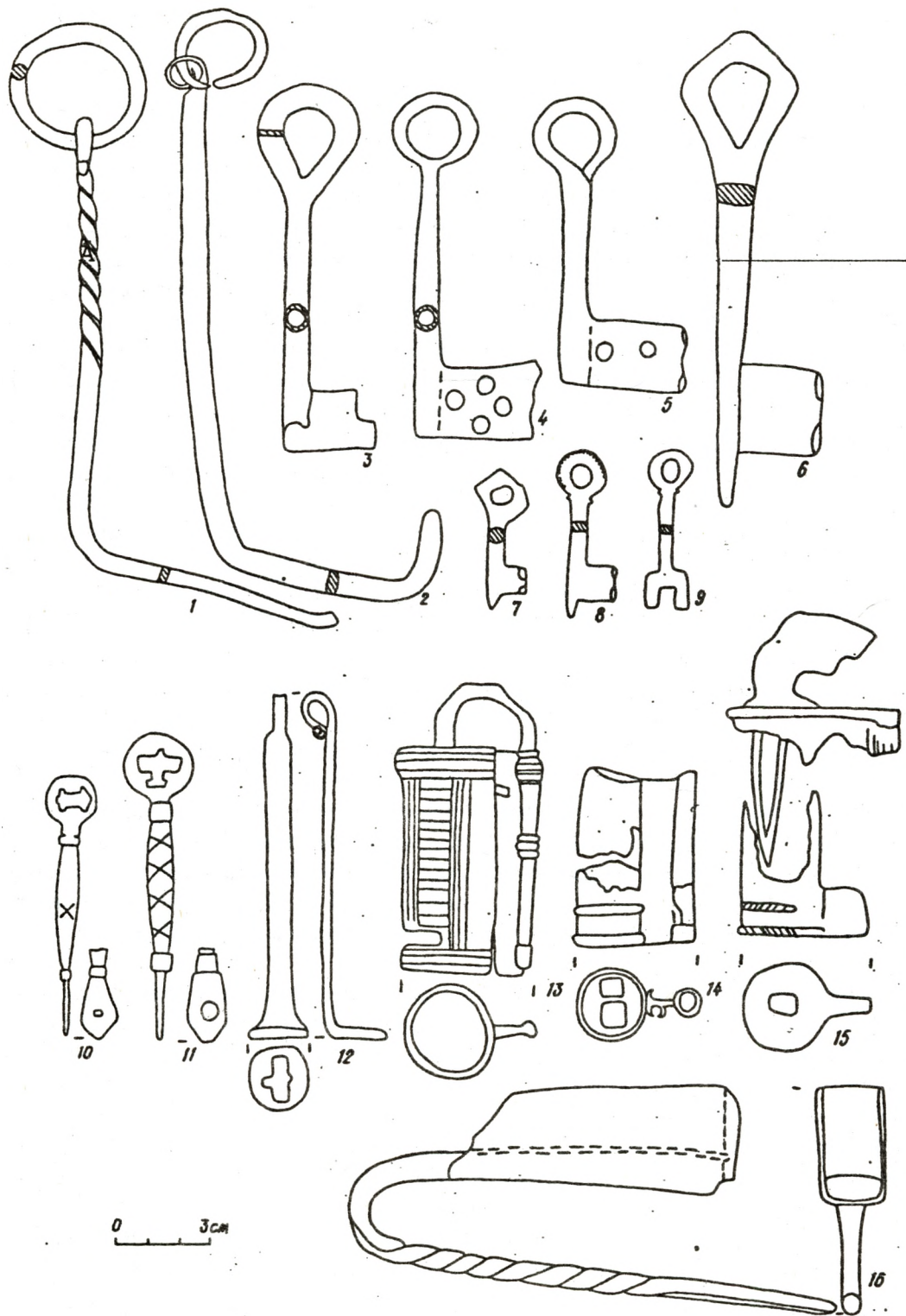

Рис. 31. Ключі та замки з поселення Ліскове

На Лісковому знайдено 125 цілих ножів і 103 їх уламки. Довжина коливається у межах 4,5–17 см. На деяких лезах є канелюри; один ніж із залишками інкрустації, що збереглася у вигляді зарубок у верхній частині леза. 1980 р. знайдено предмет, який був, мабуть, бри-

твою, довжиною 12 см. У бритви два леза — одне серпоподібне (довжина 7,5 см), а друге пряме (3,5 см). В центрі між лезами — штир, на якому, очевидно, закріплювалась колодочка.

На поселенні виявлено кілька цілих ножиць і один уламок. Ножиці пружинні (4 екз.), завдовжки 12,5—19 см, довжина робочої поверхні 6—8 см. Одні ножиці шарнірні, довжина 15,5, довжина леза 25 см. Чотири залізні голки завдовжки 4—5,5 см, діаметр 2 мм, подібні до сучасних.

У побуті мешканці поселення широко використовували бондарні вироби. Знайдено дужки та окуття відер, діаметром 15—27 см. Однак, як показали дослідження будови № 4 на Лісковому-2, що згоріла, обручі могли бути й дерев'яними. Виявлено залишки дерев'яної діжки діаметром 0,8 м із залишками дерев'яних обручів.

Знайдено п'ять цілих і два уламки кресал: 2 з них калачеподібної форми з язичком (за новгородськими аналогіями вони датуються X — другою половиною XII ст.); 1 — овальне, загострене (XII — середина XIV ст.); 1 — овальне коротке (за новгородськими старожитностями XIII—XIV ст.) [Колчин, 1982, с. 163].

Шиферні пряслиця широко зустрічаються як на поселенні Ліскове, так і на багатьох інших селищах поблизу Чернігова. На Лісковому виявлено 88 цілих екземплярів та 18 уламків. Вони різні за формою та розмірами, діаметр від 2 до 3 см, висота від 0,7 до 2, діаметр отвору від 0,6 до 1,3 см; біконічної, джкоподібної й уплощеної форми. На одному пряслиці на площинах і бічних поверхнях нанесено циркульний орнамент, на кількох інших — позначки у вигляді накреслених рисок. На двох пряслицях є написи, що не читаються: на одному в один рядок, на другому — в два. Вони складаються з видряпаних знаків, серед яких з достовірністю можна впізнати близько десяти літер.

До побутових знахідок належать вироби з кістки (рис. 32): шість гребінців; два кістяних втульчатих конечники до стріл. Один з них знайдено на Лісковому-1 в будові № 10 (X ст.), другий — в культурному шарі, що до неї прилягає.

Залізний сферичний важок (належність давньоруських купців) знайдено в культурному шарі.

Особливий інтерес викликають предмети озброєння та спорядження вершника та верхового коня. Дві частини вудил (одна походить з будови № 6, а друга — з ями № 110 на Лісковому-1) складаються з двох рухомих ланок і двох кілець. Діаметр кілець вудил 4,5 см. На одному з них зафіксовано залишки інкрустації. Вудила цього типу існують з X до XIII ст. (рис. 33, 14, 15). У культурному шарі виявлено уламок псалія з інкрустацією. На думку А. М. Кірпицьківа, для псаліїв X — початку XI ст. характерними є шишкоподібні закінчення стрижнів [Кирпичников, 1993, с. 16, 64]. Один металевий предмет, знайдений в орному шарі, можна ототожнити з уламком стремена.

Надзвичайний інтерес становлять шпори з сільського поселення (однієї цілої та уламка) (рис. 33, 21, 22). Подібні шпори датовані XII ст. та першою половиною XIII ст. На думку А. М. Кірпицьківа, середньовічні шпори є атрибутом феодално-організованих кінних воїнів.

Необхідно відмітити знахідки двох цілих і шести уламків панцирних платівок (рис. 33, 12, 13). Ширина їх коливається від 2 до 2,8 см, довжина цілих платівок 7,8 і 8 см.

Платівки прямокутні, "ремінного скріплення" з'явилися у IX—X ст. та існували на Русі майже до кінця XIII ст. [Кирпичников, 1971, с. 18].

Зброя представлена 14 вістряма до стріл, уламком шаблі і кистенем. На Лісковому знайдено дві сокири і чотири їх уламки, причому одна ціла сокира явно дитяча, маленьких розмірів. За типологією А. М. Кірпицьківа, всі сокири, знайдені на поселенні, напевно, робочі.

Таким чином, знахідки вудил, псалій, шпор, панцирних платівок, різної зброї засвідчують певну соціальну та майнову диференціацію жителів поселення. Вважати, що ці речі потрапили до пам'ятника випадково, неможливо.

Значне місце у речовому матеріалі поселення Ліскове займають вироби з кольорових металів (82). Здебільшого це прикраси й елементи костюма. Найцікавішою, мабуть, є знайдена 1980 р. в культурному шарі білонова підвіска (рис. 34,2). Вона лита, однобічна,

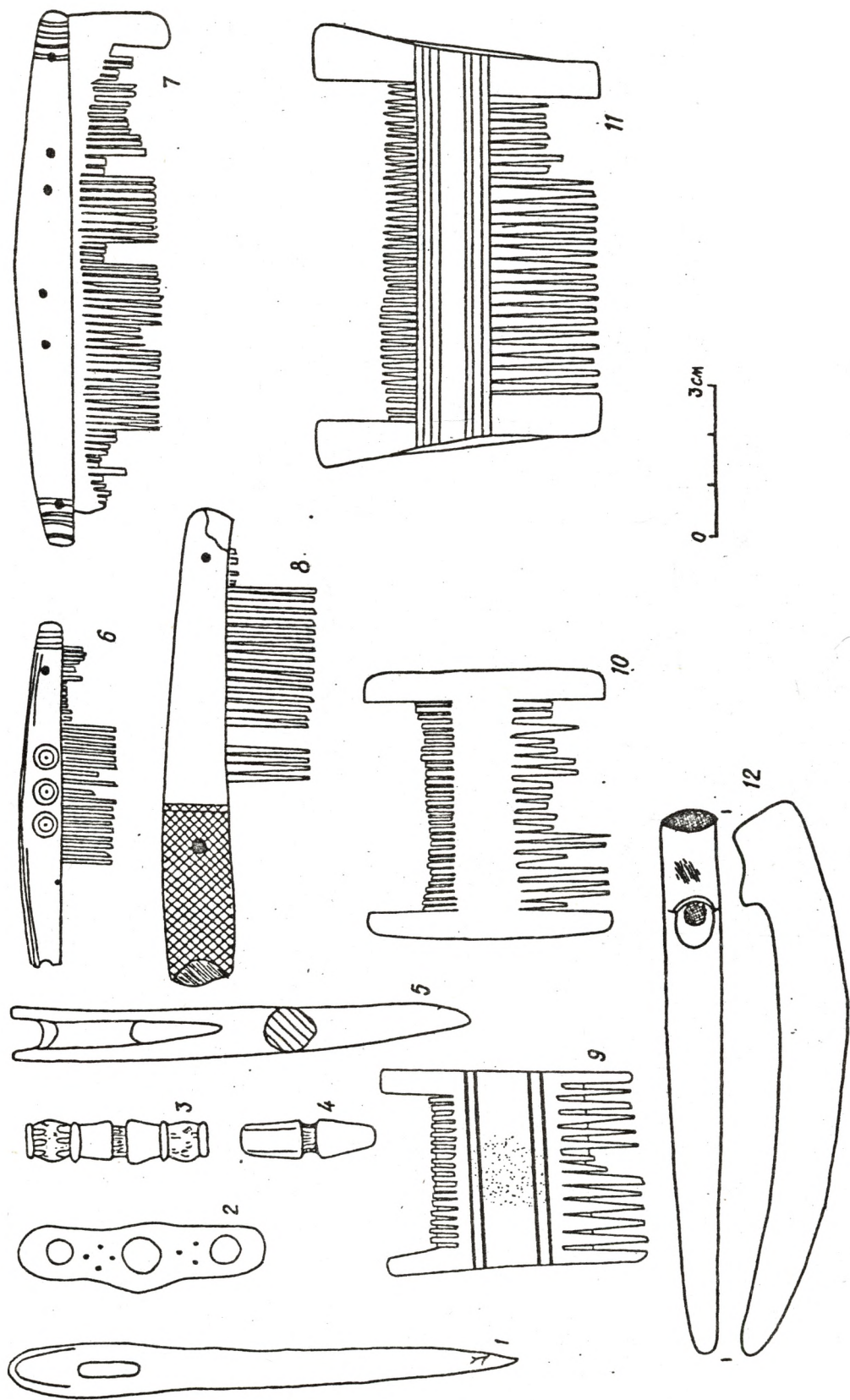

Рис. 32. Вироби з кістки

діаметром 3,5 см, завтовшки 1,5 мм. У центрі підвіски — стилізоване зображення оленя з повернутою назад головою. В культурному шарі 1983 р. виявлено підвіску з бронзи, що імітувала руків'я канчука або посоха у вигляді голівки птаха (рис. 34, 1). Подібні речі виготовлялись у новгородській землі із кістки, а з бронзи — лише в Прибалтиці. Значний інтерес становить серпоподібна накладка (рис. 34, 3), прикрашена карбуванням: На лицьовому боці зафіксовано золоту плакіровку. Накладка має неповну, але принципово подібну аналогію в похованні № 45 Ирзекапиніс серед деталей кінського оголів'я середини XI ст. [Кулаков, 1978, с. 31, 44].

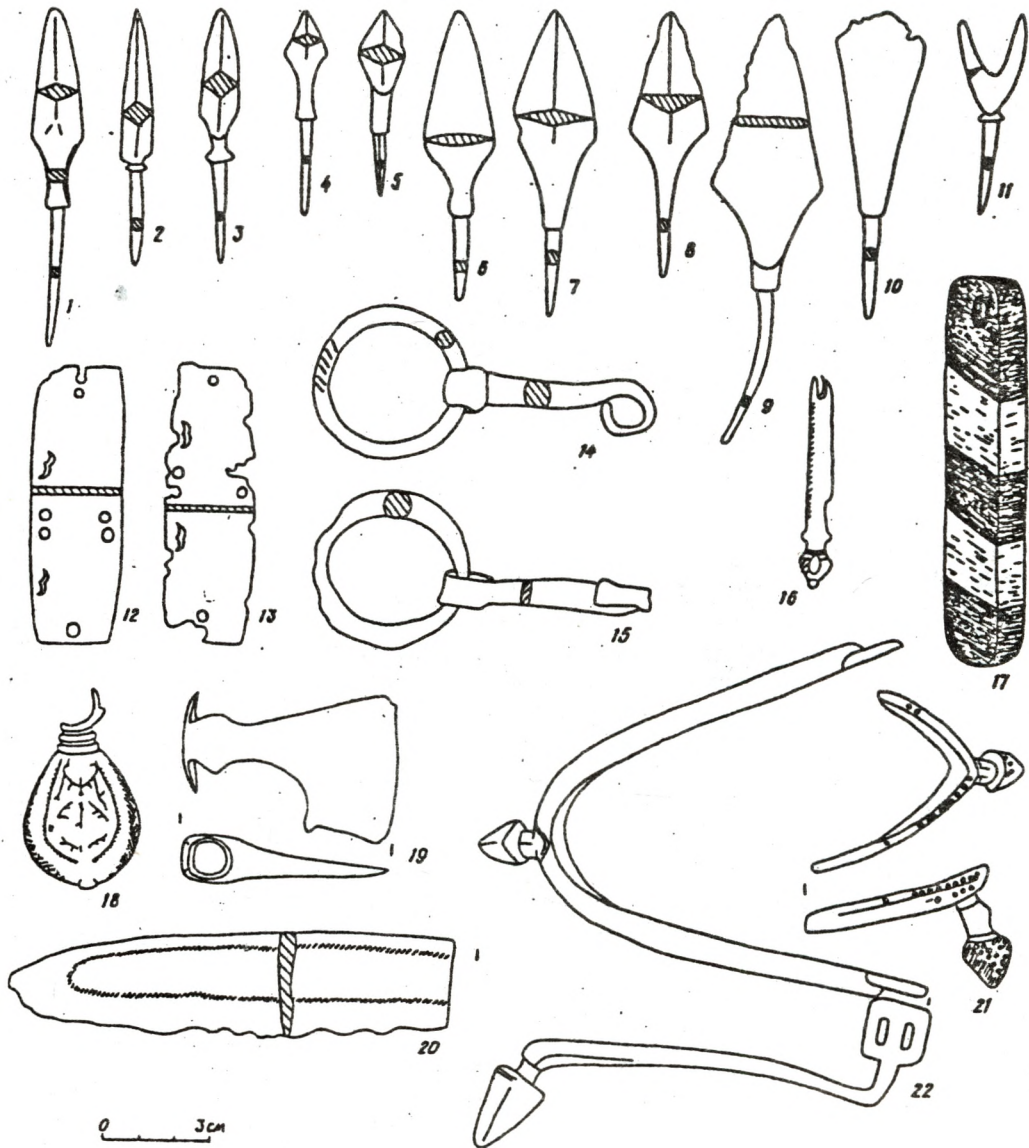

Рис. 33. Зброя і спорядження вершника з поселення Ліскове

На поселенні знайдено значну кількість різноманітних пряжок і фібул.

Підковоподібних спіралеконечних фібул із загнутими в трубочку спіральними кінцями виявлено сім (рис. 34, 26—28). Причому фібул чотиригранного перерізу, що вважаються більш ранніми, виявлено чотири. За новгородськими знахідками вони датуються X ст.; фібул з трикутним перерізом — три, датуються X—XII ст. [Седова, 1981, с. 84]. В культурному шарі й у заповненні будови № 2 знайдено частини литих пряжок з овальною, загостреною на кінці рамкою, що безпосередньо переходить у прямокутну основу (рис. 34, 24). "Ліроподібна частина" цих пряжок орнаментована зарубками. Подібні речі широко відомі серед слов'янських старожитностей. Новгородські знахідки походять з шарів XI — кінця XII ст. [Седова, 1981, с. 114]. Дві бронзові пряжки з прямокутним прийомником для

ременя і прямокутною рамкою, орнаментованою у вигляді завитків, датуються X—XI ст. (рис. 34, 21, 22). Одна з них походить з культурного шару, друга — із заповнення господарської ями № 14.

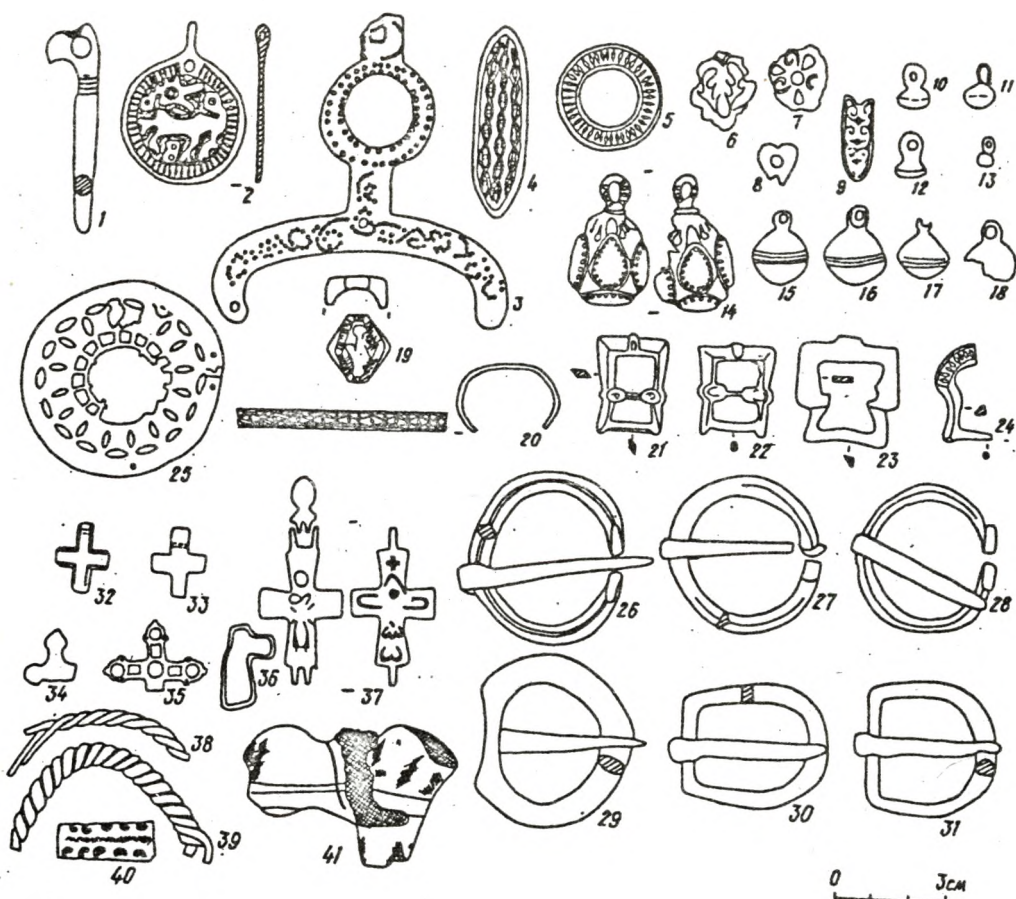

Рис. 34. Прикраси, культові речі та пряжки

У культурному шарі 1983 р. виявлено підвіску з бронзи. У господарській ямі № 21 — ажурну платівчасту кільцеподібну фібулу, відлиту з багатокомпонентного сплаву (рис. 34, 25). Ще одна така фібула походить з культурного шару (рис. 34, 5). Кільце фібули орнаментоване зарубками. Подібні речі датуються XI—XIV ст., і для раннього періоду вони не характерні [Седова, 1981, с. 89].

Крім фібул, на Лісковому виявлені підпружні залізні пряжки прямокутної, напівкільцеподібної та кільцеподібної форми (рис. 34, 29—31). В орному шарі — дві поясні накладки (рис. 34, 4, 9). Одна з них лита, з псевдозерню; друга — з рослинним орнаментом. На поселенні знайдено також три нашивні бляшки.

Найпоширенішими прикрасами на Русі були дзвіночки, що виконували подвійну роль: як підвіски і як гудзики. На Лісковому їх знайдено десять (див. рис. 3, 14—18). Дві з них (шароподібні з лінійною прорізю) знайдено в культурному шарі. Подібні дзвіночки, на думку М. В. Седової, з'явилися у XI ст. і проіснували до XIV ст. Шість дзвіночків (два з будови № 6, один з ями № 20, а решта — з культурного шару) грушоподібні, з лінійною прорізю і потрійним рельєфним пояском. Вони з'явилися у XI ст. й набули поширення до другої половини XIII ст. [Седова, 1981, с. 156]. У житлі № 68 знайдено ще один масивний двостулковий дзвіночок, орнаментований псевдозерню (рис. 34, 14).

У похованнях і заповненнях ям знайдено п'ять гудзиків (рис. 34, 10—13). Три литі шароподібні гудзики з круглими вушками виявлено в ямах № 27 і 117, у похованні № 19. Два гудзики з поховань № 15, 19 виготовлено з двох тиснених половинок і мають дротяні вушка. На поселенні, крім скляних, знайдено браслети з кольорових металів. З будови № 1 — цілий круглодротяний браслет з бронзи, з будови № 19 — уламок. Подібні браслети є най-

давнішими і найпростішими за зовнішнім виглядом і способом виготовлення. Виявлено два фрагменти трьохдротяних кручених браслетів (рис. 34, 38, 39) з бронзи та фрагмент платівчастого браслета з свинцю (рис. 34, 40). Крім того, на Лісковому знайдено персні та їхні деталі. Один вузькоплатівчастий перстень однакової ширини — 6 мм (рис. 34, 20). Подібні персні в шарах давнього Новгороду зустрічаються з кінця X до кінця XIII ст. [Седова, 1981, с. 131]. У будові № 20 на Лісковому-2 трапився щиток від печатного персня. В центрі щитка — птах, повернутий вліво. По периметру зображення — зарубини (рис. 34, 19). Будова, з якої походить фрагмент персня, датується XII—XIII ст.; в культурному шарі біля цієї будови знайдено вставку від персня з гірського кришталю.

З культових предметів можна відмітити хрест-енколпійон і п'ять хрестиків-тільников. Хрест-складень знайдено в будові № 2 на Лісковому-2 (рис. 34, 37). Його довжина 4,5 см. Малюнок нанесено різцем і подекуди інкрустований сріблом. З лицьового боку зображений Христос, над головою якого — рівнобічний хрест, зі зворотного боку — Богоматір. А. О. Мединцева датувала подібні хрести другою половиною XII — першою половиною XIII ст. [1961, с. 68], а М. В. Седова — першою чвертю XII — серединою XIII ст. [1981, с. 51]. Натільні хрестики виготовлено з шиферу, мармуру, кераміки (рис. 34, 32, 36).

Найчисленнішою, поряд з керамікою, групою знахідок є уламки скляних браслетів (218). В переважній більшості їх знахідки пов'язані з житлово-господарськими комплексами другої половини XII — середини XIII ст. Окремі браслети виявлено в будовах другої половини XI — початку XII ст. Браслети Ліскового загальним набором форм однакові в усіх давньоруських пам'ятках, однак співвідношення їхніх форм дещо різняться від інших відомих пам'яток. На більшості пам'яток половина браслетів гладенькі; на Лісковому — кручені — до 65%, тимчасом як гладенькі не перевищують 30%. Переважають круглі браслети (понад 80%). 35 круглих браслетів мають спіралеподібну обвивку від 1 до 3 ниток, зроблених жовтою, червоною та чорною фарбами. Два напівкруглих браслети оздоблені листочками, виповненими жовтою фарбою. В кольоровій гамі переважають браслети зеленого кольору. Їх дещо більше 30%. Зазначимо, що за формою та кольором браслети Ліскового-1 та 2 практично не відрізняються. Уламків скляних персней з "площадкою" знайдено всього чотири. Вони жовтого, зеленого та фіолетового кольорів.

Намистин знайдено дев'ять, головним чином з комплексів X—XI ст. Виготовлені з синього, зеленого, фіолетового скла і непрозорої пасти; є одна з "очками".

Увесь скляний посуд походить з двох будівель, що датуються другою половиною XII ст. На Лісковому-2 в житлі № 6 знайдено уламки трьох тонкостінних скляних келихів на кільцевому піддоні. Один, виготовлений з прозорого скла, реконструйований графічно. Це широко відкритий конусоподібний посуд з вузьким дном. Кільцевий піддон має діаметр 4 см, висоту 9, завершується вінчиком діаметром 8 см зі складкою. Уламок келиха світло-жовтого кольору представлено частиною денця, а другого — рельєфною стінкою. В будові № 22, що входить до комплексу з житловою спорудою № 6, виявлені уламок стінки і кільцевий піддон діаметром 3 см. Келих виготовлено з світло-жовтого скла. Уламки трьох скляних посудин знайдено на Лісковому-1 (будівлі № 19, 22). Вони виготовлені з прозорого та тонкого скла і представлені стінками та верхнім краєм зі складкою і частиною кільцевого піддона.

Знахідки скляного посуду вкрай рідкісні на сільських поселеннях. Наявність їх на Лісковому зумовлена статусом мешканців багатих жител. Найближчі аналогії знайденого на Лісковому скляного посуду відомі в багатих житлах Новогрудка [Гуревич, 1981, с. 41—43]. На думку Ю. Л. Шапової, такий посуд є характерним для південноруських міст, де його почали виробляти у 30-х роках XII ст. [Шапова, 1972, с. 58].

Глиняний посуд з Ліскового представлено кухонною керамікою (пічні горщики), столовим посудом (глички, миски), тарною керамікою (корчаги, амфори). Це найбільш масовий матеріал. За 13 років розкопок знайдено близько 7000 фрагментів глиняного посуду. Цілих форм і тих, профіль яких реконструйований графічно, — 31; з них горщиків — 21, мисок — 10.

Вся кераміка виготовлена на гончарному крузі. Однак необхідно відзначити, що кілька уламків підправлені на крузі тільки у верхній частині. Найбільш рання кераміка (IX — перша половина X ст.), як правило, брунатного кольору, поверхня її нерідко вкрита блискітками слюди. В тісті є домішки слюди, крупнозернистого піску та мілко здрібноної дресви, випал нерівномірний. Кераміка пізнішого періоду має сірий, світло-сірий кольори добре випалені.

Значна частина горщиків X ст. орнаментовані заглибленими лініями, що вкривають до 3/4 зовнішньої поверхні посудин широким паском. Зустрічається орнамент у вигляді одного та багаторядної хвилі, поєднання лінійного і хвилястого. Необхідно відмітити, що кераміка XI ст. орнаментована вкрай рідко. На кераміці XII—XIII ст. переважає лінійний орнамент у вигляді окремих неглибоких ліній, а також зустрічаються вдавлення, зубчастий штамп, поодинокі хвилі.

Полив'яний посуд представлено кількома уламками, на яких є одно- та двобічна полива жовтого і брудно-зеленого кольорів. Вся одержана кераміка поділена на чотири хронологічні групи, чим і визначається час зведення комплексів й окремих споруд. Ранньогончарна кераміка з поселення представлена кількома десятками уламків верхніх частин горщиків із злегка відігнутими назовні, а іноді незначно потовщеними вінцями. Краї закручені або косо зрізані. Зустрічаються окремі форми з S-подібним профілем (рис. 35, 1—8). Датується вона на пам'ятках даного регіону IX — початком X ст. Аналогічна кераміка зустрічалась в закритих комплексах Києва IX — початку X ст.

Кераміка X — початку XI ст. представлена кількома повними формами і уламками. Зовнішній край вінець потовщений, у вигляді манжета, профільованого виїмкою або борозенкою (рис. 35, 9—13). Подібна кераміка наявна в курганах з похованнями за обрядом трупопалення, що датуються X — початком XI ст.

Вінця горщиків XI ст. мають потовщений манжет по всій ширині. Зустрічаються складнопрофільовані вінця, на зовнішньому боці яких є різноманітні потовщення, виступи, вм'ятини; поодинокі екземпляри банкоподібних горщиків, поверхня яких вкрита валиками з насічками. На пізніших горщиках кінця XI ст. верхній край злегка загнуто до середини або відтягнуто догори, а манжет заокруглено (рис. 35, 14—18).

На горщиках XII — середини XIII ст. край вінець загорнуто до середини, заокруглено у вигляді валика. З цим часом пов'язані горщики, по плічках яких вміщено по одному вушку, прикріпленому до краю вінець, і плічка, а також посудини з двома вушками (рис. 35, 20—28).

Знайдено дві цілі накривки та їх уламки. Вони напівсферичної форми, орнаментовані. В нижній частині кількох з них є уступ, що при закриванні посудин прилягає до його стінок; інші охоплюють вінчик ззовні. Трапились уламки глиняних сковорідок з ручками.

Миски представлено двома типами. Переважають неглибокі, край яких косо зрізаний або округлий. Як правило, вони не орнаментовані. Верхня частина високих мисок вертикальна, а нижня — звужується на кінці. Більшість з них багато орнаментовано. Цілих глечиків не збереглося, зустрічаються верхні частини з вертикальним горлом та ручкою.

Крім пічних горщиків із слідами нагару знайдено великі посудини, діаметр яких іноді перевищує 50 см, а товщина стінок досягає 1—2,5 см. Більшість з них орнаментовано. Посудини, можливо, використовувались для зберігання зерна й рідини. До цієї групи кераміки належать й амфори (323).

Виявлено близько 100 днищ з рельєфними клеймами. За малюнком вони можуть бути поділені на кілька груп. Найчисленнішу з них становлять клейма: коло або 2—4 концентричних кола. Іноді в них вписуються радіальні лінії або рисочки. Є клейма, радіальні промені в яких, замкнені між двома концентричними колами. Клейма, які не входять до цієї групи, представлені поодинокими екземплярами. На них зображено геометричні форми: хрест, квадрат, зигзагоподібні лінії, складної композиції малюнок, знаки, літера М. На 14 денцях після виготовлення посудини просвердлені від одного до п'яти отворів діаметром 0,6—1 см.

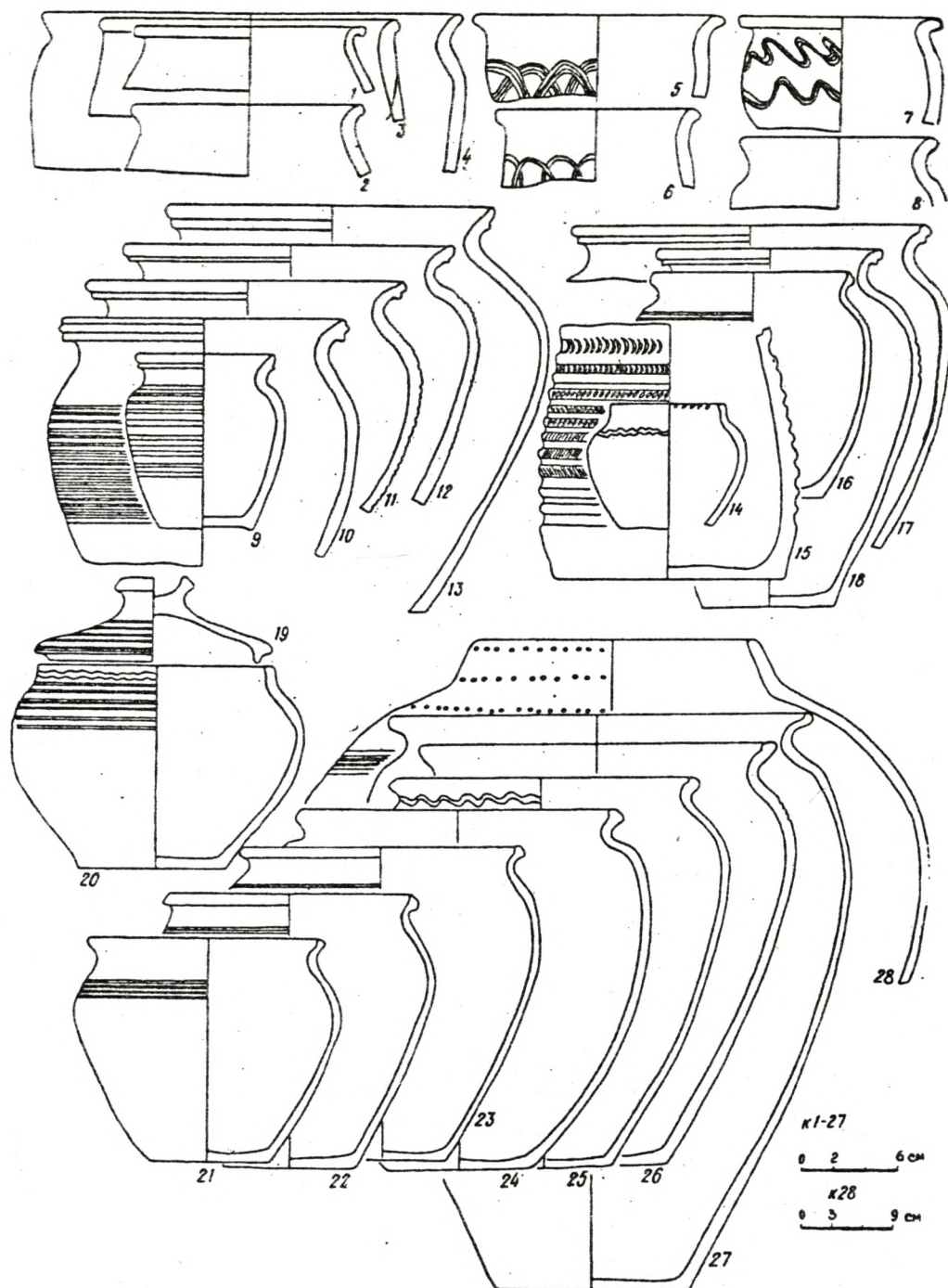

Рис. 35. Кераміка з поселення Ліскове

Вироби з кераміки представлені двома пряслицями, а також іграшкою, вкритою поливою, у вигляді осідланого коня з вершником. Зберігся тулуб коня з передніми ногами, чітко читається слід від ноги вершника.

Проаналізовані матеріали археологічних досліджень дозволяють в загальних рисах реконструювати життя на дослідженому поселенні.

У другій половині IX — початку X ст. на території, освоєній ще раніше племенами киявської культури, виникає давньоруське поселення. Спочатку воно займає ділянку правого берега ріки. На розкритій частині пам'ятки до цього періоду належать господарські ями (№ 82 та ін.) і одна будова (№ 65), яка, ймовірно, була житлом. Вона дуже пошкоджена оранкою та пізнішими ямами. Будова підпрямокутна у плані (3 x 4 м), заглиблена в материк на 0,7 м. У заповненні — уламки ранньогончарних горщиків із злегка відігнутим догори

вінчиком та підправлені у верхній частині на гончарному крузі. Територія, що прилягала до споруди, у XII ст. була зайнята ґрунтовим могильником. Одне з поховань частково вгущено до заповнення будови. Ліскове IX—X ст. в процесі розвитку селищної структури стає опорним пунктом розселення на даній території, а відносно інших поселень цього гнізда пам'яток воно може вважатися родоначальним.

На Лісковому наступний етап розвитку (середина X — початок XI ст.) проходить досить бурхливо — заселяється уся правобережна територія (3,8 га). Такий бурхливий процес, очевидно, можна пов'язати з активізацією X ст. водного шляху по Дніпру і початком функціонування одного із відгалужень, що з'єднувало Любеч і Чернігів. Поселення Ліскове розташовувалося поблизу волока й було пов'язане, певною мірою, з обслуговуванням водного шляху [Коваленко, Шекун, 1984, с. 72] й, можливо, було місцем зупинки.

У західній частині Ліскового-1, за 20 м від північного прибережного кордону пам'ятки, досліджено комплекс будівель X — початку XI ст., до якого входили дві напівземлянки (№ 7, 8), реміснича майстерня (№ 6а), шість будов виробничо-господарського призначення (№ 4, 8А, 9, 10, 13, 18) та 14 господарських ям (№ 3, 4, 8—14, 27—29, 31, 32). Всі вони розташовувались ніби по колу на площі близько 400 м², і тільки реміснича майстерня знаходилась у його центральній частині. В окремих випадках котловани об'єктів стикались стінками.

Будова № 7 — напівземлянка, підпрямокутна з округлими кутами 2,5 x 4, завглибшки 0,45—0,6 м. Дно котловану плавно понижується від входу до глинобитної печі, зведеної у дальшому від входу правому кутку. Від пічки збереглася основа з материковим овалоподібним черенем 0,4 x 0,6 м, розташованим на рівні підлоги. У заповненні котловану, поряд з уламками горщиків X ст., знайдено односторонній набірний гребінь, керамічне пряслице, кістяну проколку, ніж. Будова № 8 також напівземлянка. До неї з північного боку приєднувалась господарська споруда № 8А (3,8 x 8 м) завглибшки 0,6 м, з двома господарськими ямами, розташованими в її центральній частині. Кераміка із заповнення напівземлянки, господарської будівлі та ям одночасна, що дозволяє розглядати їх як єдиний комплекс.

Будівля № 6А майже повністю знищена пізнішою спорудою № 6. Від неї збереглась північна частина котловану (1,8 x 3 м) овалоподібної форми, де на опічку (висота 0,35 м) споруджено горно. Збереженість останнього погана. На висоті 0,6—0,7 м від підлоги — розрізнені залишки округлого поду з ретельно укладеними до його основи уламками двох горщиків X ст. Основу горна обпалено до жовтогарячого кольору. Поблизу нього виявлено склоподібні шлаки.

До розряду виробничих будівель насамперед відносяться ті, що не були житлами, але у їх котлованах виявлено пічні завали або вогнища.

Котлован будівлі № 5 овалоподібний (2 x 4, глибина 0,6—0,7 м). По центру будови на опічку висотою до 0,4 м зведено опалювальну споруду великих розмірів. Її виявлено в розвалі у вигляді скопичення обпаленої до червоного кольору глини. По дну котловану залягав до 0,15 м шар попелу й вугілля із великою кількістю остеологічного матеріалу. Тут поряд з незначною кількістю кераміки X ст. знайдено лощило, кістяні проколки. Будови мали наземну дерев'яну конструкцію стін, обмазану глиною, і винесену за контури заглиблену частину.

У будові № 19А котлован видовженої форми (5,4 x 1,8—2, глибина 0,5 м). У її заповненні — розвал опалювальної споруди, зведеної на опічку, що тильним боком спиралась на поперечну, північну стінку котловану.

Будівлі № 9, 10 стоять поруч. Одна з них підпрямокутна (2 x 1,8 м) з округлими кутами, друга — грушоподібної форми (1,2 x 3 м). Глибина відповідно 0,4 і 0,7 м. У завужених ділянках котлованів — відкриті вогнища. Будівлі можна інтерпретувати як снопосушарки.

З господарських ям найцікавішими є № 11, де знайдено понад 10 уламків шиферу з обробленою поверхнею, що є характерним жорном; № 12, який пов'язаний зі смолокурним промислом. У її заповненні, в шарі вугілля й обпаленої березової кори — денця великих горщиків з отворами, на внутрішній поверхні яких є сліди смоли. Яма № 10 розміщена по-

руч з попередньою, ночноподібною форми (0,9 x 1,8 м), в нижній частині заповнення — шар вугілля, перекритий піском.

У заповненні ям знайдено велику кількість уламків горщиків X ст., а також два кістяних орнаментованих наконечники до стріл, ключ, деталі замка, частина дзвіночка з хресто-подібною проріззю, уламок пінцета, одnobічний набірний гребінь, бронзову підпрямокутну пряжку. Судячи за речовими знахідками та керамічним матеріалом, можна вважати, що цей комплекс не виходить за хронологічні межі середини X — початку XI ст. Безперечно, всі споруди існували у різні часи. На підставі керамічного матеріалу найранішими були будови № 6А, 8, 9, 10, 13 та ями № 29, 31, 33.

Ще одне скупчення господарських споруд і ям, що містять матеріали X — початку XI ст., досліджено за 25—30 м на південь від розглянутого комплексу. Тут на площі близько 1200 м² досліджено 9 будівель і 22 ями. Вони безпосередньо не пов'язані з житловою забудовою, розміщуючись досить вільно по всій площі. Відстань між ними не перевищувала 10 м й не була ближче 1 м. Від східної частини поселення їх відділяла балка. Всі будови, за винятком № 42, господарського призначення. У їх заповненні не знайдені знаряддя праці та відходи виробництва. Котлован будови № 42 прямокутний у плані (2,7 x 3,5 м), заглиблено у материк на 0,5 м, орієнтований за сторонами світу. У південно-східній частині, в материковому заглибленні, за контурами котловану споруджено піч. Її основа підіймалася над рівнем підлоги на 0,25 м. Частина основи, що збереглася, обпалена до червоного кольору, овалоподібною форми (0,75—0,9 м). У заповненні — ковальські та залізоплавильні шлаки. У ямі № 72, розташованій за межами будови, знайдено уламки горщиків із слідами смоли на внутрішній поверхні та дно з отворами.

Житло-напівземлянка № 14 і три ями, дві з яких пов'язані із смолокурним промислом, виявлені у східній частині поселення у розкопі № 6. На розкритій площині поселення не зафіксовано прорізаючих і перекритих одне одним археологічних об'єктів X — початку XI ст. Зазначимо, що більшість будов цього періоду загинула від пожежі. Сліди фіксуються стратиграфічно. У заповненні котлованів — залишки від обгорілих верхнього перекриття та стін.

Для періоду, що розглядається, досліджені західна і східна частина поселення є периферійними територіями, на яких спостерігається розріджена й поступово згасаюча в цьому напрямку забудова. Найбільш освоєними були прибережні ділянки, де виявлено забудову з розташованими рядами господарсько-ремісничими житлами і господарськими ямами. Якщо на початку свого розвитку поселення Лісове майже не відрізнялося матеріальною культурою від інших синхронних за часом поселень, то вже у другій половині X ст. ця різниця стає помітною.

На Лісовому в будовах № 6А, 42 зафіксовано сліди ремісничої діяльності, пов'язаної з гарячою обробкою металів. Виходячи із знахідок донець з отворами, можна твердити, що тут був широко розвинутий смолокурний промисел. Це засвідчує, що жителі не тільки обслуговували водний шлях біля волоку чи брали участь у торговому обміні, а й поєднували господарську діяльність з ремісничою.

До XI — початку XII ст. належить трохи більше археологічних об'єктів. На окремих ділянках вони концентруються невеликими групами (до 15 будівель і ям), але переважно розкидані по всій площі. У західній частині поселення, поблизу річки, досліджено 7 будівель і 8 ям. Найцікавішими є № 12, 17, 37. Котлован будови № 12 прямокутний у плані з округленими кутами (4,1 x 2,6, глибиною 0,25 м). Від печі, спорудженої на материковому останці (1,2 x 3 м), біля поздовжньої західної стіни збереглися шматки обпаленої глини (поду). У заповненні знайдено банкоподібну посудину, орнаментовану вузькими паралельними валиками з насічками, а поблизу житла — ажурну платівчасту фібулу, відлиту з багатоконпонентного сплаву.

Котлован будови № 37 підпрямокутної форми з округлими кутами (2,6 x 3,2 м), заглиблений у материк на 0,35 м. З північного боку знаходився вхід у вигляді коридорчика (1 x 1,2 м) з похилою земляною підлогою. Майже у центрі котловану — розвал великої печі; безформна маса щільної глини (1,3 x 0,8 м), обпаленої до червоного кольору. Під нею —

нижні частини двох горщиків, у середині яких невеликі губчасті криці, що повторюють форму посудин. Нагромадження битих горщиків, повторно обпалених, виявлено у південно-західній частині котловану. Такі самі уламки від 22 горщиків з діаметром вінця 12—29 см і значна кількість придонних частин знайдено в розташованій поруч ямі № 49. У заповненні будови — залізоплавильні шлаки, абразивне каміння (діабез) з обробленою поверхнею, що нагадує за формою сучасні токарні різці. Криці у горщиках деякі дослідники пов'язують з процесом вуглецювання для одержання сталі, що проходив у звичайних печах.

За 40 м від прибережної лінії забудови досліджено будову № 5 XI ст. Поблизу неї відсутні археологічні об'єкти, синхронні або близькі за часом. Останні розташовані напівколом, зверненим вглиб поселення на відстані 12—20 м від будівлі № 5 і тільки в одному випадку — на 5 м. До споруд, розміщених напівколом, входять одна яма та сім будівель, чотири з яких мали котловани видовжених пропорцій. Будова № 2 мала котлован 3,2 x 1,8 м. Вздовж довгої осі котловану в підлозі три стовпові ями. Стовпи, напевно, були конструктивною основою для двосхилого даху. Піч з округлим материковим подом поставлено в ниші, вирізаній у нижній частині стінки котловану. Її челості розташовані врівень зі стіною, а черинь — на 0,4 м вище рівня підлоги. У заповненні — кістяний човник. Будови подібної конструкції нерідко мали виробниче призначення. Котлован будови № 32 заглиблено у материк на 0,5 м, форма дуже видовжена (6 x 1,5—2 м). На підлозі, під завалом верхнього перекриття, знайдено залізоплавильні шлаки, бруски з шиферу та пісковіку зі слідами, що залишилися після заточки круглих і плоских залізних предметів, частину точильного круга з пісковіку. Будова мала виробниче призначення. Тут, імовірно, обробляли метал.

Інші будівлі значною мірою пошкоджені під час наступної діяльності і мали в основному господарське призначення. На решті розкритої західної частини поселення житла і ями з матеріалом XI — початку XII ст. розміщуються досить вільно по всій площі. Тут виявлено 22 будови і близько 30 ям. Більшість з них господарського призначення. Їх не можна пов'язати з жодним з досліджуваних комплексів. Виділено чотири будівлі, що пов'язані з виробничою діяльністю.

Котлован будови № 71 (3 x 4,5, глибиною 0,3—0,6 м) значно пошкоджений перекопами й оранкою, не має чітких окреслень. У центрі підлоги — підпрямокутне в плані (3 x 1,6 м) заглиблення до 0,3 м. У південній, більш підвищеній частині стояла піч, що мала вигляд розвалу з щільного шару глини, який залягав в аморфному стані на площі близько 3 м². Товщина шару — 0,4 м. Нижній шар обпалений до червоного кольору. Під ним — значна кількість дуже перепаленої кераміки, мабуть, покладеної в основу печі. Навколо котловану розчищено сім стовпових ям. Опущені до них стовпи були основою верхнього перекриття та стін, винесених за контури котловану. У заповненні — склоподібні шлаки, розвал придонної частини амфори.

Цікава будова № 66 (3,5 x 1, глибина 0,4 м). Східну частину займав розвал великої жаровні, під якою в підлозі розчищено округлу в плані та циліндричну за формою яму діаметром 0,5, глибиною 0,2 м. У будові № 97 знайдено денця з отворами; № 90 — залізоплавильні шлаки. Уламки глиняної жаровні зафіксовано в ямі № 94. Очевидно, всі будови, розташовані на відстані від берегової лінії, як і аналогічні споруди попереднього часу, були об'єктами громадського користування.

На території розкопів № 5, 8, розташованих за 65 та 180 м на схід від головних, вздовж берегової лінії забудови, відкрито ями і частково досліджено житло № 16 з матеріалами XI ст., що засвідчує заселеність значної площі Ліскового-1 у XI ст.

У цьому столітті розпочинається забудова протилежного — лівого берега річки. Перші будівлі й господарські ями розташовувались не вздовж берега, а у глибині тераси, вздовж балки, що перерізала її. Тут досліджено три (№ 8, 9, 12) господарські будови та п'ять (№ 3, 5, 17, 30, 36) господарських ям із матеріалами XI ст. Будови і ями розташовані на значній відстані одна від одної, за 60—70 м від краю берегової тераси. До сьогодні залишається нез'ясованим, з чим пов'язана і чому розпочалася забудова у середині XI ст. на Лісковому-2 (рис. 36).

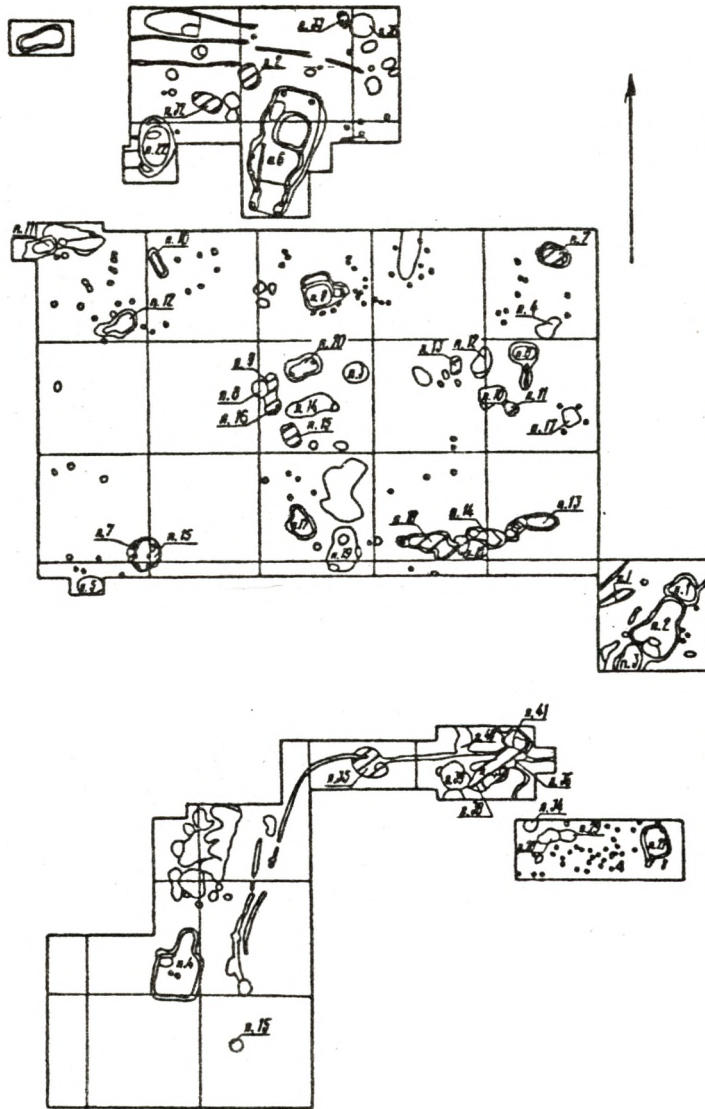

Рис. 36. План поселення Лісковс-2

У цьому поселенні розміри котлованів будов 1,6–2,2 x 2,4–4 м, овалоподібної та прямокутної у плані форми. Одне з них ночвopodobне, глибиною 0,3–0,6 м. До основної камери будови № 8 приєднувався вузький коридорчик (0,9 x 2,5 м). У заповненнях — уламки горщиків XI ст.

Господарські ями округлі та овалоподібні. Вони заглиблені в материк на 0,15–0,5 м. На дні ями № 31 знаходилось округлої форми відкрите вогнище діаметром 0,8 м, материкова глина обпалена до червоного кольору. У заповненні ям, окрім уламків горщиків XI ст., знайдено округлу бронзову пряжку зі спіралью загнутими кінцями та уламок скляного браслета візантійського виробництва.

У розглянутий період жителі займалися не тільки господарською діяльністю, а й виробництвом, що залежало від джерел сировини: виробництвом кричного заліза, гарячою і холодною його обробкою, деревообробкою, обробкою кістки, переробкою значної частини продукції сільського господарства, смолокурінням, випалюванням вугілля, рибальством, мисливством. Західна частина поселення й у XI ст. залишалась периферійною з хаотичною забудовою, де котловани споруд XI ст. та будівлі ранішого часу перерізували один одного.

X–XI ст. датуються значний керамічний матеріал, ножі, уламки серпів, пряслиця (з них лише два керамічні). Із знарядь праці широко представлені кістяні проколки, точильні бруски, залізні різці для обробки дерев'яної поверхні, кістяний човник, спеціальне зубило для пробивання отворів у гарячому металі, частина точильного круга. Металографічні до-

слідження невеликої кількості предметів дозволили одержати дані, що засвідчують високу якість виробів з металу: ножів, серпів та ін. [Вознесенська, Коваленко, 1985, с. 108].

У заповненні будов Х—ХІ ст. та культурному шарі, що примикає до них, зафіксовано велику кількість знахідок, які мають вузьке датування, що не виходить за межі ХІ ст., а окремі з них — і за Х ст. Це однібічні кістяні гребені, бронебійні наконечники до стріл, бронзові чотиригранні фібули та срібні поясні накладки та пряжки, бронзова імітація наконечника до нагайки або палиці, білонова підвіска із зображенням оленя, бронзова з позолотою деталь кінського оголів'я.

Частина цих речей потрапила до населення завдяки добре налагодженим торговельним контактам. Ці вироби походять в основному з курганних могильників з чітко вираженим дружинним елементом, з міського культурного шару Х—ХІ ст. Наявність деяких з них на сільському поселенні пояснюється, мабуть, його статусом як родоначального для даної округи та територіальним центром общини.

На розкритій площі поселення достовірно пов'язати з першою половиною ХІІ ст. можна лише один комплекс будов і ям, розташований за 100—120 м від прибережної лінії забудови. Споруди належать до однієї близької за часом будівельної фази. Безумовно, що на розкритій площі поселення існували ще будови цього самого часу. Проте оскільки вони розміщені поза межами комплексів, а у їх заповненні відсутні вузькодатовані речі (наявні лише окремі уламки горщиків), їх неможливо виділити з будівель, датованих ХІІ—ХІІІ ст.

Конструктивною основою даного комплексу є двокамерна напівземлянка (№ 85). Житло залишене мешканцями, а котлован засипано. Переважна більшість керамічного та речового матеріалу залягала на рівні підлоги. Тут, поряд з керамікою, що має вінчик, характерний для горщиків ХІІ ст., знайдено окремі уламки посуду ХІ ст., ножівку, бруски, уламок сокири, частину бронзової крученої з трьох дротів гривні, округлу залізну пряжку, металеву платівку комбінованого замка, шиферні пряслиця, металеві окуття, скоби, цвяхи.

З тильного боку житла, за 1—1,5 м від нього, розміщено 10 будівель і 11 ям. Вони розташовані ніби півколом, замикаючи площу близько 600 м². Комплекс будівель і ям, пов'язаних зі смолокурним промислом, розміщувався за західною межею будови ХІІ ст. Будови і ями, що входять до єдиного комплексу з будовою № 85, господарського призначення. У заповненні, крім великої кількості уламків горщиків першої половини ХІІ ст., знайдено циліндричний замок і ключ, пряжка зі спіралью загнутими кінцями, вудила з інкрустацією, пружинні ножиці, а також уламки амфор. У ямі № 89 — 12 стінок амфор, на окремих з них є графіті. Зазначимо, що лише в будові № 77 трапилися фрагменти скляних браслетів.

Серед досліджених споруд своєю незвичайною конструкцією виділяється будівля № 74. Її котлован прямокутний в плані (3,2 x 3,4 м), заглиблений у материк на 0,8 м. В кожному кутку стовпова яма діаметром 0,25—0,35, завглибшки 0,5—0,6 м. Впущені в них потужні кутові стовпи були конструктивною основою стін і верхнього перекриття. У центрі котловану — прямокутне у плані (2 x 2,4 м) заглиблення в материк на 0,15 м, у кожному кутку якого також стовпові ями. В південній частині є підпрямокутна прирізка (1,8 x 2,4 м), виведена на рівень дна котловану. Вона фіксується чотирма стовповими ямами, розташованими по її кутках. Будова загинула від пожежі. Стратиграфічні спостереження дозволяють стверджувати, що вона мала також наземну конструкцію. Слідів печі не зафіксовано. Знахідки й шматки печини концентрувались переважно у верхній частині заповнення котловану: уламки шести туфових жорен, ножі, шиферні пряслиця, уламки скляних браслетів. Функціональне призначення будови незрозуміле.

Котлован будови № 88 прямокутний у плані (3,2 x 3 м), заглиблений у материк на 0,95 м. Вздовж його стін на висоті 0,5 м від підлоги є виступ завширшки 0,2 м, на якому зведено зрубну конструкцію стін. Конструктивна особливість спорудження, уламки горщиків великих розмірів, окуття відер, що слугували тарою, можуть свідчити, що це був льох.

Котловани шести будов прямокутні або підпрямокутні у плані (1,5—2,5 x 2,6—5,6 м), завглибшки 0,3—0,5 м. Лише одна овалоподібна — 3 x 3,2 м.

Споруди, пов'язані зі смолокурним промислом, винесено за 10 м від межі господарської забудови. Центральною спорудою була будова № 113, прямокутної форми (2 x 1,6 м) з

округлими кутами, завглибшки 0,4 м. У кожному кутку і посередині поздовжніх стін є шість стовпових ям. У центральній частині будови на опічку зведено піч, виявлену в розвалі. Будова № 113 поєднана канавкою з розташованою поруч ямою № 152. Вона округла в плані, діаметром 16, завглибшки 0,3 м. На її дні, поблизу стінки, що примикала до будови № 113 (над канавкою), є підпрямокутної форми (0,7 x 1,1 м) заглиблення, впуснене у материк на 0,46 м. Зазначимо, що в розвалі печі знайдено верхні частини трьох великих горщиків з діаметром вінець 28—34 см, на внутрішній поверхні яких сліди дьогтю або смоли. Аналогічні сліди є на денці (діаметром 14 см) з п'ятьма отворами. Такі посудини, як зазначалося, застосовувались у смолокурному промислі.

На 3,5 м східніше досліджуваного є ще один комплекс однакового функціонального призначення. Конструктивні деталі скоріше їх об'єднують, ніж роз'єднують. Він зберігся гірше — ймовірно, припинив своє існування до загибелі всього комплексу. Наявність стовпових ям за контурами заглибленої частини споруджень засвідчує, що впуснені до них стовпи можуть бути конструктивною основою намету над ними.

На поселенні, у заключній фазі розвитку в середині XII ст., відбувається досить різкий соціально-економічний підйом. Під забудовою знаходиться близько 3/4 всієї площі Ліскового-1. Водночас площа пам'ятки збільшується за рахунок житлової забудови Ліскового-2. Площа Ліскового-1 в порівнянні з попередніми періодами не збільшилась, але кількість виявлених археологічних об'єктів, що містять матеріал другої половини XII ст., зросла майже вдвічі — 138.

Забудова ушільнилась за рахунок нового планування, коли споруди одного періоду концентруються на невеликій території або поблизу житла, утворюючи з ним єдиний комплекс-садибу. Виникає на поселенні новий тип забудови, який складається з дворів. Іноді розташовані поруч садиби розділені огорожею. Біля жител є й ремісничо-господарські будівлі. За їх межі виносяться лише виробництво, пов'язане з вогнем, та окремі споруди й ями. На поселенні зникає характерний до цього часу єдиний будівельний стиль житла. Крім напівземлянок, є житла, зведені на жилих і нежилых підклітах, серед них двокамерного типу (сіни + холодна кліть + основна камера), фіксуються наземні будови.

Західна частина Ліскового-1 відокремлюється від решти території поселення частоколом, що проходив від краю берегової тераси на 60 м углиб поселення. Його простежено вздовж західного схилу балки. Залишки дубових кілків діаметром 0,2—0,25 м, що збереглися на висоту до 0,3 м, або ж їх сліди у вигляді темної округлої плями, розміщувалися в єдину лінію по дну канавки: ширина 0,5—0,8, глибина 0,5—0,7 м. Кілки фіксувались на відстані 0,3 м один від одного. Деякі з них у нижній частині загострені, більшість поставлені на дно канавки. У засипці канави — кераміка XI—XII ст. вістря до стріл, пряслиця та інші знахідки (переважно XII ст.). Час спорудження частоколу, на підставі керамічного і речового матеріалу, датується серединою XII ст. Мешканці окремої частини поселення ховали померлих у ґрунтовому могильнику поблизу житлової забудови.

У заповненні жител і ям (середина XII — початок XIII ст.), а також в прилягаючому до них культурному шарі знайдено уламки горщиків XII—XIII ст., 10 з них реконструйовані графічно. Окремі категорії речей датуються другою половиною XII — початком XIV ст. Оскільки життя на поселенні після татаро-монгольської навали припинилось, то верхня дата для даної категорії речей може бути звужена до середини XIII ст. Деякі знахідки — замки, шпори, вістря до стріл, кистень, кресала, скляні келихи, енкалпціон — можна віднести до другої половини XII — середини XIII ст.

Добре датованими є скляні браслети та персні. Одиночні екземпляри скляних браслетів візантійського виробництва у селищах межиріччя Десни і Дніпра з'являються вже наприкінці XI ст. Масово, в основному київського виробництва, вони наявні у заповненнях будівель другої половини XII — початку XIII ст.

Скупчення споруд виявлено біля прибережної частини поселення. Тут, на краю схилу берегової тераси, досліджено дев'ять будівель і шість ям, в заповненні яких знайдено матеріали другої половини XII — середини XIII ст. Найбільш цікавою є будова № 38. Верхній її контур має округлу форму (5 x 5,2 м). Стінки котловану похилі, напрямлені під кутом

50—60° на глибину 1,5 м. На глибині 0,75—0,8 м від рівня материкової поверхні, в стіні, є уступ шириною до 0,4 м, який добре зберігся в південній частині споруди. На ньому розміщувалась наземна частина будови, зафіксована у вигляді деревного тліну. Нижче уступу стінки котловану від осипання укріплені обпаленою глиною, що просліджено від рівня уступу до дна спорудження. Зафіксовано залишки перекриття будови у вигляді горілого прошарку й колод довжиною до 1,2 м. Знахідки виявлено у верхніх шарах заповнення котловану: двосторонній гребінець, шиферне пряслице з циркульним орнаментом, уламок пряжки, ножі, деталі замка, скоби, цвяхи.

Характер підземелля, його значні розміри, а також залишки конструкцій, що залишились від пожежі, засвідчують, що в основі дерев'яних конструкцій наземної частини лежав многокутник. На підставі речового та керамічного матеріалу будова датується другою половиною XII ст.

За 25 м на захід від будови № 38, на північно-західній околиці поселення досліджено будову № 56. Нижній підкліт, квадратний у плані зі сторонами 3,6 м, впущено у материк на 0,55 м. Конструктивною особливістю будови є стовпи, впущені у вісім ям, розташованих вздовж котловану. У центрі заглибленої частини стояв масивний стовп, своєю основою поставлений на дно котловану. Він зафіксований з верхнього шару заповнення у вигляді деревного тліну світло-брунатного забарвлення. У заповненні котловану за периметром добре простежувалась забудова стін. Внутрішня площа спорудження 3,2 x 3,2 м.

Будова № 20 А розташована дещо осторонь від інших будівель. Котлован підпрямокутний у плані (1,3—1,6 x 4,8 м) з округлими кутами і дещо видовженою формою, заглиблений у материк на 0,4—0,45 м. Із західного боку до будови примикав уступ (0,7—1,5 x 3,2 м), розташований на глибині 0,2—0,25 м відносно рівня материка. У його найширшій південно-західній частині, на опічку, зведено піч (знайдена у розвалі). У заповненні разом з керамікою другої половини XII ст. були: медорізка, ножі, фрагменти скляних браслетів, точильні бруски, металеві шлаки, понад 10 шматків шиферу.

Котлован будови № 33 розмірами 1,3—1,5 x 2,4 м, завглибшки 0,6 м. Ймовірно, досліджувана будівля мала зрубну конструкцію стін, винесених за контури заглибленої частини. На користь цього припущення свідчить відсутність стовпових ям, а також наявність вугілля та великих шматків глиняної обмазки з відбитками колод всередині заповнення котловану та поблизу заглибленої частини. У заповненні будови знайдено скупчення багатошарової обпаленої березової кори, велику кількість уламків горщиків, металеві дужки від відер. Поблизу будівлі, в ямі завглибшки 0,3 і діаметром 0,9 м, розміщене відкрите вогнище, де знайдено уламки горщиків, що повторюють форми з будови № 33. У розміщеній поблизу будові № 35, квадратної форми (2 x 2 м), глибиною 0,2 м, у заглибленні, розміщеному в центрі котловану, — вогнище. Конструктивною основою стін і верхнього перекриття будівлі були стовпи, впущені в ями, розміщені по кутках.

Форми решти будов, як і їх розміри, різноманітні. Всі вони господарського призначення і, крім кераміки другої половини XII ст., інших матеріалів не включали.

На території, відділеній від іншої частини пам'ятки частоколом, в середині XII ст. споруджуються два великих житла — № 1, 19. Одне з них заглиблено в материк на 0,2—0,25 м, друге — на нежилому підкліті. Вони розташовані на відстані 10 м одне від одного, а входять знаходяться один навпроти одного.

Будова № 1 розміщена за 40 м від прибережної лінії забудови. Вона повністю перекрила котлован будови № 5 (XI ст.) і північно-східну частину будови № 6 (середина XII ст.). До основної камери (3,5 x 6,5 м) в південно-східній частині примикав коридор (2,2 x 2,2—2,5 м). Наземна частина спорудження, ймовірно, виходила за контури котловану. Тому глинобитну піч, що впала зверху, виявлено в розвалі за західною стіною котловану. Житло № 19 споруджено на котлованах трьох будов XI ст. У заповненні будови № 19 — рештки обвуглених колод і брусів. Речові знахідки переважно сконцентровані у верхніх шарах заповнення та культурному шарі, що прилягає. Серед них численні уламки скляних браслетів, ножі, шиферні пряслиця (є з позначками особистої та сімейної належності, що мають вигляд значків і накреслених ліній, а на одному — напис у два рядки), бронзовий кістень,

панцирні платівки, глуха висла печатка, уламки скляних келихів, бронзовий дротяний браслет, деталі циліндричних замків і ключів до них (серед останніх два з інкрустацією), бронзовий хрестик, оздоблений емаллю, та ін. Керамічний матеріал представлено численними уламками горщиків (форми шести посудин реконструйовані), а також накривками, уламками амфор. Зазначимо, що на окремих фрагментах посудин є одно- та двобічна полива.

Поблизу жител господарські будівлі відсутні. Тут виявлено тільки будови № 3, 22 виробничо-ремісничого призначення. Перша житлова будова № 1 перекрила ремісничу будову № 6, що містила матеріал, близький за часом наземній будові, та могла поєднувати в певний період жилу й ремісничу функції.

Серед них найцікавішою є будова № 6. Її котлован частково засипано піском і материковим суглинком, що викликано нівелюванням поверхні під будівництво великого наземного житла. Останнє, в свою чергу, східною частиною перерізало заповнення ремісничої будови № 6А Х ст. та житла № 5 ХІ ст. Котлован будови № 6 прямкутний у плані (3 x 3,8 м), з округлими кутами, завглибшки 0,7—0,8 м, орієнтований стінами за сторонами світу. Вхід — з південного боку, через вузький (до 0,4 м) прохід довжиною 0,6 м. Більшу половину площі напівземлянки займали велика, до 1,5 м діаметром, округла в плані глинобитна піч і циліндрична за формою яма діаметром 1,7 і завглибшки 0,4 м. Вони розміщені у західній частині будівлі. Піч зведена над ямою на опічку висотою до 0,3 м і повернуто до неї челястями. Склепіння печі збереглося на висоту 0,3 м. Черинь глинобитний, з нахилом до центру, довжиною 1,05, шириною, що збереглася, 0,65 м. Товщина поду до 0,1, стінок печі — до 0,3 м; товщина склепіння печі до 0,3 м. За нею, у заглибленні до 0,4 м, — ночвоподібна яма (2 x 1,2 м), заповнена вугіллям твердих порід дерева, перекрита шаром піску. Підлога материкова і підмазана глиною. По всій площі вона перекрита (до 0,15 м) шаром супіску інтенсивно чорного кольору, насиченого вугіллям і вугільним пилом. Тут нагромаджувалися відходи виробництва, трапляється й інструментарій.

В східній стінці котловану на рівні підлоги виявлено льох у вигляді камери (0,8 x 1,4 м), висота склепіння до 0,6 м. Перші 1,2 м камери йшли прямо, а потім повертали під прямим кутом. Підлога мала нахил 30°. У заповненні — трубчатий замок і загострений металевий чотиригранний стрижень зі слідами дерева на протилежному кінці. Чотири стовпові ями розташовані за стінками котловану, очевидно, пов'язані з конструкцією стін і верхнього перекриття. Можливо, дерев'яні конструкції споруджень складались з чотирьох кутових вертикальних стовпів, винесених за контури котловану, в пази яких, імовірно, входили загострені кінці горизонтальних колод.

У заповненні будов поряд з відходами виробництва (склоподібними шлаками, оплавленими шматочками срібного та мідного дроту, найрізноманітнішими платівками й уламками мідного казана) знайдено: відлитий, але не оброблений сережкоподібний бронзовий предмет та вставку персня з гірського кришталю та заготовки до нього; залізне коло діаметром 16 і товщиною 0,5 см, ймовірно, підставка при проведенні слюсарних і ювелірних робіт; мідне ситечко; точильні бруски зі слідами заточки; бородок; тесло; понад 30 уламків скляних браслетів; два замки і ключі; дзвіночки; мармуровий натільний хрестик; позолочену деталь від застібки книги; значну кількість керамічного матеріалу та верхню частину амфорки київського типу з ручкою. Досліджувана будова є майстернею ювеліра широкого профілю. Деякий час вона могла поєднувати функції житла і майстерні.

Котлован будови № 3 занадто видовженої форми (4 x 1,2—1,6 м), завглибшки 0,6 м. Стіни винесені за межі котловану, а залишки верхнього перекриття у вигляді обгорілих колод діаметром 0,15 м і великих шматків глиняної обмазки з відбитками пруття й колод перекрили розвал великої печі. Остання споруджена в центрі котловану на опічку. Від неї зберігся дуже обпалений черинь (1,3 x 0,5 м). Ще три черені знаходились нижче. В них вмазано уламки горщиків, стінки амфор. На рівні другого череня зібрано виплески кольорових металів. На дні котловану, поблизу печі, виявлений залізний круг діаметром 16 см. Очевидно, воно виконувало роль підставки при проведенні слюсарних і ювелірних робіт. Крім того, тут знайдено точильні бруски зі слідами заточок, тесло, ключ та інший господарський інвентар.

Котлован будови № 22 не має певної форми. У її південно-східній частині у невеликій ніші, відкрито розвал отоплювальної споруди, зведеної на опічку.

У заповненні будов, а також поблизу них зібрано численний матеріал, що дає уявлення стосовно життя і діяльності їх господарів. Вони представлені багатьма фрагментами скляних браслетів і двома бронзовими; уламками скляного посуду і перснів; хрестиком з емаллю; дитячою сокиркою; кистенем; панцирними платівками; вислою печаткою; пряслицем з написом; уламками амфор та іншим побутовим інвентарем. Необхідно констатувати повну відсутність на даній території сільськогосподарського інвентаря.

Як бачимо, мешканці цих жител не займалися сільськогосподарською працею. Вони, ймовірно, виконували інші функції. Те, що вони вміли читати, писати, рахувати, підтверджують відповідні знахідки: деталь застібки книги, речі з давньоруськими написами.

Поряд з великими житлами, що належали соціальній верхівці, виявлено господарські комплекси з житлами, які в соціальному плані різнилися від попередніх: однокамерні житла на підклітах, напівземлянки, площа яких не перевищувала 10—18 м². Вони належали рядовим мешканцям, ремісникам. Такі будови розташовані за 12 м на південь від житла № 19. Не виключено, що вони могли входити до єдиного з ним комплексу. Це будівлі № 62, 63, розташовані на відстані 2,5 м одна від одної, і три господарсько-виробничі споруди — № 61, 64, 125. Конструктивно ці житлові будови досить схожі. Матеріал в житлах залягав у верхніх шарах заповнень котловану. Разом із керамікою середини XII ст. тут знайдено: замок, ніж, пряслице, різець, фрагмент скляного браслета, тобто матеріал, характерний для звичайних сільських жител.

До комплексу споруд входила будова № 6. Її котлован підпрямокутної форми (3,6 x 4 м), глибина 0,3 x 0,35 м. На підлозі вздовж стін — вісім стовпових ям, розташованих одна навпроти одної. Цікавою є будова № 64, котлован якої майже круглий в плані (4,3 x 4,5 м). Стіни дуже похилі. Розмір будівлі по дну котловану 2 x 1,5, глибина 1 м. В стратиграфічному розрізі її заповнення чітко зафіксовано сліди згорілого верхнього перекриття. У заповненні: окуття дерев'яних відер, пряслице, фрагмент скляного браслета, частина залізного кола діаметром 0,17 м (аналогічне знайдене в ремісничих будовах № 3 і 6). Котлован будови № 125 підпрямокутний в плані (2,2 x 2,4 м), заглиблений у материк на 0,5 м. Ця споруда мала господарське призначення.

Цікавий комплекс, в якому наявні матеріали другої половини XII — початку XIII ст., досліджено в південній частині Лісового-1, у найвіддаленішій (до 130 м) від прибережної лінії забудови: шість будов, дві господарські ями, а на самій ділянці — канавка близько 30 м, завширшки 0,35—0,4, завглибшки 0,15—0,35 м. До неї під різними кутами підходять дві бокові або допоміжні, але не такі глибокі. Канавки є слідами огорож від комплексу споруд XII ст. Зазначимо, що вони перерізають заповнення котлованів XI ст. і перекриваються розвалами будов XII—XIII ст.

Дослідження на цій ділянці ще не закінчено.

Всередині огорожі розкрита площа становить дещо більше 100 м². Ділянка шириною 4—8 м примикає до огорожі. Конструктивною основою даного комплексу є наземне житло на нежилому підкліті (будова № 98), до південно-західного кута якого примикає канавка. Всередині огорожі — ремісничі та господарські будівлі, а також льох; за огорожею — дві господарсько-виробничі споруди.

Речовий і керамічний матеріал у будові № 98 розташовувався у верхньому шарі заповнення: верхні частини близько 20 горщиків і 3 місочки з високими бортиками, 12 уламків скляних браслетів, ножі, овалоподібне кресло.

Із зовнішнього боку огорожі, відповідно за 0,5 і 0,3 м від неї, розміщено будови № 44, 116. Котлован будови № 116 овалоподібний (1,5 x 2,1 м), завглибшки 0,3 м, воронкоподібної форми. В центрі котловану на опічку споруджено піч, зафіксовану в розвалі у вигляді концентрації обпаленої до червоного кольору глини та колотого каміння. Під шаром глини

знайдено нижню частину тигля із зовнішнім діаметром 6 і внутрішнім 3 см. Із заповнення — валун діаметром близько 0,25 м з ушільненою площадкою.

Будова № 44 розташована поруч із шойно згаданого. Вона наземна, із заглибленням у центрі, овалоподібні форми (2,4 x 5,1 м), завглибшки 0,45—0,6 м. За контурами заглибленої частини виявлено систему стовпових ям; впушені в них стовпи були основою конструкції та стін верхнього перекриття. Піч зведено з південного боку заглибленої частини будови. Знахідки виявлені як у котловані, так і за його межами. Окрім великої кількості уламків кераміки XII — початку XIII ст. знайдено понад 10 фрагментів скляних браслетів і один дрітний бронзовий, частину інкрустованої шпори, ножі, точильні бруски, пряслиця.

Решта будов, як вже зазначалося, знаходилась за огорожею. Будова № 51 була наземним спорудженням виробничого призначення. Вона виявлена у вигляді великої плями (3 x 4 м) темно-сірого супіску, насиченого вугіллям і глиняною обмазкою. Південну частину плям перекривав могутній розвал горна у вигляді обпаленого до червоного кольору щільного шару глини до 10 см товщиною, де знайдено склоподібні шлаки, ошлаковані шматки футуровки. Під час розбору плями виявлено уламки 10—12 горщиків другої половини XII — початку XIII ст., фрагменти 10 скляних браслетів, ножі, пряслиця, тигель, заповнений склоподібною масою. В культурному шарі — верхню частину ще одного тигля, два шматки червоної смальти, близько 30 фрагментів скляних браслетів, склоподібні шлаки.

Котлован будови № 115 розташований поблизу досліджуваної, з округлими кутами (1,8 x 3,6 м), завглибшки 0,4 м. Збоку житла — вхід у вигляді тамбура (1,2 x 1,5 м), глибиною 0,25 м. У заповненні — склоподібні шлаки, уламки скляних браслетів, деталі циліндричного замка, бруски, колоте обпалене каміння.

Більш віддалена від житла будова № 123 — льох. У верхній частині котлован округлий у плані (4 x 4,8 м), завглибшки 0,9 м, у нижній — підпрямокутний (2,5 x 3,2 м). Вздовж стін на висоті 0,6 м від рівня підлоги — уступ шириною до 0,8 м, на якому споруджено основу стін. Вздовж довгої осі спорудження в підлозі на одній лінії розміщувались три стовпові ями. Впушені в них стовпи, очевидно, були конструктивною основою двосхильного даху. В заповненні льоху знайдено уламки та цілі горщики діаметром вінець 29 см і висотою 36 см, кресало.

На Лісковому-1 у двох невеликих розкопах (на схід від основного розкопу) виявлено дві господарські будови із матеріалами XII ст.

На поселенні Ліскове-2, як вже зазначалось, досліджено близько половини площі, яка, напевно, знаходилась під забудовою давньоруського часу. Тому говорити відносно характеру забудови на цій території для другої половини XII — початку XIII ст. можна лише приблизно. У заповненні 16 будівель (з них 2 жилі, 13 господарських ям) знайдено матеріали другої половини XII ст. У 2 будівлях і 20 ямах знахідки відсутні, що не дозволяє віднести їх до певного будівельного періоду, але можна припустити, що більшість з них пов'язується із вивченим періодом життя поселення.

Територія Ліскового-2 повторно заселяється тільки у другій половині XII ст. З цим періодом пов'язані комплекси житлових і господарських споруд. Один з них розташований за 20 м від краю прибережної тераси, другий — за 75 м від нього, в глибині поселення. Ще один комплекс, частково досліджений, знаходиться в південній частині поселення. Тут, поряд з дослідженою будівлею і 6 господарськими ямами на рівні материка, виявлено підпрямокутну в плані пляму площею близько 12 м², яка ще не розкопувалась і, очевидно, може виявитись заповненням житла. На поверхні оранки у західній частині поселення зафіксовано підпрямокутної форми пляму площею близько 450 м², котра своїм темним забарвленням виділяється на загальному фоні більш світлого супіску і, мабуть, її слід пов'язати ще з однією садибою. У культурному шарі виявлено кераміку другої половини XII ст.

Виходячи з наведеного, можна припустити, що на Лісковому-2 у другій половині XII ст. одночасно або у близький хронологічний період споруджуються мінімум чотири житлово-

господарські комплекси. Житла утворюють начебто коло, а господарські будови і ями розміщуються поблизу них і всередині освоєної площі (близько 2 га). Всі комплекси розташовані на найбільш підвищених ділянках. Вздовж прибережної тераси і у балкоподібних заглибленнях, якими течуть весняні води, забудова відсутня. Простежуються сліди огорож у вигляді стовпових ям і канавок. Наявність огорож засвідчує, що це був комплекс, який складався з окремих садиб, у забудові і матеріальній культурі яких чітко простежуються соціальна і майнова диференціація господарів.

У культурному шарі та заповненні археологічних об'єктів на території Ліскового-2 відмічено поодинокі знахідки шиферних і туфових жорен, а речовий, керамічний і остеологічний матеріали не такі численні, як на Лісковому-1, що засвідчує недовготривале життя і не дуже інтенсивну виробничо-господарську діяльність. Центральною на Лісковому-2 для другої половини XII ст. була трикамерна будова № 6 (типу: основна камера + холодна кліть + коридор), піднята на жиловому підкляті. Вона розміщена в глибині поселення, біля його північної межі.

Житло згоріло. Речовий матеріал, виявлений в його заповненні, нечисленний; ймовірно, він був залишений мешканцями. Частину речей знайдено у верхньому шарі заповнення, над залишками перекриття стелі, що обвалилась: фрагменти скляних браслетів, напівкільцева залізна пряжка, уламок ключа, дверний пробій, шиферні пряслиця, частина туфового жорна, уламки горщиків другої половини XII ст. На рівні підлоги і в ямах під підлогою знайдено сім фрагментів скляних браслетів, ювелірний пінцет, орнаментований насічками, уламками трьох скляних келихів на кільцевих піддонах, підкову, дверний пробій, ножі, рештки дерев'яної діжки, уламки від трьох зерновиків з товщиною стінок понад 1 см (максимальний діаметр одного з них понад 0,5 м).

Територію навколо житла досліджено не повністю, і тому ми не можемо говорити про відсутність забудови з тильного боку житла і наявність такої з боку входу.

Будова і ями розміщені вільно і безсистемно по всій площі, не перерізають і не перекривають одна одну. За 7 м на захід від житла досліджено ремісничу будову № 22, де проводились роботи, пов'язані з гарячою обробкою як чорних, так і кольорових металів. Її котлован у верхній частині в плані овалоподібний (3,4 x 4,5 м), підпрямокутний, з округлими кутами в нижній (2,2 x 3,6 м). Стіни під значим нахилом, простежені на глибину 1,5 м. Дно рівне, на рівні материкового глиняного прошарку. Біля північної стіни будови на уступі (0,7 x 1,5 м), заглибленому в материк на 0,25 м, знаходилось горно, задня стіна якого спиралась на уступ стіни котловану, а передня, зведена на опічку, розташовувалася біля цієї стіни. Воно впало у котлован і залягало у вигляді масиву (1,4 x 0,8 м) обпаленої глини товщиною до 0,4. Вхід до будови, очевидно, знаходився з південного боку, де розчищено уступ у вигляді сходинки, заглибленої в материк на 0,18 м. Поза межами котловану виявлено шість стовпових ям. Впущені в них стовпи, ймовірно, були конструктивною основою стін і верхнього перекриття.

У заповненні будови, крім великої кількості уламків горщиків (верхні частини посудин, близько 50, реконструйовані графічно), уламки 13 скляних браслетів, одного скляного келиха, частини дзвіночка, три ключі, ножі, пряслиця, залізні та бронзові платівки, стрижні зі слідами обробки, точильні бруски, залізні шлаки ковальського виробництва.

На захід від житла виявлено наземну будову, впущену в материк на 0, 2 м. Її заглиблена частина підпрямокутна з округлими кутами (1,6 x 4 м). У заповненні, поряд з керамікою другої половини XII ст., виявлено фрагменти скляних браслетів, частину замка. Тут відкрито овалоподібну в плані яму діаметром 1,5 x 1, 6 м, завглибшки 0,6 м, у заповненні якої виявлено розвал жаровні.

Решта досліджених будов і ям розміщені з боку входу до житла на площі близько 600 м². За 6 км від нього досліджено будову № 6. Функціональне її призначення — льох. З інших є цікавою будова № 2. Її котлован підпрямокутний у плані (2,4 x 5,4 м), завглибшки

0,7—0,9 м. В південній частині будови розчищено розвал пічі у вигляді обпаленої глини (0,8 x 1,1 м), завтовшки 0,2—0,3 м. Котлован розміщено на 0,3 вище від рівня підлоги, що засвідчує спорудження печі на опічку, над передпічною ямою овалоподібної форми (1,2 x 1,8 м) і глибиною 0,2 м. На підлозі будови знайдено двостулковий інкрустований сріблом бронзовий енколпійон, всередині якого — три обпалені зернини жита.

Будівлі № 13 та 14 мають котловани (1,6 x 3,2; 1,6 x 2,2 м) завглибшки 0,25 і 0,4 м, впушені в материк (відносно дна котловану) на 0,8 м. Котловани решти будівель різної в плані форми і розмірів (1,2—1,6 x 1,8—3,2 м), завглибшки 0,25—0,6 м. У конструктивному плані цікава будівля № 15. Котлован овалоподібний (2,4 x 2,6 м), завглибшки 0,4 м. В центрі підлоги овалоподібна (0,6 x 1 м) та по верхньому контуру котловану — 7 стовпових ям. У заповненні будов поряд з уламками горщиків XII—XIII ст. — фрагменти скляних браслетів, ножі, дужка, окуття відер, шиферні пряслиця, наконечник стріли.

На ділянці прибережної лінії забудови другої половини XII ст. за останній час розкрито площу 600 м². Тут, як зазначалося, розміщено два комплекси будівель, що займають дві підвищені ділянки, поділені неглибокою улоговиною і огорожею. Вона зберіглась у вигляді канавок, впущених в материк на 0,15—0,4, завширшки 0,25—0,3 м, просліджено протягом 42 м. Канавка починається за 3 м на схід від житла № 4 на рівні задньої стіни, йде у напрямку другого комплексу, де й закінчується біля плями ще недослідженої великої будови, яка, ймовірно, теж житло.

На ділянці довжиною близько 10 м тягнуться дві паралельні канавки, розміщені на відстані 0,6 м одна від одної. Канавка, ближча до житла, бере початок з овалоподібної ями (1,2 x 1,4 м) завглибшки 0,45 м. Вздовж канавки — ще дві ями: одна за 1 м від попередньої (її розміри 1 x 1,7, глибина 0,65 м), друга (діаметром 0,6 та глибиною 0,65 м) розташована за 1,2 м від попередньої.

На розкритій площі першого прибережного комплексу досліджені житло й 9 ям. За 3 м від входу до житла — скупчення ям, стіни яких не лише примикали, а в окремих випадках й перерізали одна одну. Більшість з них не мала визначеної форми й чітких контурів. Площа їх від 4 до 1,5 м², глибина 0,2—0,4 м. Тільки в трьох з них знайдено уламки горщиків XII ст., фрагменти скляного браслета, частину овалоподібного кресала, шиферне пряслице. Поблизу знаходилась яма для вогнища.

Другий прибережний комплекс розміщувався за 25—30 м від описаного. Дослідження тут розпочато лише у 1989 р.; розкрито невелику ділянку розміром 150 м². На ній досліджено залишки будови та 9 ям. У трьох з них знахідки відсутні. Саму будову № 21 можна інтерпретувати як льох. Котлован прямокутний у плані (2,4 x 2,7 м), завглибшки 0,9 м, в кожному кутку — стовпова яма. У заповненні будови — розвал великого горщика XII ст., дужка й окуття відра, шиферні пряслиця, фрагменти скляного браслета, щиток персня із зображенням птаха, виготовлений із свинцю.

Усі ями, виявлені на цій території, розміщені біля канавки: 5 з одного боку, а 2 — з іншого. Шість ям розміщені компактно, торкаючись стінками, а іноді перерізаючи одна одну. Сьома яма розташована за 4 м від них. Ями не мають чітких контурів, їх площа від 3,5 до 1,5 м², глибина 0,2—0,45 м. З ям є цікавою № 41, овалоподібна у плані (2 x 2,6 м), завглибшки 0,2—0,3 м. У центральній її частині розміщене велике вогнище (0,8 x 1,1 м), стінки якого підмазані глиною. У заповненні ями — круглі шматки глиняної обмазки зі слідами пруття. Яма, очевидно, мала наземну легку дерев'яну конструкцію, обмазану глиною, і могла використовуватись для просушування зерна. У заповненні ям, крім уламків горщиків XII ст., знайдено частину циліндричного замка, ніж, брусок, маловиразні предмети із заліза.

Могильник розміщено в західній частині поселення на схилі балки, що відділяє його від житлової зони. Три поховання перекрили ями X—XI ст. Одне частково впущене у заповнення будови IX—X ст. На площі близько 300 м² виявлено 22 поховання, ще одне — за 22 м на південний захід від могильника, в глибині поселення (рис. 37).

Поховання розташовані трьома групами. У західній групі — 7 поховань, розміщених в один ряд. Відстань між ними від 0,5 до 3 м. У східній групі в одному ряду 5 поховань, а 6-те — за 4 м від них. Між цими групами зовсім близько одна до одної знаходяться могильні ями № 22, 23. Південна, третя, група складається з 8 поховань, розміщених компактно, але безсистемно. Всі поховані лежать на спині, головою на захід. Слідів домовин не виявлено. Могильні ями прямокутні й підпрямокутні (1,25—2,4 x 0,7—1,3 м), з округлими кутами. Розміри двох могильних ям з дитячими кістяками 0,9 x 0,15 м. Вони орієнтовані по лінії захід-схід з невеликим сезонним відхиленням на північ. Ями впущені в материк на глибину близько 0,2 м; у двох випадках кістяки лежали на рівні материка.

У похованні № 20 більш раннє поховання перекривається пізнішим. Біля ніг померлого залишився череп раніш похованого, а довжина могильної ями перевищувала 2,5 м. У досить непоганому стані виявлено 14 кістяків; фіксується положення рук та ніг. У всіх померлих ноги витягнуті, положення рук різноманітне: в районі таза, живота, зігнуті в ліктях, кисті біля ключиць, витягнуті вздовж тулуба. В похованні № 4 під черепом і ступенями ніг підкладені уламки шиферних жорен.

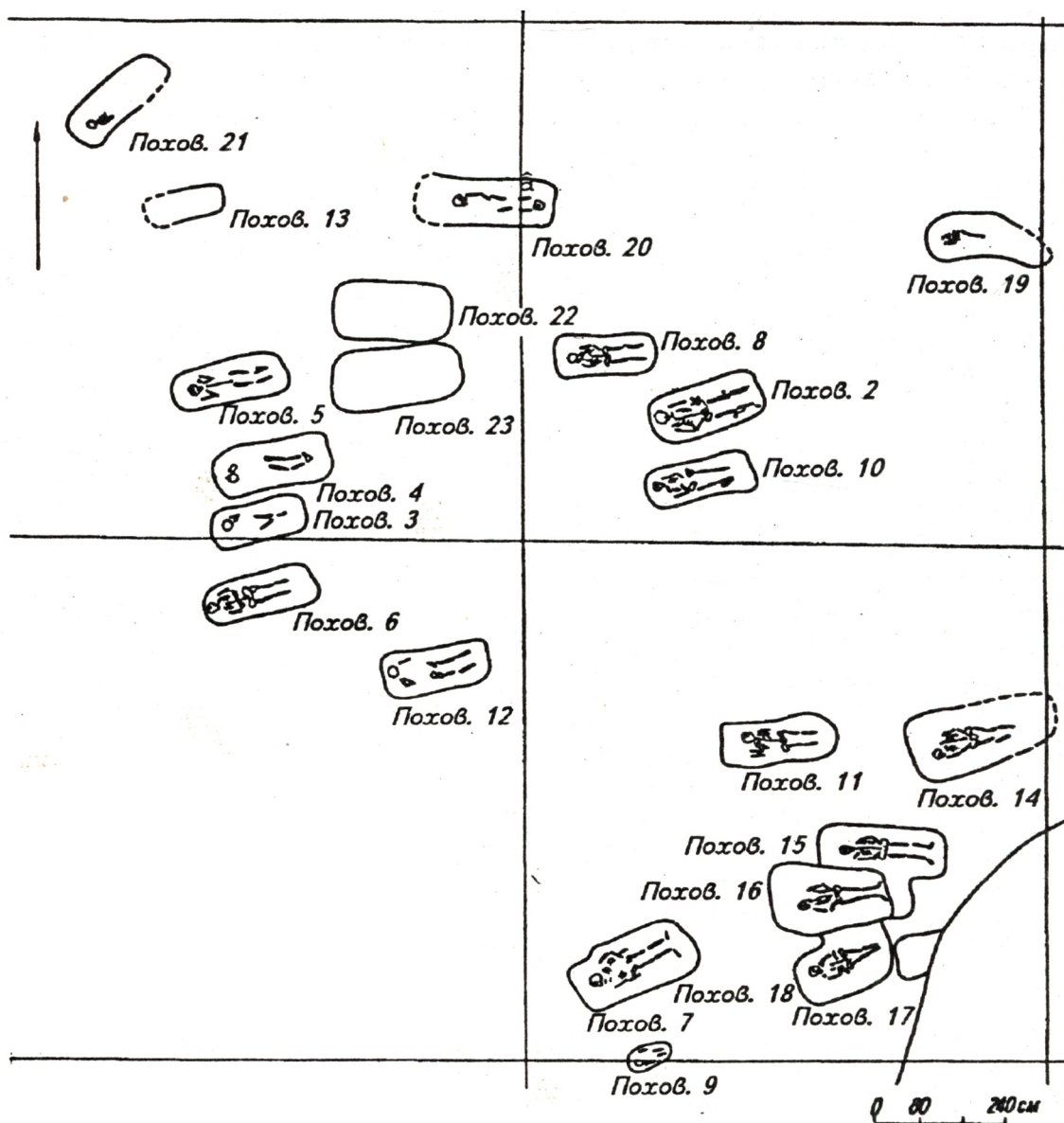

Рис. 37. План ґрунтового могильника

Інвентар відсутній і лише в могилах № 15, 19 знайдено біля шийних хребтів відповідно один і два гудзики. З них два литі, один порожній. У похованні № 20 на дні могильної ями знайдено п'ять фрагментів кераміки з вінцями, характерними для горщиків XII ст.

Ймовірно, частина поховань, впущених на рівні материка в неглибоких ямах, особливо на схилі балки, знищена самою балкою та оранкою; при розборі одного шару знайдено кістки людей.

Кожну групу поховань, очевидно, можна пов'язати з одним із житлових комплексів. Таких комплексів у західній частині поселення в середині XII ст. було три. Кількість поховань у групах відповідно 7, 6 та 8. В кожній з груп, за антропологічними даними, отриманими В. М. Покасом, є чоловічі, жіночі та дитячі поховання. Відповідно до кількості поховань в одній групі, що, можливо, пов'язано з відповідним житловим комплексом, час існування могильника можна визначити 30—40 роками. Це свідчить про приналежність груп поховань окремим сім'ям. Дане кладовище, безперечно, не було загальним для всіх жителів. Його сусідство з житловими комплексами, розміщеними за огорожею, що відділяло їх від решти поселення, виправдано лише в тому випадку, коли воно було призначене для осіб із відокремленої частини поселення. Матеріали описаного могильника засвідчують замкненість цієї частини поселення.

РОЗДІЛ ІІІ

СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДЬНОГО ПРИДНІПРОВ'Я

Однією з найбільш розвинутих областей Русі наприкінці I — початку II тис. н. е. був середньодніпровський регіон — древній економічний і культурний центр Східної Європи. Розвиток феодалізму в київському регіоні йшов швидкими темпами, тут відбувались важливі соціально-економічні перетворення, що значною мірою впливали на всю країну. Всі ці переміни якоюсь мірою відбиті в археологічних матеріалах, виявлених на площах не тільки відомих з літописів середньовічних міських центрів, а й численних сільських поселень. Далі наведемо деякі з них.

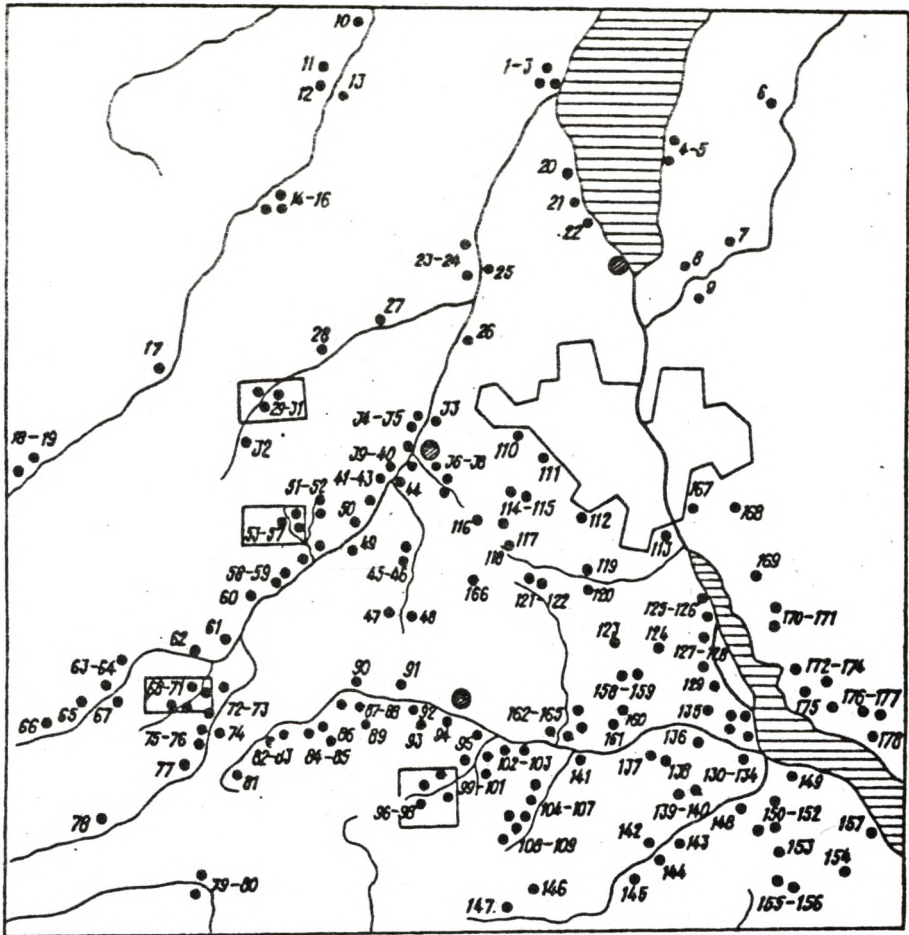
1. ДАВНЬОРУСЬКІ СЕЛИЩА X — СЕРЕДИНИ XIII КИЇВСЬКОГО ПОДНІПРОВ'Я

Територія, що безпосередньо прилягала до Києва, налічує понад 350 археологічних пам'яток X — середині XIII ст. Більшість з них розміщено південніше міста. Давньоруські неукріплені селища є найбільш маловивченою категорією, незважаючи на те, що вони залишаються єдиним джерелом з історії сільського населення центрального району Руської землі. До того ж селища давньоруського часу, як ніякі інші, зазнають масового знищення та руйнації.

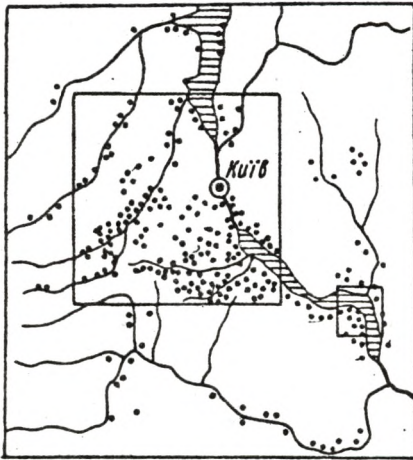
Територія, що нами аналізується, обмежена відрізком течії Дніпра від гирла Тетерева до гирла Росі, а із заходу на схід — басейном Здвиж та Трубіж (рис. 38). Археологічне дослідження давньоруських селищ розпочалося ще у 40-х роках (М. Ю. Брайчевський, Н. В. Лінка, Є. В. Махно, Т. С. Пасек та ін). Наприкінці 50—60 років вони були пов'язані з обстеженням територій, що підлягали затопленню Київським та Канівським водосховищами (В. Й. Довженок, М. П. Кучера, П. П. Толочко, М. М. Шмаглій, Є. О. Петровська, І. Г. Шовкопляс, Є. Ф. Покровська). В цей самий час значну групу давньоруських селищ виявлено в Пороссі (С. С. Березанська, Г. Т. Ковпаненко, О. В. Цвек, С. П. Пачкова, В. Й. Довженок) та вздовж р. Здвиж (Є. О. Симонович). На селищі Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну проводились перші на цій території великі розкопки давньоруського селища XI—XV ст., де виявлено 12 житлових комплексів XI—XIII ст. У 70—80-х роках нові селища відкрито: вздовж р. Стугни експедицією Київського педінституту; річок Ірпеня та Красної (С. О. Беляєва, Н. В. Блажевич); по Росі та Дніпру (В. Й. Довженок, О. М. Приходнюк). Невеликі розкопки поселення XI—XIII ст. та ґрунтового могильника проведені у с. Козаровичі (В. О. Круц, Є. В. Максимов). 1984 р. вийшла археологічна карта Середнього Подніпров'я, де узагальнено результати понад 40-річних досліджень давньоруських пам'яток цього регіону. До карти увійшло всього 71 селище Київського Подніпров'я давньоруського часу [Древнерусские поселения... 1984].

Однак протягом десятиліть дослідження селищ Київського Подніпров'я не мали постійного та цілеспрямованого характеру, охоплювали тільки територію вздовж великих річок, не ставили за мету мікрорегіональні обстеження та виявлення груп селищ. Враховуючи це, нами протягом ряду років обстежено найближчу до Києва територію (Ірпінь — Стугна — Дніпро), картографовано селища та дана їм загальна характеристика.

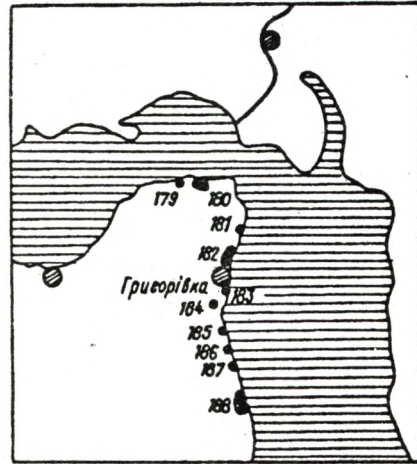
На деяких зруйнованих селищах проведено рятувальні розкопки. Спеціальні дослідження запроваджені на трьох селищах Київського Подніпров'я: біля с. Дорогинки Фастівського р-ну; на селищі біля с. Віта Поштова Києво-Святошинського р-ну; на селищі поблизу с. Колонщина Макарівського р-ну. Археологічні розвідки спрямовані на обстеження вододільних ділянок рік Трубежа, Ірпеня, Стугни та виявлення груп селищ. Деякі матеріали цих досліджень викладено далі.

а

б

в

Рис. 38. Карта пам'яток сільського типу Середнього Придніпров'я:

1—3 — Козаровичі; 4—5 — Лебедівка; 6 — Пирново; 7 — Новосілки; 8 — Хотянівка; 9 — Погреби; 10 — Феневичі; 11 — Соснівка; 12 — Червоний Ріг; 13 — Абрамівка; 14—16 — Бородянка; 17 — Макарів; 18, 19 — Рожів; 20 — Старі Петрівці; 21 — Лютеж; 22 — Валки; 23, 24 — Гостомель; 25 — Мошун; 26 — Ірпінь; 27 — Яблунька; 28 — Михайло-Рубежівка; 29—31 — Колонщина; 32 — Северінівка; 33 — Шевенківка (Білогородка); 34, 35 — Гореничі; 36—38 — Білогородка; 39, 40 — Гнатівка; 41—43 — Лука; 44 — Бобрися; 45, 46 — Забір'я; 47 — Липовий Скіток; 48 — Кожухівка; 49 — Жорнівка; 50 — Княжичі; 51, 52 — Музичі; 53—57 — Новосілки; 58, 59 — Мостиці; 60 — Яблунька; 61 — Черногородка; 62 — Ферма; 63, 64 — Томашівка; 65 — Дідовщина; 66 — Федірівка; 67 — Пришивальня; 68—71 — Дорогинка; 72, 73 — Кошівка; 74 — Велика Офірня; 75, 76 — Мала Офірня; 77 — Журавлиха; 78 — Волиця; 79, 80 — Полянціненці; 81 — Велика Снітинка; 82, 83 — Мотовилівська Слобідка; 84, 85 — Велика Мотовилівка; 86 — Червона Мотовилівка; 87, 88 — Велика Солтанівка; 89 — Порадовка; 90 — Хлебча; 91 — Черкас; 92, 93 — Заступтя; 94 — Заріччя (Васильків); 95 — Дерепи; 96—98 — Кулібаба; 99—101 — Баракти; 102, 103 —

На сьогоднішній день на карті Київського Подніпров'я нараховується, в обумовлених межах, 255 давньоруських селищ з культурним шаром Х — середини XIII ст. З цієї кількості 178 селищ (понад 70 %) розташовано в межиріччі Дніпра, Красної та Здвижка. За межами цієї території кількість селищ помітно зменшується (рис. 42). Всього виявлено близько 30 угруповань селищ по 2—5 в кожній групі. На нашу думку, це відбиває концентрацію сільського населення саме біля Києва. Це збігається і з концентрацією городищ у лісостеповій смузі Київського Подніпров'я. Факторами такого розселення були не тільки сприятливі природні умови лісостепу, а й соціально-економічні умови та військово-політичні обставини на півдні Русі у Х—XIII ст. Скупчення давньоруських селищ поблизу Києва, ймовірно, окреслює реальні межі сільськогосподарських околиць столярного граду.

Хронологічно давньоруські селища Київщини можна поділити на кілька груп. До першої належать селища, що існували тільки у Х — на початку XI ст. Для них властивим є наявність кераміки ранньокружального та курганного типів. До другої групи слід віднести селища середини XI—середини XIII ст., кераміка яких має різне профілювання вінець — від розвинених манжетоподібних до валикоподібних. До третьої групи входять найпізніші селища (XII—XIII ст.), що нерідко продовжувати існувати у XIII—XV ст. Тут кераміка із манжетоподібними вінцями відсутня і панує валикоподібна.

Селищ з культурним шаром Х — початку XI ст. виявлено 26, з шаром XI — середини XIII ст. — 208, XII—XIII ст. — 114. Протягом Х—XIII ст. кількість селищ зростає. Освоювались незаселені райони. З кінця XI ст. починається заселення межиріччя рік Стугни і Красної, одночасно занепадають селища на північ та захід від Києва.

Топографічно давньоруські селища розташовані в різних умовах рельєфу. В лісостепу, звичайно, їх топографічні ознаки порівняно з Поліссям різноманітніші.

Усі різновиди топографічного розміщення селищ можна звести до двох основних топотипів: прирічного та вододільного. Прирічний тип поділяють на два види: терасний і заплашний. Терасний характеризується розміщенням селищ по берегах великих річок. Найпоширенішим видом терасних селищ є їх розташування над першою надзаплатною терасою річки при впадінні до неї притоки. Площа селища, як правило, має природні обмеження у вигляді балок, струмків або вигину ріки. Нерідко селища розташовуються і на високій терасі, іноді на мисоподібному виступі. Вздовж Ірпеня та Дніпра прирічні терасні селища XI—XIII ст. тягнуться майже суцільним ланцюжком, часто з інтервалами у 2—3 км.

Заплатні прирічні селища знаходяться на дюнах, островах або на дуже низькій терасі, що видається у заплаву ріки. Заплатні, дюнні селища поширені у Поліссі, але зустрічаються і в лісостепу, вздовж лівого берега Дніпра, а на Правобережжі — між сучасними містом Українкою та с. Пироговим.

Вододільний топографічний тип поселень поширено тільки у Лісостепу. При цьому характерним є розміщення поселень в глибині плато на притоках, дрібних річках, ручаях. Вододільний тип можна поділити на терасний та балковий. Терасні вододільні селища займають береги та верхів'я невеликих водоймищ, а балкові розміщуються в глибині балок та ярів. Співвідношення різних топографічних типів Полісся та Лісостепу наведені в табл. 10.

Погреби; 104—107 — Велика Вільшанка; 108, 109 — Тростинка; 110 — Петропавлівська Борщагівка; 111 — Микільська Борщагівка; 112 — Феофанія; 113 — Пирогово; 114, 115 — Гатне; 116 — Тарасівка; 117 — Юр'ївка; 118 — Віта Поштова; 119, 120 — Круглик; 121, 122 — Крушінка; 123 — Ходосівка; 124 — Підгірці; 125, 126 — Козин; 127, 128 — Пльоти; 129 — Рудики; 130—134 — Українка; 135 — Тацєнки; 136 — Нещерів; 137 — Шевченко; 138 — Перше Травня; 139, 140 — Обухів; 141 — Копачів; 142 — Красне II; 143 — Гусачівка; 144 — Красна Слобідка; 145 — Красне I; 146 — Яцьки; 147 — Макіївка; 148 — Щербанівка; 149 — Халеп'я; 150—152 — Жуківці; 153 — Верем'я; 154 — Стретівка; 155, 156 — Черняхів; 157 — Стайки; 158, 159 — Малі Дмитровичі; 160—161 — Старі Безрадиці; 162—165 — Велика Бугаївка; 166 — Малютинка; 167 — Червоний хутір; 168 — Бортиччі; 169 — Гнідин; 170, 171 — Вишеньки; 172—174 — Прошів; 175 — Софіївка; 176, 177 — Жовтнєве; 178 — Кийлів; 179 — Монастирьок (уроч. Гончарівщина); 180 — Монастирьок (уроч. Городки); 181 — Луковиця — пляж; 182 — Григорівка (уроч. Черничий ліс); 183 — Григорівка (пристань); 184 — Григорівка (уроч. Городки); 185 — Григорівка (уроч. Керж); 186 — Григорівка (уроч. Крутий Горб); 187 — Григорівка (уроч. Рєвуково); 188 — Бучак (уроч. Виноградово та Озеро лілей).

Як засвідчують аналізи топографії давньоруських селищ X—XIII ст., вони розташовані саме в тих топографічних умовах рельєфу, що й поселення попереднього часу. Прирічний тип поселень був стабільний протягом усього I тис. н. е. і у давньоруський час. Водоподільний тип поселень у Лісостепу набув поширення у пізньотрипільські та ранньоскіфські часи, а розквіту — в черняхівській культурі; не зникав і в другій половині I тис. н. е. (Обухів). За давньоруські часи вододільні селища відрізнялися кількістю. Чверть усіх селищ, які нам відомі в Лісостепу, розміщується на вододільних ділянках. За давньоруського часу народжується балковий вид поселень.

Характер топографічного розташування селищ тісно пов'язаний з характером освоєння земельних площ під оранку, водозабезпечення, функціональної диференціації населених пунктів, шляхами тощо.

Давньоруські селища Київщини розміщуються групами. До такої окремої групи входять від 2 до 5 селищ. Як правило, вони знаходяться на одній водній артерії (прирічний тип розміщення) і на сусідніх балках (вододільний тип). При цьому група завжди територіально відокремлена від іншої групи чи "гнізда".

Групове розташування селищ добре простежується за вододільним топотипом, на малих річках та балках. Так, в басейні Сугни, біля с. Кулібаба Васильківського р-ну на одній водній артерії (Кулібабський яр) розташовані чотири селища XI—XIII ст. (рис. 39). Селища витягнуті ланцюжком на правому та лівому берегах річки протягом 2,2 км. Три селища X—XI ст. поблизу с. Колонщина Макарівського р-ну — ланцюжком вздовж р. Бучанки протягом 2,5 км (рис. 40).

Яскравий приклад групового розташування селищ балкового типу дають селища XI—XII ст. біля с. Новосілки Макарівського р-ну. Перше селище розташоване у долині великого струмка Трубище на низькій надзаплавній терасі правого берега, друге — у 250 м від першого, на стрімкому схилі балки, третє — у верхів'ях балки на плато, в 1 км від перших двох (рис. 41). Всього на території Київщини таких груп виявлено 30 (села Лукаші, Барахти, Велика Вільшанка, Велика Бугаївка, Білогородка, Козаровичі, Дорогинка та ін.). В середині групи селища знаходяться одне від одного на відстані від кількох сотень метрів до одного—півтора кілометра. Загальні розміри груп не перевищують 2,5—3 км. Археологічно одна така група селищ вивчалась нами біля с. Дорогинка Фастівського р-ну.

Група складається з чотирьох селищ, розташованих на р. Карівка — маленькій притоці, що перерізує лісовий вододіл між Ірпенем та р. Унагою і впадає до Ірпеня. Два селища (Дорогинка I та II) розташовані на городах села, в 300 м одне від одного, але по різних берегах річки. Площа першого селища не перевищує 1 га, другого — ще менших розмірів. Воно майже повністю забудоване сучасними садибами. На першому селищі 1983 р. досліджено житло давньоруського часу та дві господарські ями. Третє та четверте селища знаходяться у верхів'ях Карівки відповідно у 1, 5 та 2 км від першого селища. На селищі Дорогинка III (уроч. Селище) частково досліджено дві давньоруські садиби.

Селище Дорогинка III — центральне й головне у групі. Загальна площа — не менше 6 га. Розміщене по обох берегах річки. При оранці на поверхні поля добре простежуються великі темні плями розораного культурного шару. Розкопками встановлено, що це є окремі домогосподарства. Таких плям на селищі п'ять: два на лівому і три на правому березі ріки. На лівому березі пляма займає площу не менш як 2 га. При обстеженні тут у великій кількості зафіксовані плями окремих споруд у вигляді залишків на поверхні поля перепаленої глини, вугілля, кісток тварин і кераміки. Певного планування в їх розміщенні не простежено. Метрів за 100 від цієї плями, на рівній терасі лівого берега, знаходиться друга пляма розмірами 30 x 35 м. З неї походять — жужелиця, залізні ножі, долота. Можна стверджувати, що ця частина селища була якимось пов'язана із залізобним виробництвом.

На правому березі річки три окремі темні плями відповідають мисоподібним виступам тераси і розміщені одна від одної на 90—100 м. Вздовж берега вони утворюють один ряд. Діаметр кожної плями 55—60 м. Розкопано центральну та північно-східну плями (розкопи 2 та 1).

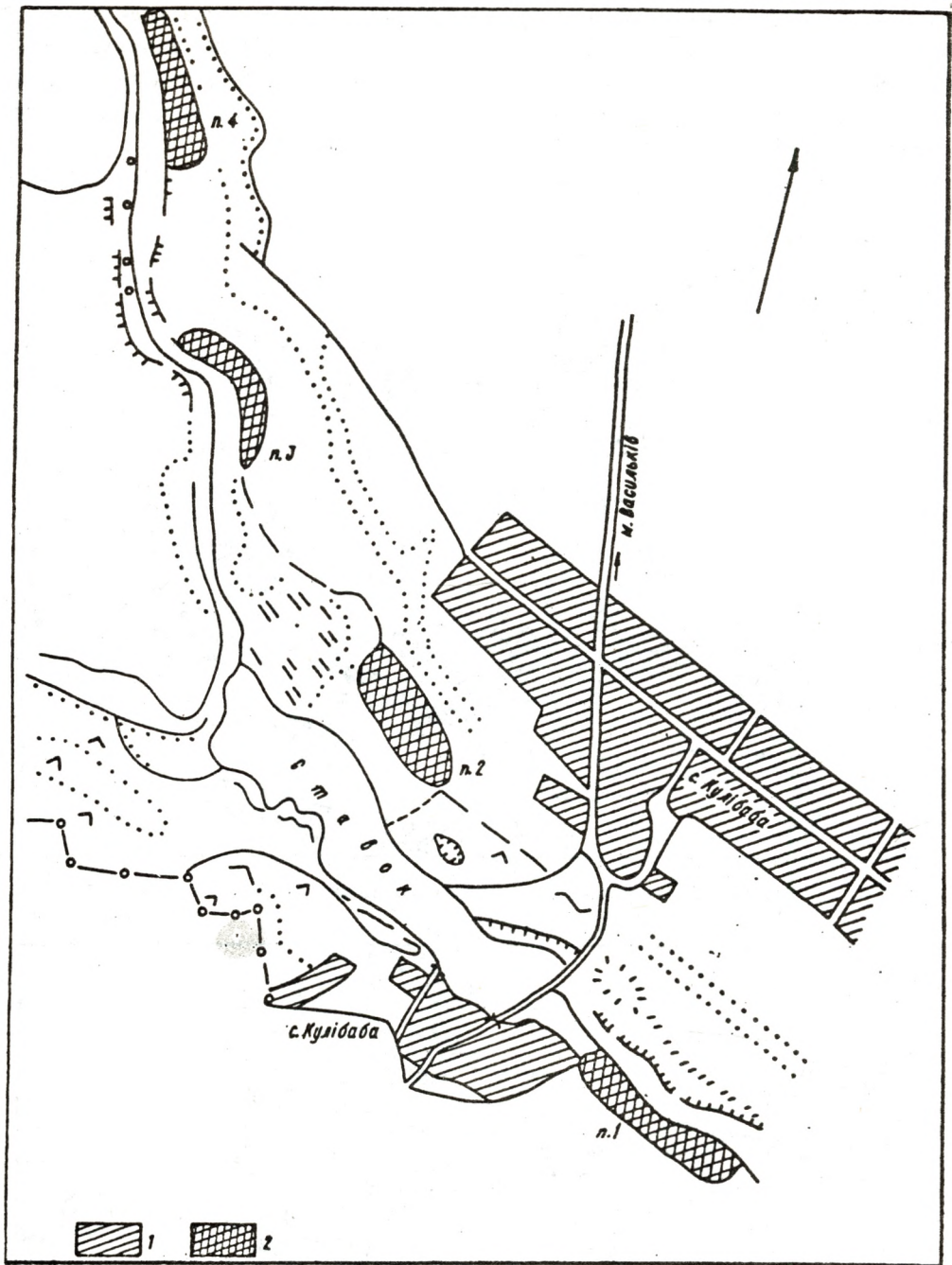

Рис. 39. Група селищ біля с. Кульбаба:
1 — сучасна забудова; 2 — культурний шар X—XIII ст.

Розкопками встановлено, що культурні залишки поширені по всій площі темних плям, але скупчення споруд знайдено лише в їх східних частинах. Культурний шар селища повністю розорано, тому всі об'єкти зафіксовано або в нижній частині орного шару, або відразу під ним на глибині 30—35 см.

На розкопі 2 досліджено 2 житла, 4 господарські споруди та 7 господарських ям (рис. 42). На розкопі 1 — 3 житла, 5 господарських споруд та 156 ям (рис. 43). Розміри споруди № 1 (розкоп 2) на рівні долівки 3,2 x 2,2 м. Біля південної стіни котловану простежено залишки горілого дерева (стіг) та сліди дерев'яної посудини діаметром 0,6—1 м типу довбні. На долівці, крім кераміки, знайдено фібулу з конусоподібними голівками у вигляді драконів. Корпус прикрашено штапованим орнаментом. Фібула бронзова, в перетині опукла, відлита в однобічній кам'яній ливарній формі (рис. 44, 1). Такі зооморфні фібули характерні для балтів. У X ст. вони набули поширення у слов'ян та фінно-угрів. Зустрічаються в Ка-

релії, в курганах Смоленщини, де датуються здебільшого XI — початком XII ст. На нашій території аналогій не маємо, але близьку за технологією фібулу знайдено на городищі Воїнська Гребля [Довженко, Гончаров, Юра, 1966]. У споруді № 1 знайдено тільки манжетоподібну кераміку, тому цей комплекс можна датувати XI ст. Функціонально споруда могла бути приміщенням типу комори.

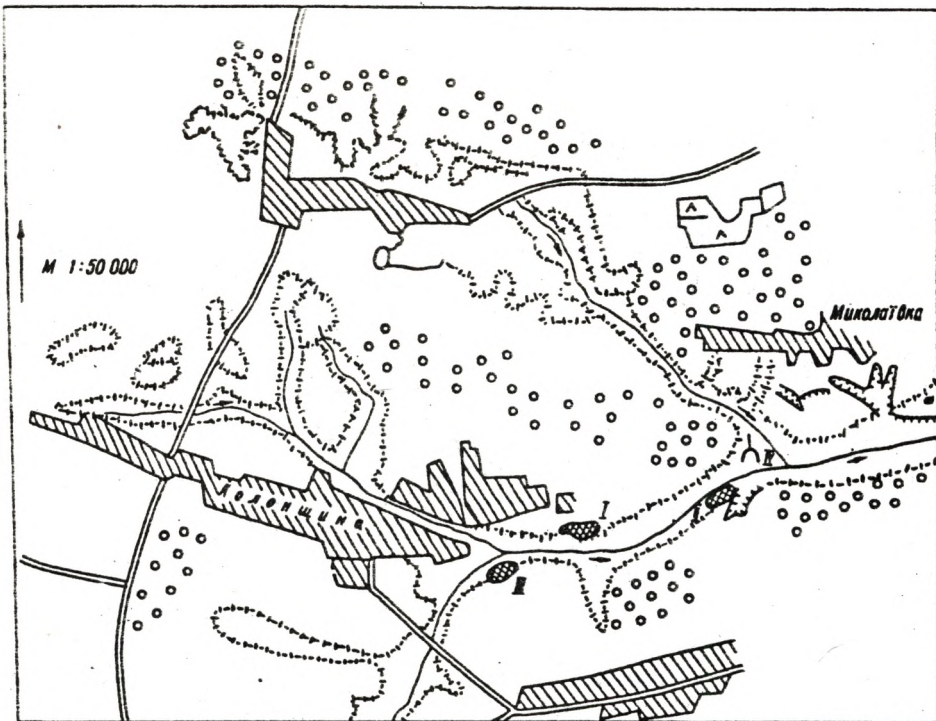

Рис. 40. Розташування селищ давньоруського часу вздовж р. Бучанки

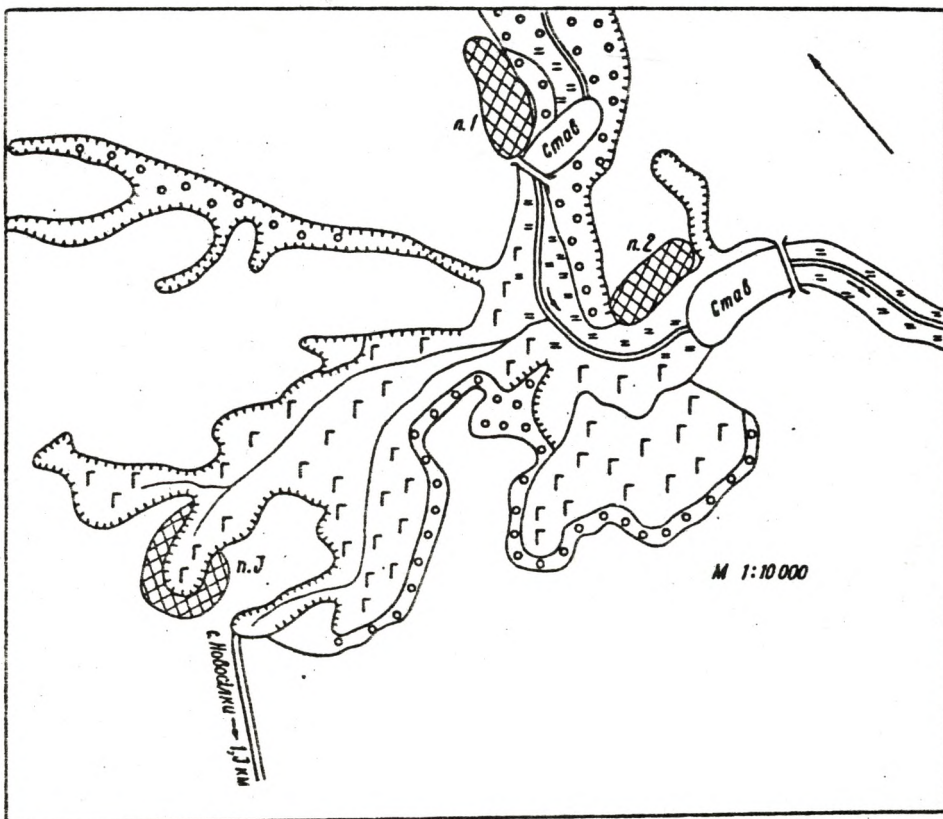

Рис. 41. Група селищ в уроч. Поруб біля с. Новосілки

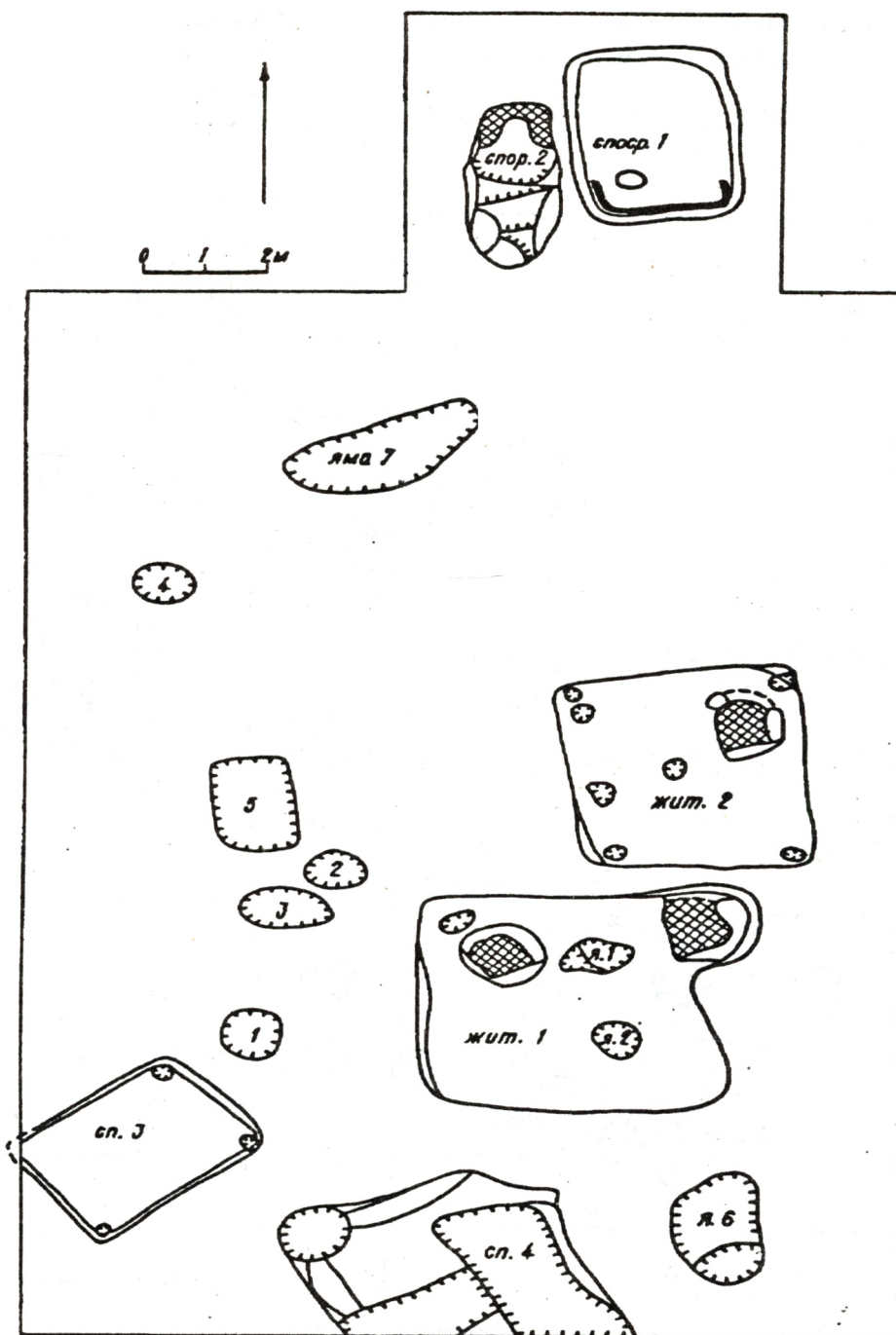

Рис. 42. Дорогинка III. Розкоп 2

На першому розкопі до XI ст. належать житло № 3, господарська споруда № 2, яма № 16, нижній шар житла № 1. Їхній керамічний комплекс повністю тотожний комплексу споруди № 1 другого розкопу. Житло № 3 (розкоп 1) перерізує господарська споруда з керамікою, що має валикоподібні вінця.

Житло № 1 (розкоп 1) спочатку мало стовпову конструкцію стін (розміри 4 x 4 м). Долівка заглиблена у ґрунт на 1, 7 м від сучасної поверхні. На ній знайдено кінські вудила, пряслиця, ножі, кераміку з манжетоподібним профілем. Однак десь на початку XII ст. житло докорінно перебудовується. Майже на півметра засипано котлован, на 1 м розширено стіни, на які поставлено зруб, а до північно-західної стіни прибудовані сінці розмірами 2,2 x 4,8 м. Перехід з сінців до приміщення зроблено у вигляді сходинок і невеликого тамбура. На черніть старої печі насипали ґрунт й збудували нову, яка повністю повторила попередню, але врівень з новою долівкою, що була утрамбована. У сінцях вирито господарську яму 3

житла походять: кістяний гребінь, залізна голка, вудила, пряслице, ключ, долото, шило, пряжка. скляний перстень, фрагмент бронзової із спіралеподібними кінцями фібули, скроневе кільце та ін.

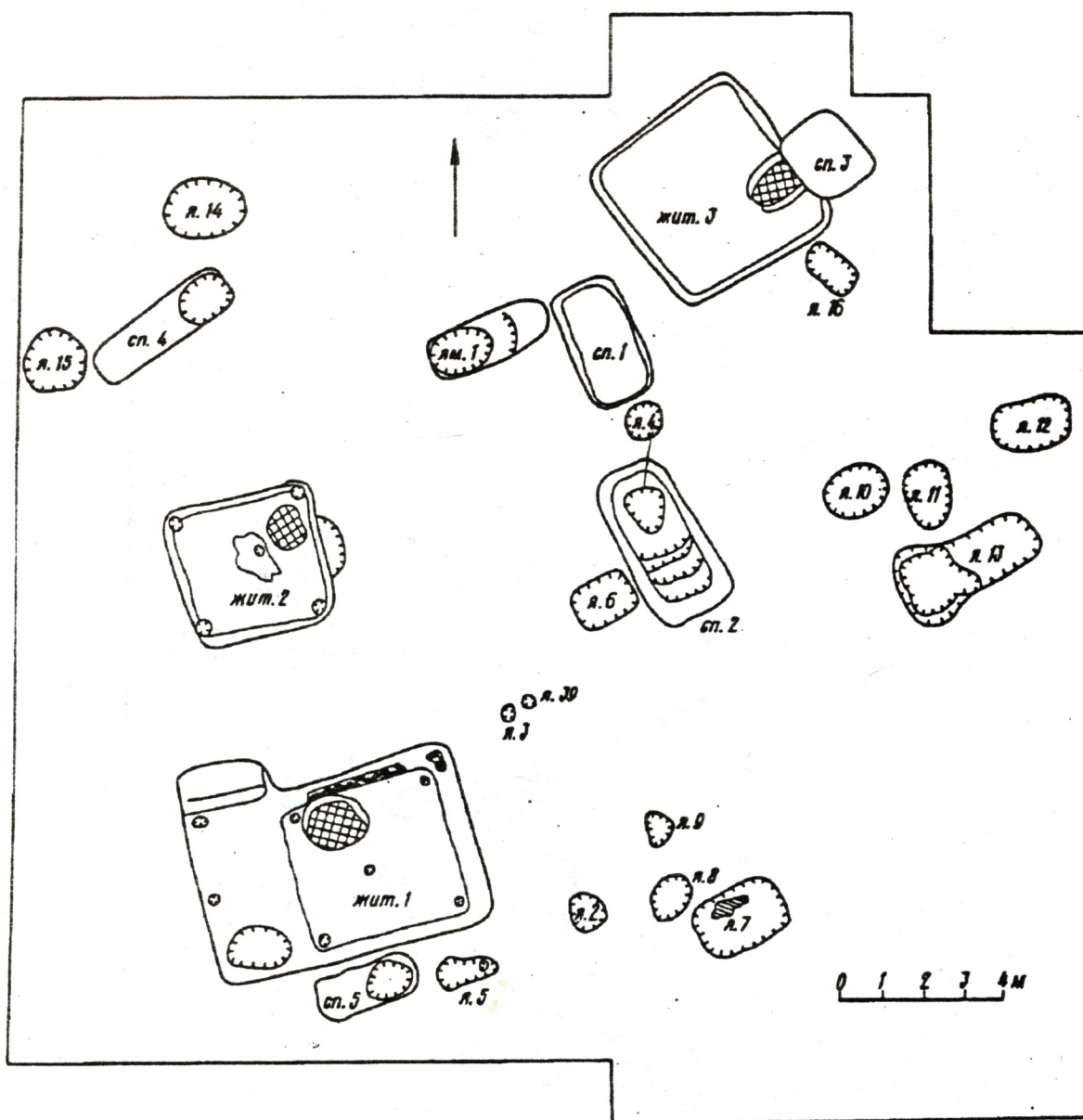

Рис. 43. Дорогинка III. Розкоп 1

Скроневе кільце виготовлене з тонкого дроту, з напускними на основу маленькими кільцями, скріпленими між собою у вигляді "кольчужки". Аналогії відомі серед матеріалів Райковецького городища [Гончаров, 1950] та в могилах Підляшшя [Гуревич, 1980]. Як і фібула, вони датуються у широких межах XI—XIII ст. Чіткішу дату дає перстень з жовтого скла, що за новгородською хронологією не виходить за межі 60-х років XII ст. [Шапова, 1972]. Керамічний комплекс складається з горщиків, покритки та миски. Майже 90 % усієї кераміки вінця профільовано у вигляді високо піднятого бортика, 10 % — внутрішнього валикоподібного загибу. Період функціонування житла можна датувати в межах XI—XII ст., а в перебудованому вигляді — першою половиною XII ст.

(Двочасні житла) досліджено на селищі Обухів II та Віта Поштова. Житло на селищі Віта Поштова розділено на житлову частину (6 x 6 м) та сіни (3 x 2 м). Житло на селищі Обухів II мало житлову частину (4 x 4 м) та виробничу (4 x 2 м) з окремою маленькою піччю. За матеріалом вони датуються XII—XIII ст. Житло XII ст. селищі Дорогинка I належить до

цього ж типу, але стіни будівлі мали вигляд трапеції (2 x 3—3,5 м) з дуже нахиленою долівкою типу пандуса. На думку П. О. Рапопорта, двочасні житла є характерною рисою домобудівництва власне Середньої Наддніпрянщини [1975]. Однак у ранньосередньовічні часи вони відомі й на інших територіях — Новотроїцьке городище, селища в Ужгороді, Городок на Поділлі [Приходнюк, 1975, с. 25—26].

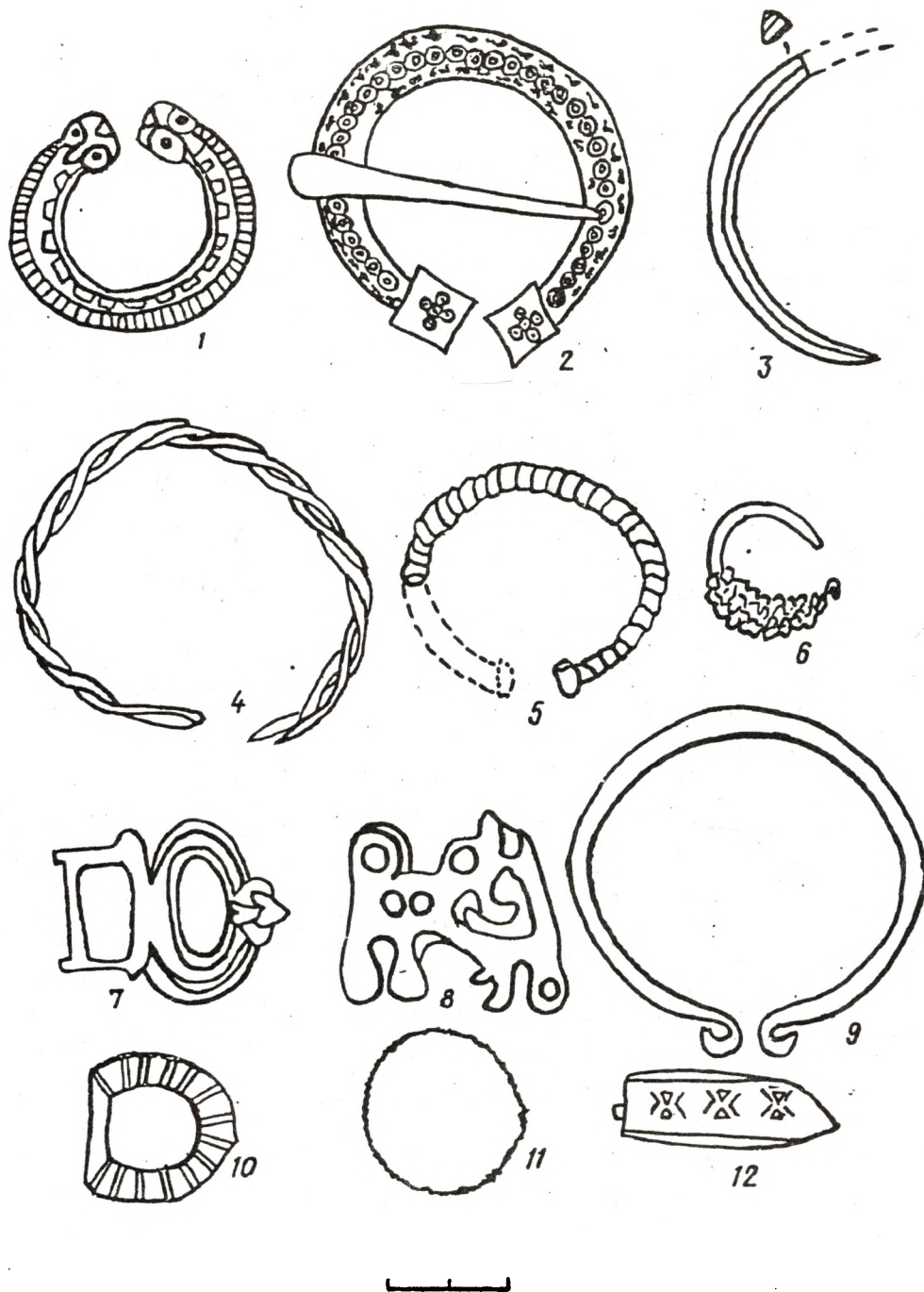

Рис. 44. Елементи одягу і прикраси з сільських поселень Київського Подніпров'я: 1, 5, 6, 10—12 — Дорогінка III; 2 — Лука I; 3, 4, 7, 8 — Віта Поштова; 9 — Новосілки

Підкреслимо, що провідним типом житла на Київському Подніпров'ї протягом X — середини XIII ст. залишалися однокамерні житла з курною піччю. Усі вони прямокутні або квадратні, площею 9—20 м². Стіни жител зрубної або стовпової конструкції. Вони розкопані на селищах: Колонщина, Велика Бугаївка, Лука, Дорогінка III (X—XI ст.), Крушинка, Круглик, Віта Поштова, Новосілки, Ржицев, Козаровичі (XII—XIII ст.).

У згаданих житлах борти заглиблення котловану вертикальні або під невеликим кутом до долівки. Остання здебільшого ретельно вирівняна та добре утрамбована. У деяких випадках долівка мала дерев'яний настил з соснових дощок (Крушинська, Віта Поштова). Залежно від якості ґрунту долівка жител заглиблювалась від 0,4 до 1,8 м. На лесоподібних ґрунтах їх глибина сягає 1,5—1,8 м (Дорогинка, житло № 1; Віта Поштова, житло № 3; Велика Бугаївка, житло № 1), на суглинкових — 0,8—1 м (Дорогинка, розкоп 2, житла № 1, 2; Новосілки та ін.), а на піску — 0,4—0,5 м (Колонщина 1, Кошіївка 1). Ця закономірність порушується на стратиграфічних ділянках, коли раніше за часом житло перекривалося пізнішим, наземним (Велика Бугаївка 1, Віта Поштова).

На Селищі Дорогинка I та деяких інших майже в кожному житлі XII—XIII ст. зустрічаються цвяхи, скоби, костилі. У деяких цвяхів зігнуто під прямим кутом гострий край, вони знайдені серед горілих конструкцій верхнього перекриття житла. Це наптовхує на думку відносно існування у житлах XII—XIII ст. дерев'яної стелі й кроквяного даху.

Обпалювальними спорудами в житлах X—XIII ст. на Київщині були глинобитні курні печі. Як правило, вони стояли в одному з кутів, а інколи біля середини стіни. Їх основа розташована на рівні долівки або на спеціальному підвищенні (0,2—0,4 м). Переважно вони овальної чи прямокутної форми, розмірами від 0,8 до 1,4 м в перерізі. Черені плоскі, в окремих випадках вимощені фрагментами посуду. В деяких випадках за черень правило розбите туфове (Крушинка) або шиферне (Колонщина) жорно. Глинобитні черені зі слідами неодноразового ремонту. На селищі Велика Бугаївка у склепіння печі вмазано гранітне каміння. На селищі Колонщина I₁ у житлі X — початку XI ст. розкопано піч у вигляді куба, склепіння якої зроблено із щільно обмашених глиною розбитих шиферних жорен. На селищі Дорогинка III всі печі глинобитні.

У житлах X—XI ст. знайдено зйомні глиняні жаровні. На печах XII—XIII ст. вони вже вбудовувались до склепіння (Віта Поштова). Навколо деяких печей простежено згорілий дерев'яний опічок з дубових колод (Крушинка, Віта Поштова).

На селищі Дорогинка III (житло № 1, розкоп 2) та на селищі Обухів II у житлових спорудах ставилися дві печі, одна з яких виробничого призначення. Таке саме призначення, ймовірно, мало житло № 2 (розкоп 1) на Дорогинці III, стовпової конструкції. Всередині на долівці, ближче до печі — сліди ще одного стовпа, навколо нього була вимашена білою глиною площа розмірами 1,2 x 0,9 м. У житлі знайдено фрагменти розбитих жорен з туфу, цілий залізний серп. Мабуть, тут обмолочували зерно. Розміри житла 3,6 x 3,1 м.

Як свідчать матеріали розкопок селища Дорогинки III, до будівельного комплексу давньоруського двору входило одно—два житла, господарські приміщення, виробничі споруди, господарські вогнища за межами споруд, господарські та сміттєві ями. Планування двору безсистемне. Споруди, що не мали обпалювальних пристроїв, правили, ймовірно, за комори. На розкопі 1 виявлено кілька таких приміщень.

Біля південної стіни котловану житла № 1 розкопано невелику споруду прямокутної форми (2,2 x 1,2 м). У східній її частині знаходилось ямоподібне заглиблення (1,2 x 0,9 м). По дну розташовані маленькі ямки від частоколу 8—10 см в перерізі та глибиною 0,1—0,12 м. Глибина найзаглибленішої частини споруди 0,88 м від сучасної поверхні. Маленькі ямки перекриті залишками амфори, що повністю реконструйована (висота 52, найбільший діаметр 25 см). Під горловиною видряпано графіті у вигляді ромба. В споруді знайдено також наконечник стріли, голка з рогу оленя, точильний брусок (рис. 45, 7).

3,5—4,5 м на північ від житла № 2 розкопано прямокутну споруду № 4 розмірами 4 x 1 м. Вона заглиблена у ґрунт на 0,5 м від сучасної поверхні. В північно-східній частині, на рівні долівки, викопано яму пляшкоподібної в перерізі форми: діаметром вузького горла 1 м, стіни розширені до 1,5 м, дно округле. Глибина ями 1,8 м. На дні виявлено уламок різця та чересло з обламаним держакон (рис. 46, 3).

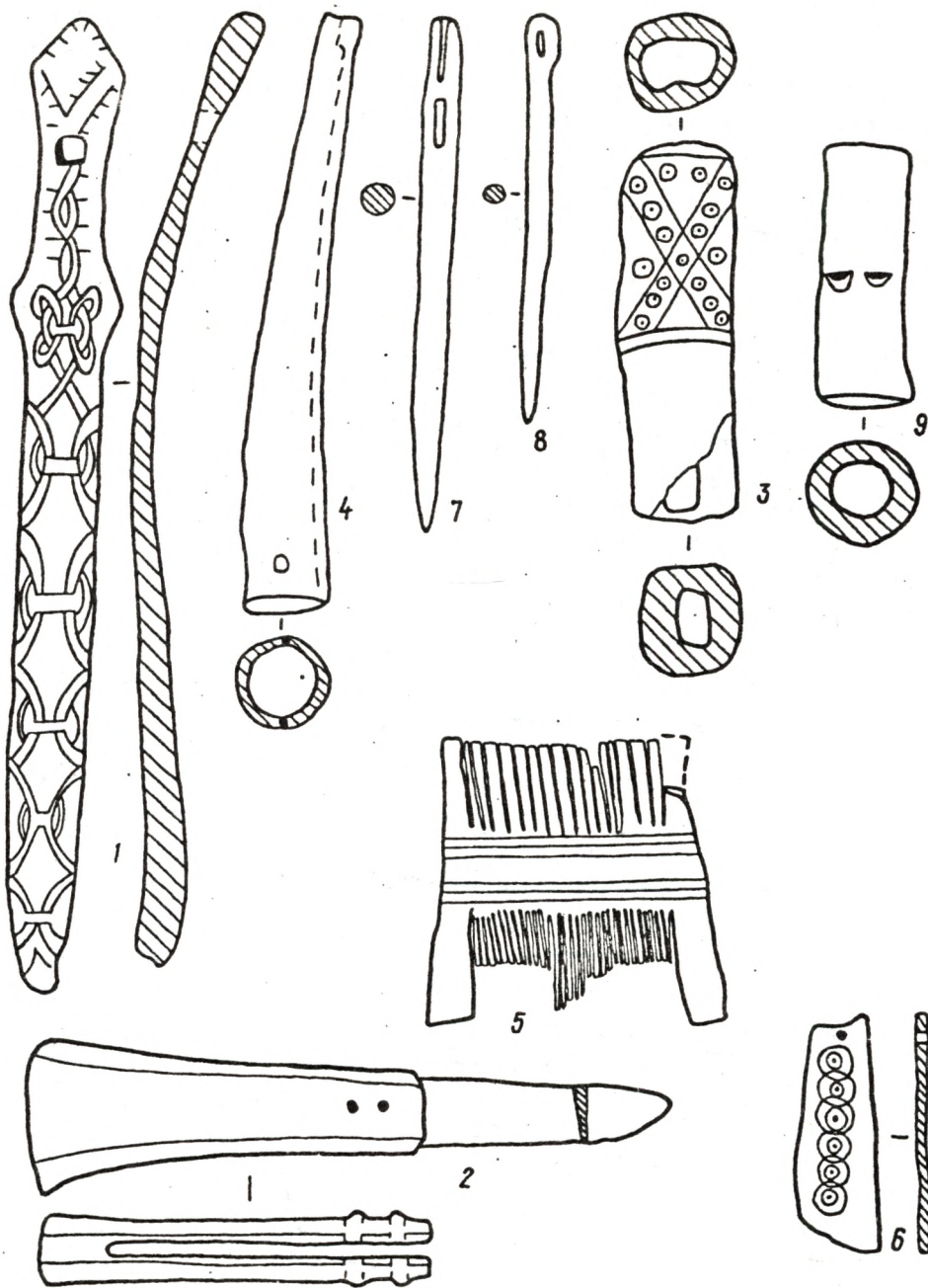

Рис. 45. Вироби з кістки та рогу:

1 — Колонщина; 2, 3 — Обухів ІІ; 4, 8 — Новосілки І; 5, 7, 9 — Дорогинка ІІІ; 6 — Лука І

7,5 м на північний схід досліджено ще одну прямокутну споруду (3 x 1, 6 м), заглиблену в ґрунт на 0,6—0,88 м від сучасної поверхні. Долівка споруди нерівна. Тут знайдено прясла з шиферу, залізні ножі, бронзову пряжку, кістяний "юрюк" (див. рис. 48, 9), вислу свинцеву печатку, що належить до типу князівських з доброзичливим написом діаметром 22 мм. На лицевому боці існує напис у п'ять рядків: "Господи помози рабу своєму Феодору аминь". На зворотному боці зображено святого Феодора Стратилата в повному бойовому обладунку, що спирається на щит і тримає в руці спис. Ліворуч від зображеного напис у стовпчик "Феодор", а праворуч — "агиос". Екземпляр побував у вогні, крихкий, дещо пошкоджений.

За визначенням В. Л. Яніна, печатки цього типу необхідно пов'язувати з ім'ям Мстислава Володимировича — старшого сина Володимира Мономаха. Екземпляр з цієї ж матриці знайдено в Києві 1912 р., але, на жаль, загублено [Янин, 1970]. Дзеркальне зображення стовпчикових написів на зворотному боці наближує цей екземпляр до печаток Володимира Мономаха [Моргунов, 1975]. Стилiстика матриць Мстислава і Володимира дає підставу ду-

мати, що вони є одночасового походження, ймовірно, зроблені одним майстром. Це, можливо, могло статися за тих часів, коли Мстислав володів Білгородом між 1117 та 1125 рр. Знахідка печатки в споруді № 1 на селищі Дорогинка III поки що є єдиною у закритому комплексі на сільських поселеннях Київського Подніпров'я.

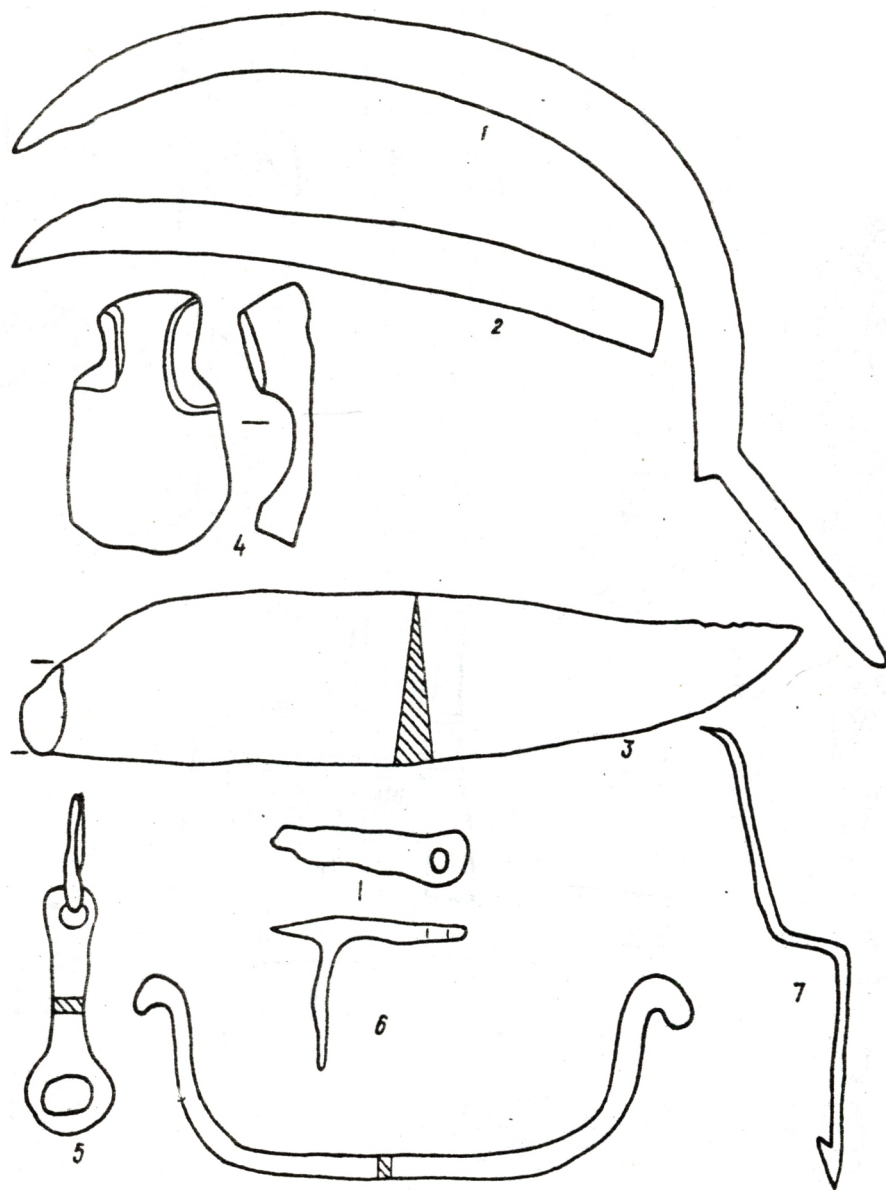

Рис. 46. Вироби з металу:
1—3, 6—8 — Дорогинка; 4 — Віта Поштова; 5, 7 — Новосілки I

Споруди типу комори розкопано й на другому дворі селища Дорогинка III. Одна з них згадувалась раніше, № 3 — прямокутна в плані, мала розміри 3,5 x 2,5 м, заглиблена у ґрунт на 0,7 м від сучасної поверхні. Споруда мала стовпову конструкцію стін. Такі приміщення стовпової або зрубної конструкції досліджено також на селищах Новосілки, Крушинка, Колонщина, Забір'я.

Серед господарських будівель селища Дорогинка III необхідно виділити споруди типу льоху. Безперечно, до останніх можна віднести споруду № 2 на першому розкопі, а також споруду № 2 на другому. Перша мала в плані прямокутну форму розмірами 4 x 2 м. Вона заглиблена в ґрунт на 1,6 м від сучасної поверхні. На дні — яма грушоподібної форми (0,6—1 x 1, 2 м), щільно заповнена кістками тварин: бика; коня, свині, вівці чи кози (визначення О. П. Журавльова). З південно-східного боку зафіксовано дві сходинки. Друга споруда неправильної видовженої форми розмірами 3 x 1,2 м. Найглибша частина знаходи-

лася на 1,6 м від сучасної поверхні; розміри 1,2 x 1,6 м. На висоті 0,4 м від дна, за периметром заглиблення, добре збереглися залишки кам'яної вимостки (склепіння камери споруди), обмазаної глиною. Яма в північно-західній частині зроблена у вигляді неглибокого підбою в стіні. Товщина вимостки 20, ширина 12—20 см. У глибині ями-камери знайдено курячі чи гусячі яйця. До дна вели три сходинки. До типу льохів слід віднести й споруду, досліджену на селищі Червона Мотовилівка Фастівського р-ну. Це кругла у плані яма діаметром 2 м, по краях якої — залишки згорілого дерев'яного настилу. В перерізі яма циліндричної форми з плоским дном, завглибшки 2,2 м від сучасної поверхні. У заповненні ями знайдено значну кількість кісток великої рогатої худоби, ніж. Такі ями відомі в етнографічній літературі як льодниці.

На селищі Дорогинка III розкопано 22 господарські ями. Крім того, на першому та другому розкопах виявлено овальні в плані споруди, інколи видовженої форми. Стіни здебільшого вертикальні, дно — рівне. Заглиблені вони на 0,5—1,2 м від сучасної поверхні. Розміри найменших 0,6 x 0,7; 0,9 x 0,8 м; найбільших — 3 x 1,2; 3 x 1,4; 2 x 1,5 м. На першому розкопі у заповненні ями знайдено луску та кістки риб, цвяхи, прясла, ножі; в ямі № 2 — фрагмент бронзового хрестика; № 5 (розкоп 1) — стовпову ямку діаметром 0,24 м; № 7 — скупчення перепаленої глини, в інших — кераміку, кістки тварин. Ями розташовані як поруч з житловими та господарськими спорудами, так і окремо. На розкопі 1 виявлено дві групи окремо розташованих ям. Ями № 2, 7—9, мабуть, смітники — розташовані поруч з житлом № 1. Ями № 10—13 пов'язані з видобутком вугілля — тут знайдено велику кількість деревного вугілля.

Взагалі дослідження на селищах Київського Подніпров'я дозволяють говорити про досить складне домогосподарство XI—XII ст. На перший погляд, планування двору не має системного характеру, але певна логіка простежується в поєднанні житлових споруд, відокремленості будівель господарського призначення. Функціональна диференціація приміщень, розміри двору та його територіальна відособленість від інших (а також речовий матеріал), на нашу думку, свідчать про нерядовий статус мешканців правобережної частини селища Дорогинка III.

На відкритих поселеннях Київського Подніпров'я знайдено багато речей, що характеризують землеробство, ремесла та промисли давньоруського сільського населення. Насамперед це знаряддя праці: чотири залізних наконечники орних знарядь, чересло, цілий серп і фрагменти шести серпів (рис. 47). Один леміш знайдено на розкопі № 2 селища Дорогинка III, другий — на долівці житла селища Дорогинка I. Перший має округлу робочу частину та широку втулку. За формою він симетричний. Другий, навпаки, асиметричний за формою, з подвійним наварним лезом, але з такою самою широкою втулкою. Обидва наконечники близькі за розмірами і типологічно входять до групи широколезих [Краснов, 1987]. Леміш з Дорогинки III близький до леміша з городища Ізяслав, а леміш з Дорогинки I має численні аналоги на городищах Княжа і ора, Райковецьке, Ізяслав, Біла Церква та селища Козаровичі. Ці лемехи є частиною одного й того ж знаряддя — плуга з одnobічним фіксованим відвалом. Знайдене чересло також належить до знаряддя цього самого типу і має аналогії на Райковецькому городищі та селищі Студениця.

На селищі Віта Поштова у культурному шарі давньоруського двору XII—XIII ст. виявлено два наконечники орних знарядь, що, за типологією Ю. О. Краснової, входять до групи вузьколезих та репрезентують різновиди рал [1987, с. 104]. За давньоруського часу рала з такими наконечниками використовувались поряд з плугом як допоміжні знаряддя праці. Ралом обробляли паровий клин. Парова система землеробства на ранніх етапах свого існування могла ефективно діяти лише за умов, коли в період пару поле систематично переорювалося на різну глибину (двоїння та троїння пару), що виконувалося примітивними ралами. Таким чином, думка Ю. О. Краснової відносно того, що з переходом до парової системи землеробства знаряддя обробки ґрунту стають функціонально диференційованими, підтверджується новітніми матеріалами з селищ Київського Подніпров'я.

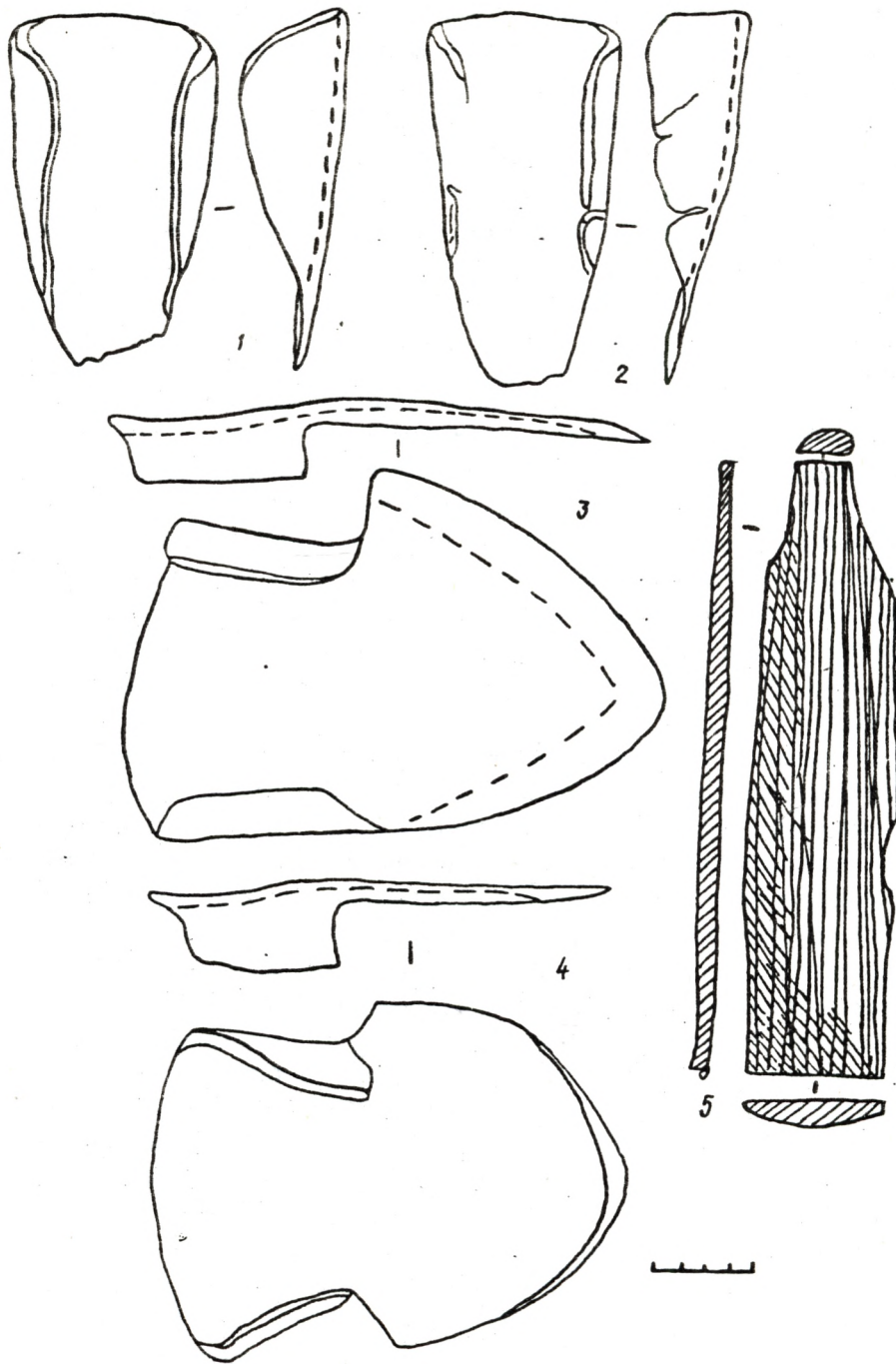

Рис. 47. Орні знаряддя праці:
1, 2 — Віта Поштова; 3, 4 — Дорогинка

На селищах Дорогинка, Віта Поштова, Білогородка, Обухів знайдено фрагменти серпів. У житлі № 2 селища Дорогинка III — цілий екземпляр, тотожний двом серпам з Козаровичів [Степаненко, Блажевич, 1976]. Серпи такого типу поширені у XI—XIII ст. по всій території Середньої Наддніпрянини.

Частини жорен знайдено майже на всіх селищах Київського Подніпров'я. Діаметр їх від 0,6 до 1 м. Товщина кола-бігунка 4-6 см, нерухомого нижнього каменю — 7-10 см. Матеріал здебільшого вулканічний туф, шифер; зрізка — граніт. Вважаємо, що жорна з шиферу датуються ранішим часом, ніж туфові. Жорна з шиферу виявлено поки що на селищах X—XI ст. (Колонщина II, Гостомель II, Лука 1). Жорна з вулканічного туфу набувають поширення з другої половини XI ст. і зустрічаються в житлах XI — середини XIII ст. (житло

№ 2, розкоп 1, Дорогинка III). Жорна з граніту відомі на селищі Мала Снітинка та у житлі Обухів II.

Деревообробне ремесло репрезентують такі знахідки, як струг, долота, різці, ножі, пристрій для витягування цвяхів, коловорот.

Костерізне ремесло пов'язане з обробкою рогу та кісток тварин. З рогу оленя виробляли гребінці, голки, руків'я ножів. На селищі Колонщина I на долівці житла XI ст. знайдено орнаментоване руків'я ложки з рогу оленя. Орнамент у вигляді складного плетіння нанесено гострим ножом (див. рис. 45, 1). З кісток тварин також виробляли руків'я та обклашки ножів, юрки, свистики, гольниці, пронизки.

Для видобутку смоли використовували горщики, в денцях яких робили по 3—5 наскрізних отворів. Уламки такого посуду знайдено на селищах Віта Поштова, Колонщина, Обухів. У селищах Круглику та Білогородка I досліджено залишки печей ямного типу для одержання вапна. Обидві споруди розміщувалися за житловою частиною селища на краю надзапальної тераси. Це були циліндричні в перерізі ями діаметром 1,4—1,6 м, заглиблені у ґрунт на 1—1,2 м від сучасної поверхні. Дно такої ями обмазувалося глиною й обпалювалося. Яма в Круглику була викопана в глині, а яма в Білогородці — в піщаному ґрунті (її стінки також обмазані суцільним шаром глини й обпалені). В нижній частині ями (і в Круглику, і в Білогородці) лежав шар вапна завтовшки 30—40 см. Обидві споруди датуються за керамікою XII—XIII ст.

На селищі Віта Поштова знайдено залишки виробництва плінфи та полив'яної плитки. З ним, імовірно, пов'язана велика наземна піч (1,92 x 1,6 м), від якої залишились черинь і нижні частини стінок. В 3 м від неї, в культурному шарі садиби, виявлено розвал бракованої плінфи. Плінфа лежала хаотично, одним скупченням і налічувала понад 50 екземплярів, які були розколоті та розбиті. В розвалі та навколо печі знайдено 20 фрагментів полив'яної плитки зеленого, синього, жовтого та брунатного кольорів. Один цілий екземпляр плитки зеленого кольору мав розміри 15,4 x 15,4 см, товщину 2 см. У культурному шарі садиби знайдено також понад 40 уламків скляних браслетів. Концентрація такої кількості бракованих виробів в одному місці засвідчує їх повторне використання при виробленні полив'яної маси.

З гончарним виробництвом, мабуть, пов'язана споруда № 4 на другому розкопі селища Дорогинка III. Вона являла собою кілька ям різної глибини. Кожна з них заповнена битим посудом. В одному з заглиблень знайдено рогову платівку, орнаментовану з обох боків густими врізаними лініями. Край платівки навмисно зрізано ножом і сильно залісковано. За формою ця знахідка нагадує дерев'яний гончарний ніж давньоруського часу з території Білорусії [Бобринський, 1978].

Сліди металургійного виробництва знайдено на багатьох селищах Київського Подніпров'я (Абрамівка, Рожів, Мотовилівка, Слобідка, Дорогинка II, Обухів та ін.). Добре відомий металургійний центр на селищі Лапутьки в Поліссі [Толочко, 1980]. В підйомному матеріалі та шурфуванням виявлено залізні шлаки.

1989 р. досліджувалось спеціалізоване селище по видобутку заліза з болотної руди біля с. Колонщина Макарівського р-ну. Досліджено 22 споруди, пов'язані з обробкою болотної руди: будівлі, де зберігалися криця і руда; споруди по збагаченню криці вуглецем; ями для видобування вугілля; житло-майстерня; господарські ями; відкрите вогнище. За 0,5 км від селища відкрито місце, де копали болотну руду. Крім великої кількості шлаків, обпаленої руди та криці, знайдено ковальський молоток, залізну фібулу, велику залізну голку, шматок кольчуги, наконечники до стріл, цвяхи, ключ, готову "віджату" крицю вагою 1 кг, розрубану навпіл сокирою. За матеріалами селище Колонщина II датується кінцем X — початком XI ст. Селище займало територію 0,5 га та входило до групи поселень цього самого часу, розташованих на правому та лівому берегах р. Бучанки і, імовірно, мало общинний характер.

Заняття сільського населення Київського Подніпров'я полюванням та рибальством засвідчують кістки диких тварин, риб та окремі речові знахідки. Кістки сома й судака знайде-

но в житлі Обухівського поселення, риб'яча луска — не Дорогинці III, рогові голки для плетіння сітки — на селищах Новосілки та Дорогинка III.

На багатьох селищах Київщини знайдені наконечники до стріл, списа, дротика, стрелена, вудила, перехрестя шаблі тощо. Вони свідчать не лише про існування військового спорядження, а й про розвиток полювання. На селищі Дорогинка виявлено роги косулі й оленя, ікла кабана, а на селищі Обухів — кістки зайця та оленя. В споруді селища Новосілки знайдено обстень, а на селищі Велика Бугаївка — блешню (див. рис. 49, 7).

Виробів з кольорових металів та скла на селищах Київщини знайдено небагато. Здебільшого вони несільського виробництва і належать до категорії прикрас і предметів соціально престижних. На селищі Віта Поштова знайдено уламок орнаментованого скляного келиха чи чаші, зооморфну бронзову підвіску у вигляді стилізованого коника (рис. 47, 8), бронзову шпору. Всі речі датуються XII ст. На селищі Крушинка, на долівці житла, лежав енкалпйон. На лицьовому боці, у центрі, вміщено зображення розп'ятого Христа, а на кінцях — погруддя Богоматері, св. Георгія та Іоанна. На зворотному боці, у центрі, зображення Богоматері з немовлям, а на кінцях — погруддя апостолів Петра, Павла та св. Миколи. Г. Ф. Корзукіна відносить хрести цього типу до другої чверті XII ст. [1958, с. 133]. Більшість христів з рельєфногравірованим зображенням знайдено на Київщині [Княжа Гора, Пекарі, Київ]. На думку дослідників, це було продукцією київських майстрів.

На селищі Дорогинка знайдено білоновий наконечник пояса з геометричним орнаментом, скроневе "кучеряве" кільце, фібулу з спіралеподібними кінцями (див. рис. 47, 5, 12), сердолікове та скляне намиста XI—XII ст. На другому розкопі — скроневе кільце із зав'язаними кінцями та фібулу із зооморфними кінцями (див. рис. 47, 1). Цікаву фібулу знайдено на долівці житла селища Лука I (див. рис. 47, 2). Як і фібула з Дорогинки, вона підковоподібної форми, з ромбовидними закінченнями. Кінці та дуга ускладнені штампом, прикрашені циркульним орнаментом. Такі фібули зустрічаються вельми рідко (Прибалтика, Новгород), а на Київщині, здається, є першою знахідкою. Дорогинська зооморфна фібула та фібула з Луки Райковецької, ймовірно, прибалтійського походження. О. О. Спіцин датував їх X — першою половиною XI ст. Наші фібули знайдено разом з манжетоподібною керамікою і датуються першою половиною XI ст.

Взагалі дослідження давньоруських селищ X—XIII ст. на території Київського Подніпров'я засвідчують спадковість між пам'ятками другої половини I тис. н. е. і давньоруського часу. Це простежується у топографії поселень, їх груповому розташуванні, стаціонарному характері садиб, плануванні, у типах жител, загальній характеристиці домогосподарства. Однак, порівняно з попереднім часом у X—XIII ст., тут відбулися значні зміни. З переходом до парової системи землеробства все більш використовуються водороздільні ділянки території, швидкими темпами розділяється сільська громада, нарастають процеси її соціальної диференціації. Значний крок зроблено в ремеслі та домобудівництві. Сільське населення цієї території досить рано, порівняно з іншими територіями, зазнало християнізації.

2. ПОСЕЛЕННЯ КАНІВСЬКОГО ПРИДНІПРОВ'Я

За давньоруських часів Канівське Придніпров'я було одним з найбільш густонаселених районів Південної Русі. Уздовж берегової лінії Дніпра від с. Монастирьок до с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. на ділянці лише 15 км розташовано три давньоруських городища і 12 поселень, що засвідчує суцільну заселеність цього району (рис. 41, В).

Найповніші відомості щодо поселень даного регіону отримано наприкінці 50-х — на початку 60-х років під час дослідження берегів Дніпра, викликаних спорудженням водосховища Канівської ГЕС. Це роботи В. Й. Довженка, І. Г. Шовкопляса, Є. Ф. Покровської, М. Ю. Брайчевського, Н. М. Кравченко, Є. В. Максимова. В 70-ті роки розвідки та розкопки проводили В. Й. Довженок, О. М. Приходнюк, М. П. Кучера, П. П. Толочко, Є. В. Максимов.

У 1986—1989 рр. нами досліджувалися поселення та могильник поблизу с. Григорівка в уроч. Чернечий Ліс, відомі в літературі як два поселення на Дяковому і Поповому полях [Кучера, Сухобоков, Беляєва и др., 1984, с. 73]. 1986 р. до ІА АН України потрапила колекція речей з цього та інших поселень, яку зібрав краєзнавець А. Б. Петропавловський у воді уздовж берегової лінії Дніпра від с. Бучак до с. Григорівка. Вона налічує сотні предметів із скла та кольорових металів слов'янського та давньоруського часів. Саме цей підйомний матеріал викликав необхідність в терміновому дослідженні поселень, що інтенсивно руйнуються Канівськом морем. Крім розкопок на поселенні в уроч. Чернечий Ліс експедиція здійснювала щорічне обстеження правого берега Дніпра від с. Зарубинці до с. Бучак з метою проведення охоронних робіт щодо пам'яток, які розмиваються.

Тут виділено чотири досить компактні групи поселень, зосереджених поблизу городищ XII—XIII ст. Перша з них, що включає городище Монастирьок (літописний Заруб), складається з кількох поселень та давньоруського могильника. Частина матеріалів цієї групи поселень вже опубліковано [Каргер, 1950, с. 33—62; Максимов, Петрашенко, 1988, с. 110—111]. Зазначимо, що в уроч. Гончарівщина досліджено залишки гончарного горна XI ст., Зарубський комплекс пам'яток займає територію близько 35 га.

Нижче по Дніпру між селами Луковиця та Григорівка розташовано чотири поселення, що також можна розглядати як досить компактну групу. Перше поселення знаходиться над Луковицьким пляжем. Культурний шар потужністю 0,5—1,5 м зафіксовано уздовж берега Дніпра, в площі пам'ятки могла становити 3—4 га. Зібрано давньоруську кераміку XI—XIII ст. та в незначній кількості фрагменти ліпного слов'янського посуду другої половини I тис. н. е. Друге поселення зафіксовано на відстані близько 400 м на південь від щойно описаного. Культурний шар потужністю до 1 м фіксується уздовж берегової лінії протягом 200 м. Площу поселення встановити досить важко (поросла густим лісом). Очевидно, вона не перевищувала 2—3 га. Тут також зібрано давньоруську кераміку XI—XIII ст. і ліпну слов'янську. Близько 750 м на південь від цієї пам'ятки розташоване поселення в уроч. Чернече. Культурний шар потужністю 1—3 м фіксується протягом близько 600 м. Саме на ньому проведені широкі розкопки, про які йтиметься далі.

Наступний пункт давньоруського часу розташовувався в районі Григорівської пристані, він віддалений на 1,5 км від попереднього. Тут знайдено ранньослов'янську кераміку та речі давньоруського часу, зокрема бойову сокиру та деякі прикраси XII—XIII ст. На південній околиці с. Григорівка, на відстані 1,5 км від пристані, в уроч. Городок — відоме городище XII—XIII ст. Невеликі розкопки на ньому провели В. Й. Довженок і О. М. Приходнюк. З городищем безпосередньо пов'язані два поселення (одне з них є городищенським посадом). Друге розташоване в уроч. Кут і відокремлене від укріплень глибоким яром. Поселення датуються XI—XIII ст. і також містять слов'янські матеріали другої половини I тис. н. е. Весь комплекс разом з городищем займає площу близько 70 га.

За 300—350 м на південь від уроч. Кут і Городок зафіксоване розташоване на місці поселення. В невисокому береговому зрізі на ділянці близько 100 м — потужний (до 1 м) культурний шар, в якому виявлено давньоруську кераміку XI—XII ст. Ймовірно, це залишки давньоруського поселення, відомого в літературі як пункт в уроч. Тополів Горб [Довженок, Приходнюк, 1971, с. 12, 14]. Поселення в уроч. Ревутове віддалене на 150—200 м від щойно згаданого. Приблизна площа пам'ятки 10—12 га, де зібрано залізні вироби, шиферні пряслиця, кружальну кераміку XI—XII ст.

За 1,2 км на південь від поселення в уроч. Ревутове починається Бучакський комплекс, що складається з городища XII—XIII ст., давньоруського могильника та кількох поселень. Знахідки давньоруського та слов'янського періодів зустрічаються вздовж берегової лінії протягом 1,3 км. Отже, весь комплекс займає площу близько 40 га. Серед знахідок, із зборів А. Б. Петропавловського, необхідно відмітити монети римського часу, візантійські та золотоординські. Зібрано велику колекцію давньоруських прикрас X—XIII ст. Крім того, при охоронних розкопках давньоруського могильника, що інтенсивно розмивається Канівським морем, досліджено 40 поховань. Обстеження культурного шару та підйомний матеріал свідчать, що це було багатощарове поселення, яке містить матеріали, починаючи з рубежу на-

шої ери до XV—XVI ст. включно. Найінтенсивніше територія була заселена за давньоруських часів — очевидно, X—XIII ст.

Розглянемо докладніше матеріали, досліджені в уроч. Чернече. Поселення знаходиться на 1,5 км північніше від Григорівської пристані на першій надзаплавній терасі, яка в цьому місці складається з двох ділянок. Перша має вигляд довгого острова, оточеного з усіх боків яром, і відома під назвою Дяково поле. Культурний шар тут простежено на відстані 100 м углиб плато. На відстані 200 м від західної межі поселення починається ґрунтовий могильник (рис. 48).

Друга ділянка, відома під назвою Попове поле, лежить на північ від попередньої. Культурний шар з півдня на північ фіксується на відстані 56 м. З півночі, перед підйомом плато, розміщувалися укріплення. За їх межами сліди поселення відмічені ще впродовж 300 м. Одразу за яром, у північному напрямку протягом 150 м зафіксовано археологічний матеріал (кераміка XII—XIII ст.). Зазначимо, що в давнину обидві частини становили єдину площу. Центральна частина поселення з півдня та півночі оточена глибокими ярами, глибина яких у наш час дорівнює 26—30 м, а ширина — до 40 м. Саме тут і знаходилась основна частина поселення, яка найбільш захищена ландшафтом.

З півдня поселення обмежується високим пагорбом, що має вигляд городища. Свого часу Є. Ф. Покровська і І. Г. Шовкопляс відмічали, що вершина гори досить рівна і має стрімкі схили з короткого східного і довгого північного боків. Поверхня гори нагадує городище. На ньому знайдено поодинокі фрагменти ліпної кераміки. Збереженість гори порівняно з 60-ми роками погана. Її поверхня фактично знищена плануванням і посадками лісу. Нами знято план городища, проведена шурфовка майдану та здійснені розрізи схилів. Вершина являє собою неправильний п'ятикутник. Довжина її з півночі на південь 186 м, найбільша ширина із заходу на схід близько 80 м. Отже, приблизна площа гори становить 1,5 тис. м, висота від підніжжя до вершини — 23 м. На висоті 20 м західного схилу — невелика тераса завширшки 1,5—2 м, можливо, штучного походження.

На краю майдану городища товщина культурного шару сягала 1 м. В ньому виявлено фрагменти ліпної кераміки VIII—IX ст. та епохи бронзи. Внизу, на схилі, культурний шар відсутній. На гребені гори схил мав підрізку у вигляді ескарпу, кут нахилу якого близько 40°. На гребені підрізки схилу зафіксовано стовпову ямку, очевидно, від оборонної стіни. Потужність надматерикових нашарувань в центральній частині становить 0,4—0,6 м, знахідки відсутні. По краях материк залягає на глибині 0,9—1 м, культурний шар являє собою перевідкладений гумусний ґрунт з включенням печини, незначної кількості уламків ліпної слов'янської кераміки та фрагментів посуду епохи бронзи. Проведені роботи підтвердили припущення дослідників щодо наявності тут городища, проте відсутність матеріалів давньоруського часу не дає підстав пов'язувати його з поселенням XI—XIII ст., що лежить біля підніжжя.

Для повного уявлення про топографію давньоруського поселення наведемо дані із звіту Є. Ф. Покровської, І. Г. Шовкопляс стосовно заплави Дніпра, що у наш час затоплена: "Починаючи від урочища "Тополева гора" (городище. — Авт.) у північному напрямку впродовж корінного берега тягнеться широка, місцями до 500 м, заплава, поросла лісом і перерізана старицею Дніпра. Навпроти південної ділянки заплави, приблизно на половині шляху з с. Григорівки до с. Зарубинці, в руслі Дніпра знаходиться вузький, довгий острів..." [1960/2, с. -5—6]. Отже, поселення розташовувалося у надзвичайно вигідних топографічних умовах як в плані оборони, так і зручності проживання в цілому, оскільки широка долина створювала необхідні умови для розвитку скотарства, а родючі орні землі на плато забезпечували стабільні врожаї. Тераса, на якій розмістилося поселення, піднімалась над рівнем Дніпра (до будівництва Канівського водосховища) на 10—12 м.

Розкопки на поселенні зосереджувались головним чином уздовж берегової лінії — найбільш густо заселеної частини на всіх етапах існування пам'ятки. Основний розкоп (центральний) площею 1500 м² закладено на Дяковому полі, де виявлено 12 жител, 18 будівель без печей (частина з них господарського призначення, інші — холодні кліті житлових споруд) і гончарне горно, 55 господарських ям (рис. 49).

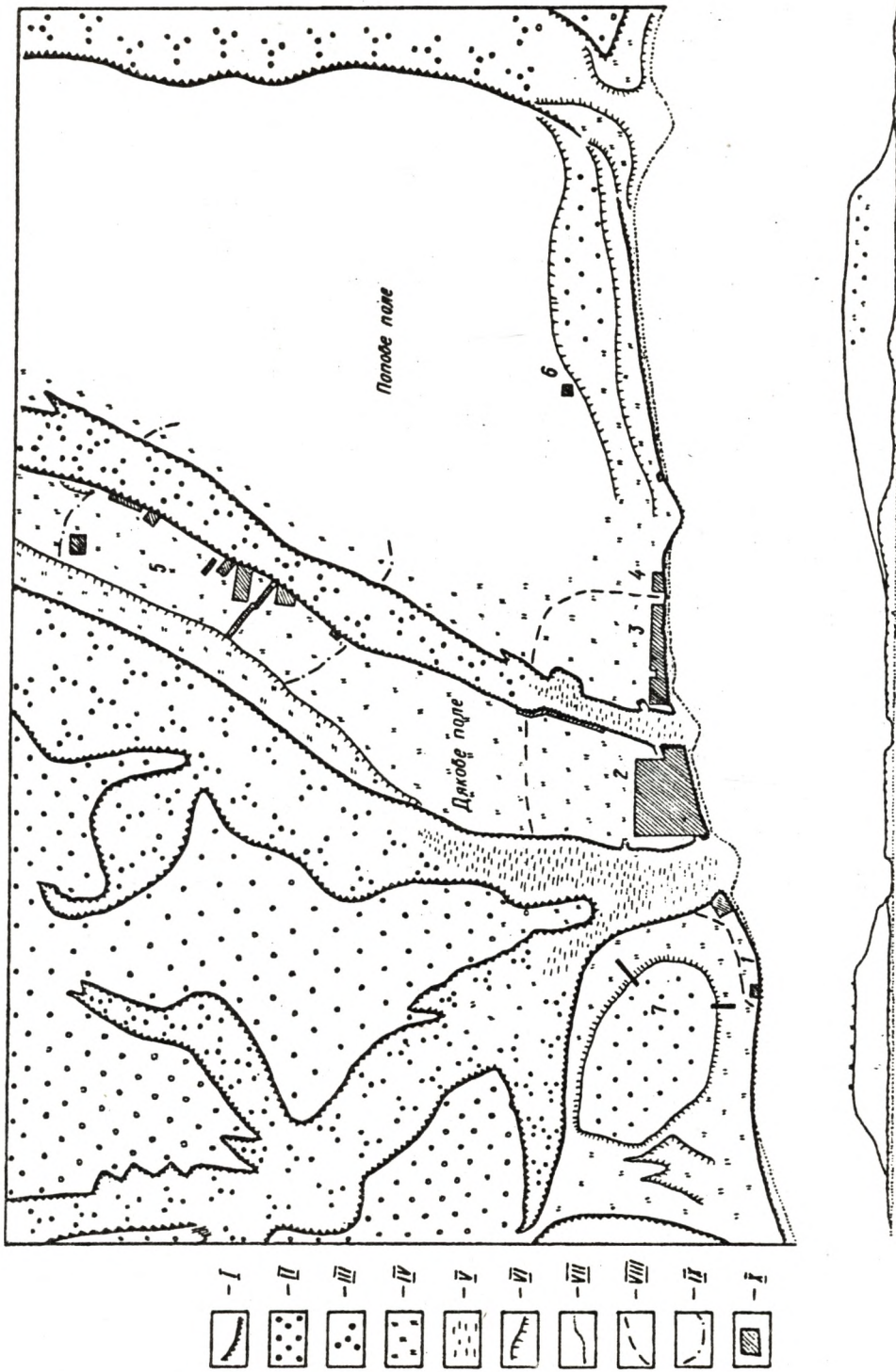

Рис. 48. Григоріївка. Схематичний план поселення та могильника в урочищі Чернечий Ліс:

- I — обриси ярів; II — лісопосадки; III — дерева і кущі; IV — трава; V — болото; VI — край тераси; VII — лінія зрізу води; VIII — межа поселення; IX — приблизна межа могильника; X — розкопи: 1 — південний; 2 — центральний; 3 — північний; 4 — укріплення; 5 — могильник; 6 — житло за межами укріплень; 7 — городище

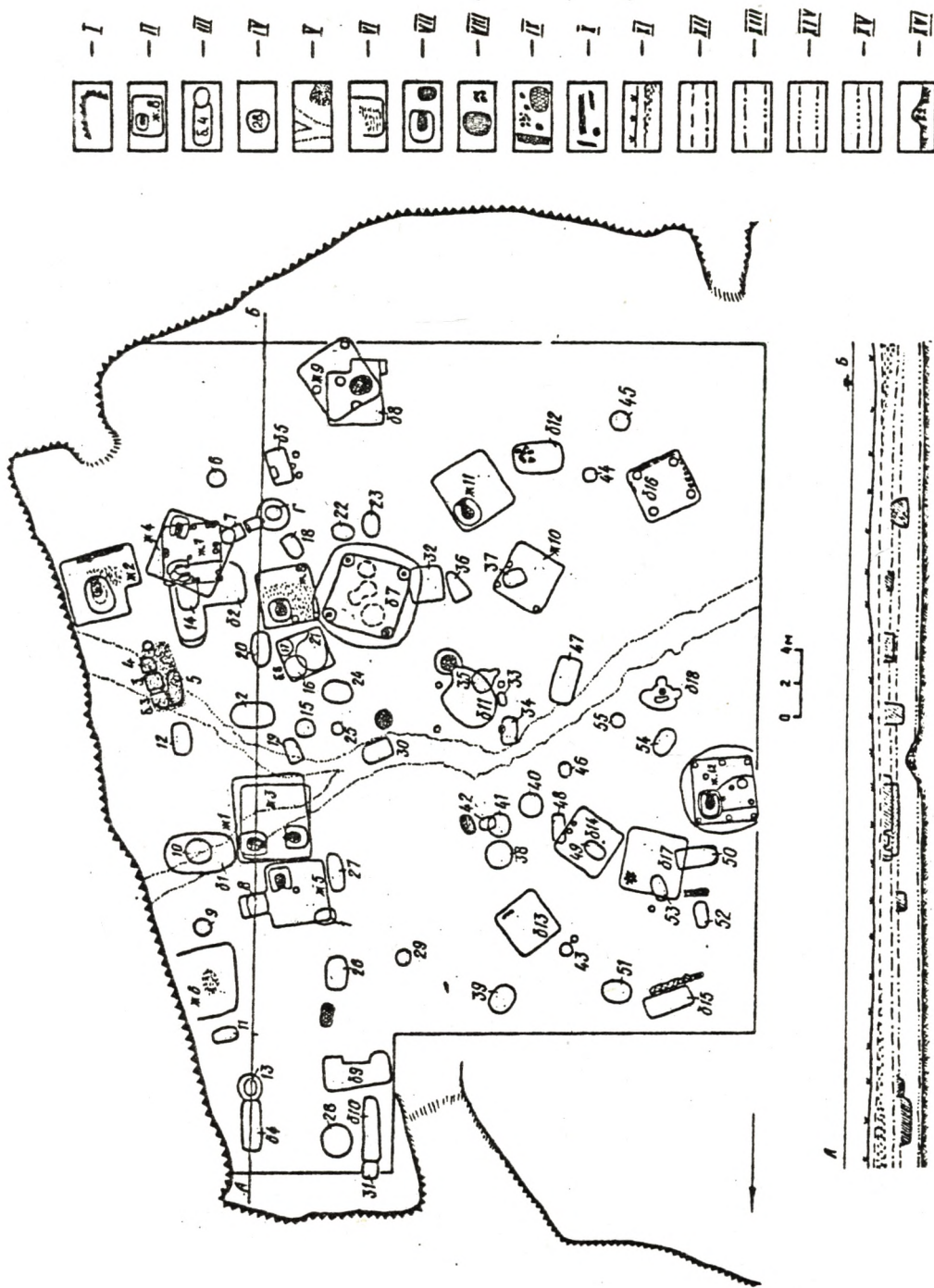

Рис. 49. Григоріївка. План центрального розкопу:

I — контури площадки; II — житло; III — будинок; IV — печі; V — яма; VI — глиняні дошки; VII — глиняні дошки; VIII — глиняні дошки; IX — глиняні дошки; X — глиняні дошки; XI — глиняні дошки; XII — глиняні дошки; XIII — глиняні дошки; XIV — глиняні дошки; XV — глиняні дошки; XVI — глиняні дошки.

На другому розкопі, розташованому на Поповому полі (північний), площею близько 500 м², виявлено залишки 4 жител, 8 будівель і 10 ям. На півночі Попового поля досліджено залишки укріплень.

Третій розкоп (південний) площею 80 м² закладено біля підніжжя городища. На ньому розкрито будівлю господарського призначення, 2 житла, 3 господарські ями. Крім цих основних розкопів, як на південь, так і на північ від центрального розкопу, зафіксовано залишки будівель уздовж берегової лінії, що постраждали від розмиву. На могильнику розкопано площу 380 м²: досліджено 40 поховань у ґрунтових ямах. Поселення належить до багатопарових пам'яток, що містять матеріали від рубежу нашої ери аж до XV ст. Далі наведемо тільки матеріали давньоруського часу.

Горизонт X—XI ст. лежить на глибині 1,2—1,7 м від сучасної поверхні. Товщина його коливається в межах 15—30 см. Зверху шар X—XI ст. перекриває світлий суглинок, завдяки якому горизонт X—XI ст. чітко розділяється з горизонтом XII—XIII ст. Проте така ситуація спостерігається не по всій площі розкопу, місцями згаданий суглинок зберігається лише на товщину 6—7 см, а на деяких ділянках його зовсім немає. Археологічний матеріал поширений нерівномірно; він концентрується в місцях зосередження будівель.

Найнасиченішою знахідками є ділянка уздовж берегової лінії. Приблизно на 12 м від неї спостерігається різкий спад кількості знахідок цього часу. Саме тут виявлено гончарне горно XI ст., ймовірно, воно розташовано на краю поселення. Отже, враховуючи затоплену частину, поселення займало площу вглиб плато близько 50 м, а уздовж берегової лінії близько 200 м, тобто площа у цей час, очевидно, не перевищувала 1 га.

До об'єкта X—XI ст. належать: житло № 5, пляма від нього виявлена на глибині 1,6 м від сучасної поверхні (0,6 м від давньої X—XI ст.). Розміри житла 3,6х3,6 м, орієнтоване стінами за сторонами світу. Долівка — на глибині 2,2 м від сучасної поверхні. Котлован перекрито шаром намівного піску, саме через це обриси будівлі легко проявилися на темному фоні культурного шару. Стовпові ямки зафіксовані у південно-західному та північно-східному кутах, а також поблизу печі. Остання підпрямокутних обрисів, розташована у південно-східному кутку, її розміри за зовнішнім контуром 1,3 х 1,4 м. Висота стін 0,35 м, товщина 0,2—0,3, розміри череня 0,8 х 1 м. Челюсті печі розміром 35 см повернуті на північ. Піч поставлено на підлогу, топку складено з валунів, обмазаних товстим шаром глею. Склепіння споруджувалось на плетнево-каркасній основі, від якої на черені збереглися отвори. Конструктивно піч нагадує опалювальні споруди IX—X ст., для яких є характерним сполучення каміння та глини. Перед піччю долівка вимазана шаром глини і обпалена. Підлога знаходилась на глибині 1,1 м від давньої поверхні X—XI ст. У нижньому шарі засипки піску знайдено цілий невеликий глечик з двома ручками, виготовлений з однорідного тіста амфорного типу. На підлозі стояла нижня частина гончарної посудини XI ст. з клеймом на денці у вигляді хреста. ✓

Східну стіну житла перерізає яма (№ 8), перекрита шаром піску (можливо, залишки входу). Вона підпрямокутної форми (1,3 х 1,35 м), глибиною від рівня виявлення плями 0,5 м; глибина дна, як і у житлі, 1,1 м від давньої поверхні X—XI ст. У заповненні — два залізних цвяхи та фрагменти гончарної кераміки XI ст.

Житло № 7 розташоване на межі траншей 1 та 2, виявлене після розчистки житла XII—XIII ст., що його перекривало, на глибині 1,9 м від сучасної поверхні й 0,95 м від давньої поверхні X—XI ст. Котлован орієнтовано строго за сторонами світу (3,5 х 3,6 м), підлога — на глибині 1 м від рівня виявлення ями і на 1,9 м від давньої поверхні X—XI ст. та близько 3 м від сучасної. В північно-західному кутку — глинобитна піч непоганої збереженості. Її розміри по зовнішньому контуру основи 1 х 1,3, висота стін — 0,6 м. Челюсті, укріплені валунами, розміром 35 см, повернуті (на захід) Глинобитний черинь (0,9 х 0,8 м) добре випалений, товщина стін до 0,3 м.

Підлога перекрита вуглистим шаром завтовшки 10—15 см, під яким виявлено п'ять викопаних в материковому лесі ям. Яма в центрі діаметром 1,1, круглої форми, завглибшки 0,28 м від підлоги. Заповнена глиною і шматками печини. Яма в північно-західному кутку (0,8 х 1 м), завглибшки 0,25 м, також заповнена гумусним лесом, а на дні деревним вугіл-

лям. В них трапилась ліпна кераміка зарубинецького часу, отже, до житла вони відношення не мали. Лише одна з ям розміром близько 0,5 і завглибшки 0,3 м містила кераміку X ст. У північних кутках будівлі виявлено спарені стовпові ямки глибиною до 0,5 м. Такі самі ямки від стовпів є посередині західної та східної стін, а одинарні — посередині північної та південної стін. Уздовж південної стіни відкрито 5 ям від стовпів. Крім них знайдено ще дві, які розміщувались трохи осторонь описаних. Перед піччю, на відстані приблизно 0,6 м від неї, виявлено здвоєні стовпові ямки діаметром до 7 см. Така потужна стовпова конструкція, а також значна глибина котловану (до 2 м) засвідчують, можливо, двоповерховість споруди. Висловлене припущення підтверджує також глиняний завал, розчищений уздовж східної стіни, що, очевидно, є залишками глинобитної печі, яка впала зверху.

Заповнення котловану становив інтенсивно темний ґрунт з включенням деревного вугілля та печини. У верхніх заповненнях котловану знайдено в основному кераміку XI—XII ст. Нижче 0,2 м характер заповнення змінюється: він складається з гумусного лесу з матеріалами XI ст., зрідка траплялись фрагменти ліпної слов'янської кераміки. На підлозі знайдено брусок із сірого сланцю, астрагал, шиферне пряслице. У печі — верхню частину гончарного горщика кінця X—XI ст. Саме цим часом необхідно датувати й всю будівлю (фото 4).

У північній частині центрального розкопу виявлено будівлі майже однакові за формою та розмірами, призначення яких не зовсім зрозуміле. Будівлю № 4 відкрито на глибині 1,8 м від сучасної поверхні, на рівні давньої поверхні X—XI ст. за залишками обвуглених деревин, що лежали на відстані близько 3 м. Котлован (0,7 x 3 м) прямокутної форми, орієнтований за сторонами світу, заглиблений на 0,5 м від рівня виявленої плями. Уздовж північної стіни сліди обвуглених стовпів, діаметром приблизно 0,25 м. Біля південної стіни зафіксовано завал обпаленої глини. За межами котловану, в східній його частині, знайдено численні шматки обвугленого дерева, що фіксувалися до зрізу берегової лінії. Заповнення котловану складалося з горілого шару, шматочків деревного вугілля, глиняної обмазки. Тут зібрано значну кількість кераміки кінця X — середини XI ст., фрагмент вінчика ліпного горщика, у верхньому шарі — вкриту жовтою поливою глиняну писанку, прикрашену дужкоподібним орнаментом, фрагмент залізного серпа і ніж.

З півдня до будівлі примикає яма (№ 13) круглої форми, діаметром близько 1,4 м. Вона дещо звужується донизу, глибиною до 0,4 м. Її заповнення такого самого характеру, що й будівлі. Будівля № 9 розміщена на 4 м західніше описаної вище. Вона орієнтована довгою віссю по лінії схід-захід, підпрямокутної форми, розмірами 1,5 x 4 м. Котлован заглиблено на 0,2—0,25 м, опущений з глибини 1,5 м від сучасної поверхні, зафіксований на давній поверхні X—XI ст. Верхній горизонт будівлі заповнено світлим шаром, подібним до того, який перекривав будівлі XI ст. Під цим шаром, біля північної стіни, розчищено скупчення печини, що, очевидно, є залишками печі, яка впала зверху. Завал починається з верхнього шару заповнення і доходить до дна. Тут знахідки відсутні (крім кількох невиразних стінок гончарної кераміки). На глибині 0,2 м заповнення знайдено бронзовий виріб завдовжки 4,5 см у вигляді стрижня для підвішування амулетів. Один кінець має форму розчленованої лопаточки з круглим отвором, другий обламаний.

Будівля № 10 розташована поруч з будівлею № 9, на північ від неї. Виявлена на глибині 1,7 м від сучасної поверхні за вуглистим інтенсивно темним заповненням. Вона витягнута за лінією південь-північ, розмірами 1,2 x 4 м, глибина від рівня виявлення до дна — 0,4 м. Заповнення складалося з темного вуглистого шару з включенням прошарків попелу та печини. Північний край переходить у яму (№ 31) підпрямокутних обрисів (0,9 x 1,4 м) такої самої глибини, що й будівля. Заповнення становив попіл, що чергувався з тонкими прошарками гумусу. В ямі, як і в будівлі, знайдено численні фрагменти кераміки кінця X — середини XI ст. Тут переважають вінця з широким манжетом, а також з гладким простим вінчиком. Останні не орнаментовані. Посуд з манжетами прикрашено насічками по вінчику та насіннеподібними заглибленнями по плічках; зустрічаються поодинокі фрагменти ліпної кераміки.

Між описаними будівлями знаходиться яка (№ 28), що також належить до цього горизонту. Вона виявлена на глибині 1,75 м за світлішим заповненням на темному фоні культурного шару X—XI ст. Яма дещо витягнутої форми (1,2 x 1,7 м), завглибшки 0,35 м від рівня виявлення плями. Заповнення складалося з гумусного шару з включенням вугілля, світлої глини, печини, а також фрагментів кераміки XI ст. Над ямою знайдено залізний цвях і кістяну проколку.

До горизонту XI ст. належать ями № 3, 4, розташовані на схід від житла № 7. Вони перекриті шаром намівного піску, над яким стояла будівля XII—XIII ст. Ями виявлені на глибині 1,1 м від давньої поверхні; їхні розміри: № 3 — 1 x 2,1 м; № 4 — 0,5 x 0,65 м. Вони заповнені сильно перепаленим ґрунтом, в якому містилася значна кількість кераміки XI ст. Крім посуду в ямі № 3 знайдено пряжку ліроподібної форми, орнаментовану рельєфним візерунком, залізні цвяхи, ніж, шиферне пряслице. Ями пов'язані з наземною будівлею, що згоріла у XI ст.

На 2 м на південь від описаного комплексу знаходилась ще одна яма XI ст. (№ 12). Її виявлено за скупченням великої кількості кераміки XI ст. на глибині 0,45 м від давньої поверхні. Форма дещо овальна, розмірами 0,6 x 1 м, глибина близько 15 см.

Гончарне горно належить до глибинобитних двоярусних ямного типу. Виявлено на глибині 1,3 м від сучасної поверхні та 0,25 м від давньої поверхні X—XI ст. Випалювальна камера, власне горно, знаходилась у південній частині ями (1,85 x 3 м, глибина 1,1 м). Західна частина ями, кругла у плані, діаметром 1,85 м. Її стіни з усіх боків оточували горно, відступаючи біля топливного каналу. Останній зберігся повністю; довжина 1,3 м, висота 0,3 м, ширина основи 0,8 м. До нього примикає овальної форми яма (1,3 x 1,6 м) — підсобне приміщення для топки.

За конструкцією горно належить до глинобитних двоярусних з опорним стовпом ("козлом") і виступаючого топкою. Вони добре відомі за розкопками інших давньоруських пам'яток [Матвеева, 1982, с. 99—102]. Нижня камера кругла, розміром 1,3 м, висотою близько 0,4 м. Товщина стін до 10 см, дна 5—7 см. У центрі — опорний стовп, складений із світлої спонділової глини (37 x 78 см), висотою близько 0,4 м. Нижню камеру перекривала решітка-черинь з глини завтовшки 10—15 см. Поверхня череня правила за майданчик випалювальної камери (1,3 x 1,4 м). Стіни останньої збереглися на висоту 0,6 м. Їх товщина 10 см, мали нахил до середини, що засвідчує перехід у склепіння. Черинь мав 7 продухів, розташованих головним чином по колу, діаметром близько 8—10 см. По краях продухи оточені невеликими валиками, що перешкоджали безпосередньому контакту посуду з гарячим повітрям, чим забезпечувався більш рівномірний випал.

Особливістю горна є чіткі відбитки від дерев'яних дощок на поверхні опорного стовпа і нижній поверхні глиняної решітки, що дозволило не лише реконструювати первинний вигляд горна, а й прослідкувати етапи його спорудження. Передусім викопувалася яма під горно конічної форми, стіни і дно якої обмазувались товстим шаром глини. Посередині споруджувався опорний стовп і топка на каркасі з лози. Над нею вкладалися дошки, що спиралися у центрі на "козел", а краями — на стінки горнової ями. На опорному стовпі збереглися відбитки двох таких деревин завширшки 5—6 см. Очевидно, продухи робилися також за допомогою вертикально поставлених паль, що підтримувалися горизонтально покладеними дошками. Зверху вся конструкція перекривалася соломною і тонкими гілками, на які накладався шар глини. Крім кераміки (рис. 50, 1—2; 5—7) під час вивчення культурного шару над горном виявлено бронзовий розподільник уздечки круглої форми, діаметром 3 см і залізний цвях (рис. 50, 4, 3).

Отже, на центральному розкопі об'єкти кінця X—XI ст. зосереджені уздовж берегової лінії досить густо. На площі близько 600 м² зафіксовано п'ять груп комплексів. Їх матеріали дозволяють виділити раніші об'єкти, що існували з кінця X ст. і загинули не пізніше середини XI ст. (житла № 5, 7 і будівлі № 4, 10), й пізніші, що відносяться до другої половини XI, можливо початку XII ст. (гончарне горно, ями № 3, 4, 12). Таким чином, один комплекс у цей час займає площу близько 250—300 м², що засвідчує досить щільну забудову. Таку саму збудову має у X—XI ст. київський Поділ [Гупало, 1981, с. 114]. Давня поверхня

XII—XIII ст. знаходиться на глибині 0,4—0,8 м від сучасної. Товщина культурного шару цих століть становить 0,3—0,4 м. Необхідно відмітити, що верхня межа шару чітко виділена за горілим інтенсивно темним горизонтом, що утворився в результаті пожежі, від чого й загнула більшість будівель XII—XIII ст.

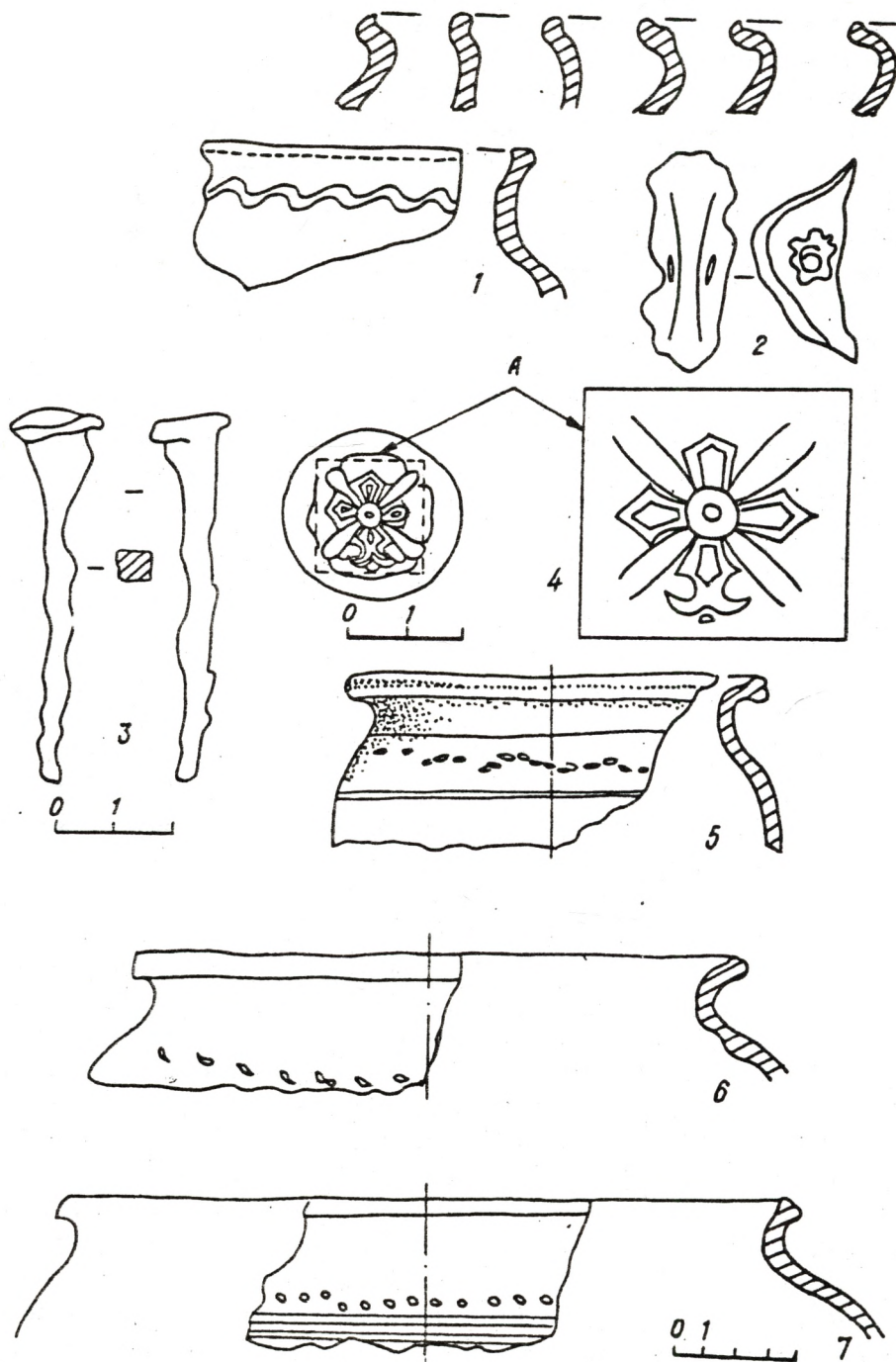

Рис. 50. Григорівка. Знахідки з заповнення горна:
1, 2; 5—7 — кераміка; 3 — цвях; 4 — розподільник

Культурний шар XII—XIII ст. значно більше насичений археологічним матеріалом порівняно з попереднім часом існування поселення. Знахідки зафіксовані углибині плато на 100 м від сучасної берегової лінії, а враховуючи і затоплену частину — близько 130 м. Отже, центральна частина поселення, обмежена з півдня городищем, а з півночі укріпленнями, становила тоді близько 2,5—2,6 га. Біля неї розташовувалися не так густо заселені поселення — з півдня (площею близько 1 га) і з півночі (площею близько 4 га).

Розкопом широкою площею охоплено лише центральну частину (Дякове поле). Отримані матеріали дозволили з'ясувати планову структуру цієї частини поселення, що належала до структур садибного типу. Життєвий простір кожної з садиб визначався як за концентрацією будівель, так і за скупченням археологічного матеріалу, що зосереджувався майже виключно в місцях розташування об'єктів. Оскільки споруди цього періоду знаходились у темних прошарках, залишки огорож не зафіксовано.

Садиба (№ 1) складається з двох жител, господарчих ям та будівлі. (Пляма заповнення котловану житла № 1 виявлена на глибині 0,75—0,9 м від сучасної поверхні та на 0,3 м від горизонту XII—XIII ст. Орієнтовано житло стінами за сторонами світу (4,4 x 5 м), заглиблене від рівня давньої поверхні на 0,9 м. Долівка рівна, місцями вимазана глиною. Глинобитна піч стояла у північно-східному кутку, розміри череня 1,1 м, челостями повернута на захід, ширина 0,5 м. Стіни збереглися на висоту 15—20 см. Піч зведено на невисокій гумусній підсипці. Після розчистки встановлено, що піч мала чотири черені, кожний завтовшки приблизно 3—6 см. Другий черінь знизу по всій поверхні вимощено фрагментами амфори XII—XIII ст., яку вдалося реставрувати. Піч неодноразово перебудовувалась з метою збільшення опаловальної камери, в результаті чого черінь став довшим приблизно на 20 см. У заповненні житла завали глиняної обмазки зафіксовано уздовж північної, частково західної стін та у південно-східному кутку. Виявлено сліди пожежі; скупчення обвугленого дерева зосереджувалися у південно-західному кутку, а сліди горілого дерева зафіксовано уздовж стін усєї будівлі.

Основну масу знахідок становить кераміка, представлена уламками верхніх частин горщиків XII—XIII ст. і фрагментами амфор. Траплялися уламки скляних браслетів. На підлозі знайдено уламок бронзової гривні завдовжки 9 см, ширина платівки в центрі — 12 мм. Один кінець обламано, другий закінчується петлею, поверхня прикрашена очковим орнаментом. Уздовж стін — залізні цвяхи, у центрі — шиферне пряслице та залізні ножі.

Майже впритул до західної стіни житла розташована будівля № 1, що, напевне, становила з ним єдиний комплекс. Вона виявлена на 0,5 м нижче від давньої поверхні XII—XIII ст. Пляма заповнення овальної форми (1,3 x 2,1 м), орієнтована довгою стороною по лінії схід-захід. Зверху в будівлю опущено яму (№ 10), що перерізала її по центру до самого дна. Глибина будівлі така сама, що й житла, — 0,95 м від давньої поверхні.

Заповнення становив темний вуглистий шар, з якого вилучено велику кількість уламків кераміки XII—XIII ст. Вони досить схожі за формою, проте відрізняються розмірами. Більший має діаметр вінець 18 см і загальну висоту 20 см, менший — відповідно 13 і 17 см. По плічках горщики прикрашені чотирма врізними лініями. Крім кераміки у заповненні траплялися уламки плінфи, залізні цвяхи, уламки скляних браслетів, кістки тварин і риб'яча луска. Біля східної стіни знайдено залізне долото завдовжки близько 20 см і стремено овальної форми (12 x 10 см, ширина платівки близько 4 см). Стремено з бічними виступами — "кулачками", що виконували функцію шпор, належить до типу IX і датується XII — першою половиною XIII ст. [Кирпичников, Медведєв, 1985, с. 318].

Житло № 3 виявлено під час зачистки підлоги житла № 1. Розміри котловану 4,1 x 4,4 м, стіни орієнтовані за сторонами світу з невеликим відхиленням. У південно-західному і південно-східному кутах, поблизу печі, зафіксовано стовпові ямки. Глинобитна піч розташована у північно-західній частині, від якої добре зберігся черінь розмірами 0,85 x 1,2 м і стінки заввишки до 15 см. Черінь вимощено фрагментами кераміки. Житло заглиблене на 1,15 м від рівня давньої поверхні XII—XIII ст., з чітко вираженими слідами пожежі. Крім слідів горілої деревини, що траплялися на долівці, в південно-західному кутку є сліди згорілого стовпа. Долівку вимашено глиною, що особливо добре збереглася поблизу печі та в південній частині будівлі. На долівці, приблизно посередині житла, зафіксований невеликий глиняний майданчик. На її добре випаленій поверхні — п'ять отворів діаметром 4—5 см. У заповненні та на долівці знайдено значну кількість кераміки XII ст., два ножі, шиферне пряслице, цвяхи. Під час прокопування підлоги виявлено залізну шпильку, прикрашену різьбою та інструтовану бронзовою ниткою. Її загальна довжина 8,5 см, кінчик обламаний. Житло належить до часу не пізніше XII ст.

До цього житла, напевне, мають відношення ями № 1, 2, розташовані поблизу. Яма № 1, що перекриває житло № 5, виявлена на глибині 0,6 м від давньої поверхні XII—XIII ст. Вона овальної форми (1,4 x 2,1 м), завглибшки 1,35 м від рівня виявленої плями. Дно перекриває шар піску завтовшки 10—15 см, це шар намівного піску, яким перекрито котлован житла № 5. Саме до цього рівня й викопано яму. Заповнення становив сірий ґрунт, в якому знайдено кераміку XII ст.

На південь від житла знаходиться яма № 2, що була виявлена на глибині 0,5 м від давньої поверхні. Вона овальної форми (1,4 x 2,5 м). Можливо, її необхідно розглядати як будівлю. Глибина від рівня фіксації плями близько 1 м. У верхній частині яма перекрита шаром намівного піску. Її заповнення становив потужний горілий шар гумусу, який включав горіле дерево і печинку, що чергувалися з шарами піску. В заповненні знайдено велику кількість давньоруської кераміки, основна маса якої належить до рубежу XI—XII ст. Складалося враження, що матеріал сюди було скинуто після розчистки згорілих об'єктів. Окрім кераміки тут знайдено залізні ножі, цвяхи, кінчик серпа, гачок, астрагал з прокресленим малонком-міткою. Цікаво, що у заповненні ям № 1, 2 знайдено уламки кераміки від однієї посудини, що засвідчує їх синхронність. До цього самого комплексу належать ями № 19, 27. Остання розміщувалась на захід від житла. Її розміри 1 x 1,6 м, глибина 0,85 м від рівня виявлення плями. У заповненні знайдено лише кераміку XII ст. Яма № 18 (0,8 x 1 м) глибиною від рівня виявлення плями 1, 3 м; у заповненні — кілька уламків горщиків XII ст.

Ж Садина № 2 збереглася частково, складається з двох жител і двох будівель. Житло № 2 розташоване на краю центрального розкопу, безпосередньо у зрізі берегової лінії. Будівлю вдалось повністю зафіксувати лише на рівні підлоги, що лежала на глибині 1,5 м від сучасної поверхні або на 1,15 м від давньої. Розміри котловану, орієнтованого за сторонами світу, 3,4 x 4,2 м. Підлога темного забарвлення, зі слідами печини та обмазкою стін; місцями добре збереглася глина, якою вимазано долівку. Біля печі долівка добре випалена, тут зафіксовано кілька шарів підмазки. Стовпові ямки присутні в усіх кутах житла, а також посередині північної та південної стін. Уздовж останньої лежав потужний завал глиняної обмазки довжиною 1,1 м, шириною близько 0,25 і висотою 0,25—0,3 м.

Масивна глинобитна піч розташована у північно-східному кутку будівлі, її розміри по зовнішньому контуру 1,4 x 2,2 м. Тильний бік зберігся повністю на висоту 0,65 м, товщина стін біля череня 0,45 м. Розміри череня 0,9 x 1 м, ширина челостей до 0,6 м. Тут був невеликий добре випалений майданчик у вигляді заглиблення розміром 0,3 м. Завдяки такій конструкції піч витягнуто у довжину понад 2 м. Під час дослідження печі виявлено шість черенів, завтовшки від 3 до 6 см кожний. Найпотужнішим був третій зверху черинь товщиною майже 8 см. Між нижнім і наступним черенем зафіксовано тонкий прошарок піску.

Зліва від печі, на підлозі, знаходився добре випалений майданчик округлої форми розміром 0,6 м, який нагадував черинь печі. На його поверхні зафіксовано невеликі отвори діаметром 5—6 см. Він, напевне, використовувався у виробничих цілях. Загальний вигляд будови, особливо масивна, явно непобутового призначення піч, справляють враження, що перед нами житло-майстерня. Проте жодних специфічних знахідок, що б дали можливість конкретніше визначити тип виробництва, у житлі не виявлено. У заповненні знайдено порівняно невелику кількість знахідок. Поблизу печі та на підлозі — кілька фрагментів кераміки XII—XIII ст., шиферне прясло, ніж, уламок ключа, цвяхи.

Будівля № 2 розташована на 1 м західніше описаного житла і, очевидно, становить з ним єдиний житлово-господарський комплекс. Її виявлено на глибині 0,9 м від давньої поверхні. Будівля підпрямокутної форми розмірами 2,7 x 3,6 м, орієнтована стінами за сторонами світу. У східному кутку — прибудова (1,7 x 1,8 м), можливо, вхід. Глибина будівлі 1,35 м від давньої поверхні на 0,45 від рівня виявлення плями.

Центральну частину перекривав шар піску завтовшки 10—15 см, під яким зафіксовано скупчення обвугленого зерна. Заповнення становив темний гумусний ґрунт з явними слідами пожежі. Залишки обвуглених деревин — також у західному кутку будівлі. У заповненні — каміння та фрагменти давньоруської кераміки. На підлозі — кулон з бурштину (2,6 x 3 см), а

біля західної стіни — розвал горщика XII ст. Знайдено також уламки залізних виробів, ніж з горбатою спинкою.

Будівля № 3 (1,1 x 2,2 м) також розташована поблизу житла № 2, на північ від нього, на глибині 0,2 м від давньої поверхні. Будівля наземного типу. Уздовж її західної стіни лежав завал глиняної обмазки від стін довжиною 1 м, товщиною близько 15—20 см. Південна межа будівлі фіксується залишками обвугленого стовпа, тому розміри її становлять приблизно 2,5 x 4 м. Після зняття шару піску уздовж західної стіни виявлено яму (№ 5) видовженої форми (0,6 x 2 м). Її заповнення темного кольору з явними слідами пожежі. У верхньому шарі, відразу під піском, розчищено значну кількість обвугленого зерна (700 мл). За дослідженнями Г. О. Пашкевич, основна маса зернівок належала житу, незначну кількість становили зернівки пшениці-двозернянки, плівчастого ячменю і гороху. Промивка заповнення ями № 5 також виявила значну кількість обвугленого жита (182 мл), незначну домішку становили зернівки пшениці двох видів: м'якої та карликової, ячменю, проса та вівса, насіння гороха й бузини.

Житло № 4 частково перекривало будівлю № 2, очевидно, воно збудовано після її загибелі. Виявлено на залишках глинобитної печі на глибині близько 0,9 м від давньої поверхні та залишках глиняної долівки. Розміри будівлі 4 x 4 м, стіни орієнтовані за сторонами світу із значним відхиленням. Піч поганої збереженості. Розташована в південному кутку, її розміри встановити неможливо, проте черинь, що фрагментарно зберігся, ймовірно, не перевищував розміри 0,8 x 0,9 м. У заповненні знайдено порівняно невелику кількість матеріалів: фрагменти кераміки XII—XIII ст., ніж, два цвяхи.

Житло № 6 з двома ямами становить окремий комплекс; основна частина садиби не збереглася. Пляму заповнення котловану зафіксовано на глибині 1,4 м від сучасної поверхні та на 0,9 м від давньої. Розміри частини будівлі, що збереглася, відповідно: західна стіна — 4 м, північна — 2, південна — 3—4 м, котлован орієнтовано стінами за сторонами світу. Житло заглиблене від рівня давньої поверхні на 0,8 м. Котлован впущено у темний культурний шар X—XI ст. Долівку зафіксовано за щільною глиняною обмазкою, що збереглася особливо добре в центрі будівлі. Тут розчищена вуглиста пляма, можливо, слід від перекриття даху. В заповненні виявлено давньоруську кераміку, на підлозі біля західної стіни стояв цілий горщик XII ст.; діаметр по вінчику 12, висота 16,5 см. У заповненні знайдено також точильні бруски, фрагмент залізного стремена, аналогічного описаному, ніж, цвяхи, кістки тварин.

Поряд з житлом розкопані господарські ями. Їх синхронність з ним не викликає сумніву, оскільки виявлені на тому самому рівні, що й котлован житла. Яма № 9 круглої форми, діаметром близько 1, глибиною 0,45 м від рівня виявлення плями. Її стіни обшиті деревом, залишки яких зафіксовано у вигляді обвуглених жердин. У заповненні виявлено лише кістки тварин. Яма № 11 дещо витягнутої форми (0,8 x 1,3 м), завглибшки 0,55 м від рівня зачистки плями. Стіни й дно обмазані глиною. У заповненні знайдено кілька фрагментів давньоруської кераміки.

Садиба № 3 складається з одного наземного житла, двоповерхової будівлі та комплексу господарських ям. Житло № 8 виявлене за розвалом глинобитної печі на глибині 0,25 м від давньої поверхні. Обриси всієї будівлі простежено лише на рівні підлоги, обмазаної глиною та обпаленої. Житло (3,5 x 3,2 м) орієнтоване стінами за сторонами світу. Стовпову ямку виявлено в північно-західному кутку, а також біля тильної частини печі. Підлога розташовувалась на глибині 0,6 м від рівня давньої поверхні. Масивна глинобитна піч стояла приблизно посередині північної стіни, її розміри за периметром 1,4 x 1,4 м. Стіни збереглися на висоту 0,3 м, челюстями шириною 0,4 м порернута на південь. Черинь добре зберігся (0,8 x 1 м), він мав п'ять нашарувань завтовшки 3—4 см кожний. Піч споруджено на невисокій лесоподібній підсипці.

У заповненні житла виявлено: на глибині 0,6 м цвях, розвал горщика та фрагменти кераміки XII—XIII ст.

Поруч з житлом розташовані дві будівлі. Будівля № 6 — на північ від житла. Її виявлено на рівні підлоги житла № 8. Розміри будівлі 2,5 x 2, 5 м; на підлозі відкрито три ями. Яма

№ 15 круглої форми, діаметром 1,1 м, глибиною 0,5 м від рівня виявленої плями. У заповненні знайдено кілька фрагментів кераміки XII—XIII ст. і кістки тварин. Яма № 16 (0,9 x 1 м), глибиною 0,5 м. Яма № 21 займала майже всю центральну частину будівлі, її діаметр близько 2 м, глибина від рівня підлоги будівлі 1,2 м. У заповненні — значна кількість давньоруської кераміки XII—XIII ст., серед якої виділяється розвал корчаги з двома масивними ручками. Вона ретельно сформована і добре випалена, поверхня вкрита темно-рожевим ангобом. Аналогічні корчаги відомі у давньому Києві, зокрема подібний екземпляр знайдено по вул. Велика Житомирська у шарі XIII ст. [Толочко, 1981, с. 289]. Окрім кераміки тут знайдено три фрагменти скляних браслетів, риб'ячу луску, кістки тварин.

Будівля № 7 розміщена на захід від житла, під орним шаром. Відкрита за потужним заповненням піску, що потрапив сюди з наміву. Це фундаментальна споруда досить доброї збереженості, що дозволяє простежити етапи її будівництва. Спочатку було викопано котлован округлої форми (5 x 5,5 м) до глибини 0,8 м від давньої поверхні. В його дні зроблено котлован прямокутної форми під дерев'яну кліть (до глибини 1,4 м від давньої поверхні). В цілому від рівня давньої поверхні будівля мала глибину 2,2 м. В усіх чотирьох кутах виявлено напівтрухляві стовпи діаметром 0,2—0,25 м. Особливо добре зберігся стовп у північно-західному кутку, заввишки 1,2 м від долівки до поверхні та близько 1 м нижче її рівня. Ця долівка рівна, добре утрамбована, без слідів підмазки. Яму від стовпа зафіксовано в центрі будівлі. На підлозі в трьох місцях знаходились три добре випалених майданчика. Два з них круглої форми, діаметром близько 1 м, а в центрі пляма дещо витягнута (1,5 x 0,7 м). Вхід у котлован зафіксовано у вигляді дромоса посередині східної стіни. Яма-вхід (№ 32) видовженої підпрямокутної форми (1,6 x 1,9 м), зверху також перекрита намівним піском, нижче від якого на глибині 1 м від давньої поверхні зафіксовано контури ями (прослідковано до глибини 1,7 м від давньої поверхні). З будівлею вона з'єднувалась за допомогою земляних східців.

Заповнення будівлі досить складної структури, тому розглянемо стратиграфію розрізу знизу догори, за послідовністю нашарувань. Нижня частина котловану на товщину 0,8—0,9 м заповнена інтенсивним темним гумусом, в якому добре помітні лінзи запливів культурного шару XII—XIII ст. Тут знайдено 25 уламків стінок гончарного посуду, одна придонна частина, стінка амфори, 5 фрагментів вінчиків, шматок шлаку, уламок шиферу із слідами обробки, а також залізний струг. На підлозі, поблизу південної стіни, лежало лише два цвяхи. В розрізі добре помітно, що нижня частина котловану складається з чотирьох нашарувань, утворених інтенсивно темним горілим шаром і спресованим брунатним напливом культурного шару.

Темні прошарки заповнення засвідчують, що будівля згоріла. Ймовірно, що саме з пожежею пов'язані три випалені плями на долівці. Повністю згорів центральний стовп. Глибина котловану, потужна стовпова конструкція та характер заповнення засвідчують, що будівля мала другий поверх, що згорів повністю і впав додолу. Вже після того як котлован частково затягнувся шаром намівного піску, над ним було споруджено будівлю, сліди від якої зафіксовані у вигляді трьох ям, що простежені після вибірки піску на глибині 1,2 м. Вони круглої форми, розміром близько 1 м. Оскільки їх було викопано в піску, контури виявлено лише на рівні дна. З ними пов'язані знахідки придонних частин посудин пізньосередньовічного часу, матеріалів давньоруського часу не знайдено. У розрізі добре фіксується рівень поверхні, з яким пов'язана пізня будівля: вузька смуга гумусного суглинку, що перекриває будівлю на глибині 0,75 від сучасної поверхні. Після того як і ця будівля перестала функціонувати, котлован було остаточно перекрито шаром намівного піску.

З цим комплексом пов'язано чотири ями, розташовані поблизу. Яма № 18 — за південною стіною житла № 8, дещо підпрямокутної форми (1 x 1,1 м), виявлена на глибині 0,3 м від давньої поверхні, заглиблена у ґрунт на 1,3 м. У заповненні — кілька уламків кераміки XII—XIII ст.

Яма № 20 — між житлом і будівлею № 6; виявлена на глибині 0,4 м від давньої поверхні, заглиблена у ґрунт на 0,9 м. Заповнена шаром піску потужністю до 0,5 м, нижче

якого до самого дна йдуть прошарки вугілля, гумусного піску і каміння. У заповненні — кераміка XII—XIII ст., каміння, печина.

Яма № 22 виявлена після зняття одного шару і намівного піску. Вона овальної форми (1,1 x 1,3 м), завглибшки 0,8 м від рівня виявлення плями. Уздовж стін зафіксовано сліди обвугленого дерева — обшивки стін. Заповнення складалося з темного гумусного шару з включенням вуглинок та фрагментів кераміки XII—XIII ст. Яма № 24 — поблизу будівлі № 6, овальної форми (0,97 x 1,2 м), виявлена на глибині 0,5 м. У заповненні знахідки відсутні.

Окремий комплекс являє собою будівлю № 8 — садиба № 4. Її відкрито на глибині 1,1 м від сучасної поверхні, безпосередньо в культурному шарі XII—XIII ст. (за скупченням знахідок). Розміри будівлі відносно точно встановлено на рівні підлоги, що лежала на котловані слов'янського житла 1 тис. н.е. (2,5 x 2,6 м). Будівля до самого дна, що знаходилося на глибині 0,75 м від рівня виявлення плями, заповнена великою кількістю різноманітного матеріалу. На глибині до 0,2 м — два фрагменти скляних браслетів, фрагмент залізного ножа, кільце пряжки, велика кількість кераміки XII—XIII ст. Біля північної стіни лежав уламок плінфи. В північно-західному кутку — скупчення печини, можливо, сліди від опалювальної споруди. Із залізних предметів знайдено сім цвяхів, три фрагментованих ножі. Один з них із залишками дерев'яної колодки використовувався, напевно, як ніж-тесак. Виявлено: деталі відер — платівки окуття, вушко; залізні кільця; кругла залізна пряжка з розірваними кінцями; кілька предметів з кольорового металу: свинцева платівка з отвором у вигляді вушка, кругле кільце з розімкнутими кінцями, фрагмент круглого у розрізі браслета (кінці дещо розширюються, прикрашений насічками); шиферні пряслиці, два з них приплюснута-овальної форми, третє овальне; скляні браслети, застигла скляна крапля. Браслетів 12, серед них 3 зеленого кольору, 6 оливкового, один бірюзовий й ще один фіолетовий.

У заповненні виявлено велику кількість кераміки (близько 800 фрагментів), реставровано два горщика (рис. 51). Зауважимо, що на ділянці розкопу, де розмістилася будівля в культурному шарі на площі близько 60 м², концентрувалася велика кількість знахідок. Тут зібрано близько 100 предметів із заліза, скла, шиферу: цвяхи, ножі, пряжки, ключі, пряслиця, голки тощо. Серед речей — наконечник стріли (черешковий, плоский з боковими виступами), що датується серединою XII — серединою XIII ст. Ймовірно, ця ділянка зазнала сильної пожежі, внаслідок чого наземні споруди згоріли повністю.

Садиба № 5 складається з двох жител, двох будівель і господарських ям. Житло № 10 зафіксовано на рівні його долівки, що знаходилася на глибині 0,15 м від давньої поверхні, і належить до будівель наземного типу. Пляма підпрямокутної форми (3 x 3 м) орієнтована кутами за сторонами світу з відхиленням. Залишки глинобитної печі виявлено у західному куту. Зберігся лише черинь округлої форми діаметром близько 1 м. У східному та північному кутах і посередині південно-східної стіни — стовпові ями. На долівці зібрано невелику кількість кераміки XIII ст. Тут відкрито велике скупчення печини та глиняної обмазки від стін. Поблизу нього знайдено три цвяхи і половинку скляного браслета синього кольору.

Житло № 11 розташоване на південь від щойно описаного. Пляма заповнення котловану відкрита на глибині близько 1 м від давньої поверхні. Вона орієнтована, як і житло № 10, кутами за сторонами світу. Розміри котловану 3,3 x 3 м, глибина від рівня виявлення плями 0,3 м, від давньої поверхні відповідно 1,3 м. Будівля, напевно, зрубної конструкції, оскільки обмазана глиною долівка відстояла від стін котловану на 15—20 см, а стовпові ямки відсутні. Глинобитна піч, що добре збереглася, стояла в північному кутку, на 0,25—0,3 м від стін житла. Її споруджено на гумусній підсипці товщиною близько 15 см. Глиняні стіни збереглися на висоту близько 0,3 м. Загальні розміри печі за периметром стін — 1,4 x 1,5 м, челюсті повернуті на південь. Розміри череня 1 x 1,35 м, він помітно витягнутий у бік челюстей.

У заповненні виявлено: кістки тварин, фрагменти давньоруської кераміки, цвяхи. Розвал горщика XII—XIII ст. — поблизу челюстей печі, а скупчення кераміки — поблизу західної її стіни. Кілька уламків верхніх частин давньоруських горщиків знайдено між піччю та східною стіною котловану. Заповнення поблизу печі, в північній частині будівлі, насичене

вуглинками, печиною, а в південній — без помітних включень. Підмазка долівки збереглася ділянками, зокрема перед піччю і у західній частині житла. На долівці дрібні уламки кераміки. Зверху над піччю трапилась скляна намистина — "двійчатка" — зеленого кольору. Поблизу північно-західної стіни житла, за його межами, знайдено фрагмент срібного персня із шитком.

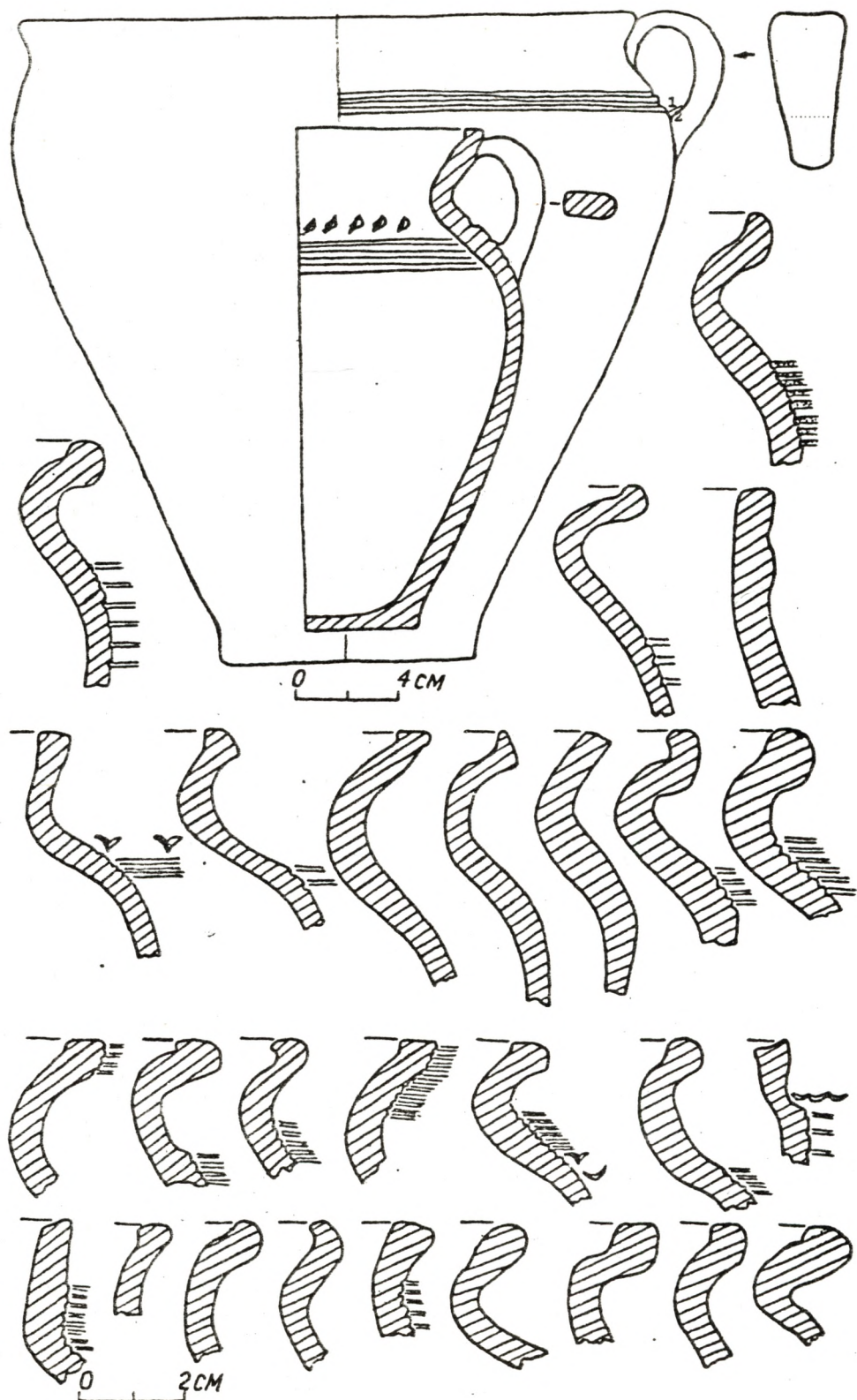

Рис. 51. Григорівка. Кераміка з будівлі № 8

Будівля № 12 розташована на захід від житла, вона розкопана частково, тому що західна її частина знаходиться за межами розкопу. Пляма заповнення котловану відкрита на глибині 0,8 м за скупченням великої кількості глиняної обмазки та горілого дерева. Вона овальної форми, витягнутої за лінією схід-захід (1,3 x 1,6 м). Шматки обпаленої глини являли собою залишки досить товстого череня від печі; глиняний завал лежав на обвуглених деревинах. Характер скупчення не викликає сумніву; він впав зверху під час руйнації якоїсь наземної будівлі. Це залишки наземної, можливо, двоповерхової конструкції, що не збереглася. Під час розчистки глиняного завалу виявлено фрагменти давньоруської кераміки XII—XIII ст., серед яких цікавим є розвал черпака з ручкою. Знайдено шиферне прясло, кістки тварин.

До цього комплексу, можливо, належать ями № 36, 37, 44. Яма № 36 розташована на 1,5 м на схід від житла № 10. Вона виявлена за вуглистим заповненням на глибині близько 1 м від давньої поверхні. Котлован дещо неправильної форми (0,95 x 1,9 м), глибина від рівня виявлення плями близько 0,5 м. Заповнення складалося з великої кількості деревного вугілля, де виявлено сильно перепалені залізні предмети, цвях і велику кількість давньоруської кераміки XII—XIII ст.

Яма № 37 розташована нижче житла № 10, на тій самій глибині, що й яма № 36. Її розміри 0,9 x 1,3 м, глибина від рівня виявлення плями — 0,4 м, знахідки відсутні. Яма № 44 — між житлом № 10 й будівлею № 16. Пляму заповнення відкрита на глибині 0,1 м від давньої поверхні. Вона круглої форми, діаметром близько 1 м, заглиблена на 0,4 м від рівня виявлення плями. В темному гумусному шарі заповнення — деревне вугілля, каміння, незначна кількість кераміки XII—XIII ст. На дні — кістяний гребінь, двобічний, складений з трьох пластин і закріплений штифтиками (4,5 x 8 см). Найближча аналогія є серед давньоруських виробів Києва [Хойновский, 1892, с. 24—25, рис. 61].

Будівля № 16 розміщена у західній частині садиби. Чіткі контури її просліджено на глибині близько 1 м від давньої поверхні. Котлован прямокутної форми, орієнтований кутами за сторонами світу (3 x 3,4 м). В усіх кутках — стовпові ями діаметром близько 0,4 м; вздовж стін збереглися обвуглені залишки дерева. Глибина котловану від рівня давньої поверхні 1,9 м. Долівка рівна, утрамбована, без слідів підмазки. Заповнення будівлі на всю глибину насичене великою кількістю матеріалу із незаперечними слідами пожежі. У верхньому шарі, що містив велику кількість вугілля й печини, скупчення кераміки розчищено в північному кутку. Знайдено уламки плінфи, залізний ніж, фрагменти скляних браслетів, цвяхи. Найбільша насиченість матеріалу фіксувалась на глибині 1—1,2 м від рівня виявлення плями. На цьому самому рівні зібрано 26 фрагментів скляних браслетів, знайдено половинку бронзового браслета (платівку з розширеними кінцями, прикрашену зигзагоподібним візерунком, ширина у центрі — 0,8, на краю 1,5 см). Другий платівчастий браслет, що зберігся майже повністю (ширина у центрі платівки 0,5 см, із завитком на кінці), також прикрашено зигзагом.

На цьому самому рівні знайдено круглий у розрізі бронзовий браслет із петлеподібними кінцями, виготовлений у техніці, яка імітує плетиво. Крім того, знайдено залізну бритву, плоске із стінки амфори пряслице, залізний ніж. У нижній частині заповнення будівлі характер знахідок не змінювався: траплялися уламки скляних браслетів, цвяхи, кераміка. Обвуглене дерево і сліди печини йшли до самого дна.

Усього із заповнення будівлі добуто близько 600 фрагментів давньоруської кераміки XII—XIII ст., 47 уламків скляних браслетів, 20 цвяхів. Крім них, 6 уламків з кольорових металів, серед яких є фрагменти свинцю, а також два ножі й дев'ять сильно деформованих залізних предметів, фрагмент стремена, два астрагали, грузило з шиферу. За характером заповнення будівля подібна до будівлі № 8. Вона, напевне, є холодним підклітом двоповерхової житлової споруди, що повністю згоріла і впала у підвал. Саме цим можна пояснити таку велику кількість знахідок.

Садиба № 6 складається з житла, трьох будівель, розташованих півколом, і серії ям. Центральне місце займає житло (№ 12). Плями заповнення котловану виявлено на глибині 0,2 м від рівня давньої поверхні за інтенсивним темним горілим заповненням. Планова

структура житла нагадує будівлю № 7. Спочатку до глибини 0,8 м викопано округлої форми котлован (5 x 5 м); в його дні зроблено під дерев'яну кліть на глибину 0,6 м ще один котлован прямокутної форми, орієнтований стінами за сторонами світу (3,4 x 3,5 м). Отже, глибина житла від давньої поверхні становила 1,4 м. В усіх чотирьох кутах житла, а також посередині північної та південної стін — стовпові ями діаметром 0,2—0,25 і глибиною 0,4—0,5 м від долівки. Стовпові ямки є і у східній частині будівлі, навпроти череня печі й поблизу південно-західного кутка.

У культурному шарі, над котлованом житла, відкрито значну кількість знахідок: численні фрагменти давньоруської кераміки, ніж, фрагмент серпа, цвяхи. У заповненні першого котловану, у західній частині, знайдено блешню із свинцю, фрагмент скляного браслета, шиферні пряслиця. Уздовж всієї північної стіни верхнього котловану — скупчення глиняної обмазки та горілих деревин. Після розчистки заповнення першого котловану, на глибині 0,8 м давньої поверхні, простежено чіткі контури від дерев'яного каркасу жилої кліті, що згоріла. Північно-західний кут заповнено потужним завалом глини, перекритим обвугленими жердинами, що впали зверху. Над ним, в північно-східному кутку, зберігся обвуглений стовп висотою близько 0,4 м, пов'язаний з першим котлованом.

Глинобитна піч доброї збереженості, розміри за зовнішнім контуром 1,3 x 1,5 м, челюстями завширшки 0,35 м повернута на південь. Черинь (0,8 x 1 м) має сліди ремонту. Піч зведено на гумусній підситці заввишки 10—12 см; ширина стін близько 0,35 м. Долівка рівна, обмазана глиною. Під час зачистки зафіксовано скупчення печини уздовж усіх боків котловану, обгорілі колоди лежали уздовж північної та східної стін, а також поблизу західної стіни печі. Колоди у підвішеному стані — вони впали дотолу під час пожежі.

У верхній частині заповнення котловану знайдено залізне кільце з штирем, напевно дверна ручка, три уламки скляних браслетів і наконечник стріли. Наконечник черешковий, з масивною бойовою голівкою, ромбовидною у перерізі, виділеною шийкою. На підлозі — цвяхи, лезо ножа. Під час зачистки підлоги знайдено рибальський гачок, свинцеві трубочки від рибальського спорядження, три фрагменти скляних браслетів та уламки кераміки XII—XIII ст., зокрема в центрі — розвал нижньої частини гончарного горщика XII ст.

Житло № 12 належить до двоюруських будівель, чим і пояснюється подвійний котлован, значні скупчення глиняної обмазки та горілого дерева, що впало зверху, а також численні стовпи, що призначалися для спорудження верхнього ярусу.

На захід від житла розміщена будівля № 14. Її зафіксовано за скупченням обмазки від стін та печини на рівні давньої поверхні. Будівля наземного типу, прямокутної форми, орієнтована кутами за сторонами світу, розмірами близько 3 x 8 м. Уздовж південно-східної стіни зафіксовано дві стовпові ямки. На підлозі зібрано велику кількість давньоруської кераміки, серед якої заслуговують на увагу дві цілі посудини: горщик з двома вушками, що за своїм виглядом нагадує амфорки київського типу, і глечик з масивною ручкою та вузьким горлом. Окрім кераміки, знайдено залізний ніж.

Між будівлею і житлом розміщуються три ями. Яма № 50 прямокутної форми (1,8 x 1,2 м) виявлена за концентрацією печини на рівні давньої поверхні, завглибшки близько 0,45 м від рівня виявленої плями. У заповненні значна кількість давньоруської кераміки XII—XIII ст., фрагмент ножа, скляний браслет. Ще один браслет знайдено поблизу ями на давній поверхні. На північ від неї зафіксовано яму № 52 овальної форми (1 x 1,6 м), завглибшки 0,2 м від рівня виявлення. Її заповнення таке саме, що й у ямі № 50. Окрім значної кількості печини й вугілля, тут знайдено фрагментований бронзовий браслет з дроту та фрагменти кераміки XII—XIII ст. Між ямами, на давній поверхні, виявлено завал печини та обмазки від стін завдовжки близько 1 і завширшки близько 0,3 м. До комплексу, ймовірно, належить яма № 53, розташована за 1,5 м на захід. Вона овальної форми, розмірами 0,8 x 1,2, глибиною 0,4 м. Заповнена печиною. Тут знайдено залізний ніж, скляний браслет і фрагменти кераміки XII—XIII ст. Можливо, всі три ями належали наземній споруді з глинобитними стінами типу сарая. Приблизні розміри споруди 3 x 4 м.

Скупчення ям виявлене на південь від житла. Яма № 54 овальної форми (1 x 1,4 м), завглибшки близько 0,3 м від рівня виявлення плями, заповненої вуглистим шаром з вклю-

ченням печини та фрагментів кераміки XII—XIII ст. На південь від ями — залишки своєрідної споруди аморфної форми. Овальний майданчик (1 x 2 м) містить у центрі обпалену пляму (0,5 x 0,7 м), поряд з якою є стовпова ямка. Ще один обпалений майданчик розташовувався на 0,2 м південніше, його діаметр близько 0,4 м. На південь і захід зафіксовано круглі ями діаметром близько 0,5 м, можливо від стовпів. Глибина споруди від рівня виявлення плями близько 0,4 м. У заповненні значна кількість кераміки XII—XIII ст., два цяхи, натільний ретельно зроблений кам'яний хрестик з рожевого сланцю (15 x 22 мм), грані фігурні.

Будівлі, досліджені на центральному розкопі, дають певну уяву щодо планової структури центральної частини поселення. На площі близько 1500 м² розмістилося шість садиб, тобто на кожен припадає площа у 250 м², що засвідчує надзвичайно щільну забудову. Відносно тривалості існування садиби, принаймні протягом XII — першої половини XIII ст., тобто 150 років, говорять факти її перебудови. Майже кожна будівля зводилась на місці житлової або господарської будівлі, що з тієї чи іншої причини переставала існувати. Наприклад, житло № 7 будувалось після того, як житло № 8 перестало функціонувати, оскільки котлован першого перекриває частину житла. Особливо значної перебудови зазнала садиба № 1, на якій відкрито залишки від п'яти різночасових споруд (з кінця X ст. до середини XIII ст.), що перекривають одна одну. Зазначимо, що й житла VIII—IX ст., про які тут сказано набагато, перекриті давньоруськими будівлями, це є свідченням певної традиції в розміщенні споруд і забудови в цілому.

Численні знахідки давньоруського часу, отримані під час розкопок та із змиву ріки, певною мірою характеризують не лише хронологічний діапазон існування поселення, а й його соціально-економічний статус. Звичайно, ми не маємо змоги описати весь інвентар, що налічує тисячі фрагментів кераміки, предметів із заліза, сотні з кольорових металів та скла. Наведемо лише найцікавіші, часом унікальні знахідки із зборів Б. А. Петропавловського і наших за період 1985—1989 рр. Серед них є цікавою висла печатка діаметром 22 мм, що належить до печаток з патрональним зображенням двох святих (фото 5). На одному боці зображено фігуру на повний зріст, в короткій туніці з мечем в одній руці та списом у другій. На зворотньому боці зображено фігуру в довгій рясі з написом зліва з чотирьох літер та довшим написом праворуч, обидва не читаються. Фігура з мечем найбільш близька до зображення святого Федора або Георгія. За розміром і характером зображення вона наближається до печатки новгородського князя Святослава Мстиславича 1175 р. [Древняя Русь, 1985, с. 383, табл. 156, 7].

Поряд з будівлею № 16, за межами її західного кута, знайдено свинцеву гирку із знаками, подібними до знаків Рюриковичів (рис. 54, Л). Вона трапецієподібної форми, заввишки 3,5 см, діаметром більшої основи 3,5, меншої 1 см, з отвором у центрі, вагою 171, 540 г. Вага гирки є кратною величиною гривни IX—X ст. (68, 22) і дорівнює 25 гривнам, або 50 нагатам. Загалом гирка наближається до південноруської грошової системи, репрезентованої шестикутними злитками вагою близько 160 г. Цікаво, що в одному з жител XII—XIII ст. на північному розкопі також знайдено свинцеву гирку вагою 205, 370 г, що приблизно відповідає вазі новгородської гривни. Вона також є кратною до давньоруської ногати (3, 41 г) і дорівнює 60 сдиницям [Древняя Русь, 1985, с. 365].

Браслети представлено платівчастими загнутокінцевими екземплярами, орнаментованими врізними зигзагоподібними лініями в різних сполученнях, виконаних штихелем (рис. 52, 1—3). У східнослов'янських землях цей тип поширений у в'ятичів [Никольская, 1981, с. 230, рис. 85, 3]. У такій самі техніці орнаментовані платівчасті браслети з розширеними тупозрізними і відтягнутими звуженими кінцями. Серед гладких браслетів цікавий екземпляр із змієподібною голівкою. Їх ранні екземпляри походять із західнолитовських могольників, у нас вони відомі з кінця X до XIII ст. Для західноруських знахідок характерним є трикутний розріз. Саме такий екземпляр знайдено у Григорівці [Сергеева, 1981, с. 32].

Значну кількість знахідок становлять перекручені браслети з так званими мигдалеподібними або криноподібними наконечниками. До цієї групи належать і імітації під цю техніку — браслети з простими звуженими наконечниками (рис. 52, 5—10). Окрему групу ста-

новлять фрагменти платівчастих браслетів з багатим рослинним орнаментом (рис. 52, 11–13). Знайдено невелику кількість фрагментів срібних плетених браслетів та імітацій під них. Г. Ф. Корзухіна датує такі браслети XI ст., проте, на думку інших вчених, вони існували й пізніше, протягом XII–XIII ст. [Макарова, 1986, с. 36].

Рис. 52. Григорівка. Браслети (1–3, 5–13); фігурка коня (4)

Персні представлено бронзовими платівчастими з рослинним і геометричним орнаментом, з круглого срібного дроту, з імітацією плетива і плетеними з тонких срібних дротинок (рис. 53, 2–18). З води піднято фрагменти сережок з трьох намистин з білого металу. Одна з них виконана в техніці лиття порожнистих виробів у формі, що імітують зернь (рис. 53, 4, 11). Поширення таких виробів припадає на кінець XII–XIII ст. [Седова, 1978, с. 150]. Се-

ред речей є кілька десятків фрагментів і цілих екземплярів скроневих кілець. Здебільшого вони виготовлені із срібного тонкого дроту з розімкнутими краями, хоча трапляються із зав'язаними (рис. 53, 12–18). До привозних прикрас належить також семипроменеве скроневе кільце, що належить до типу "класичних", з гладким щитком; датується XI–XII ст. (рис. 53, 19) [Солов'єва, 1978, с. 173].

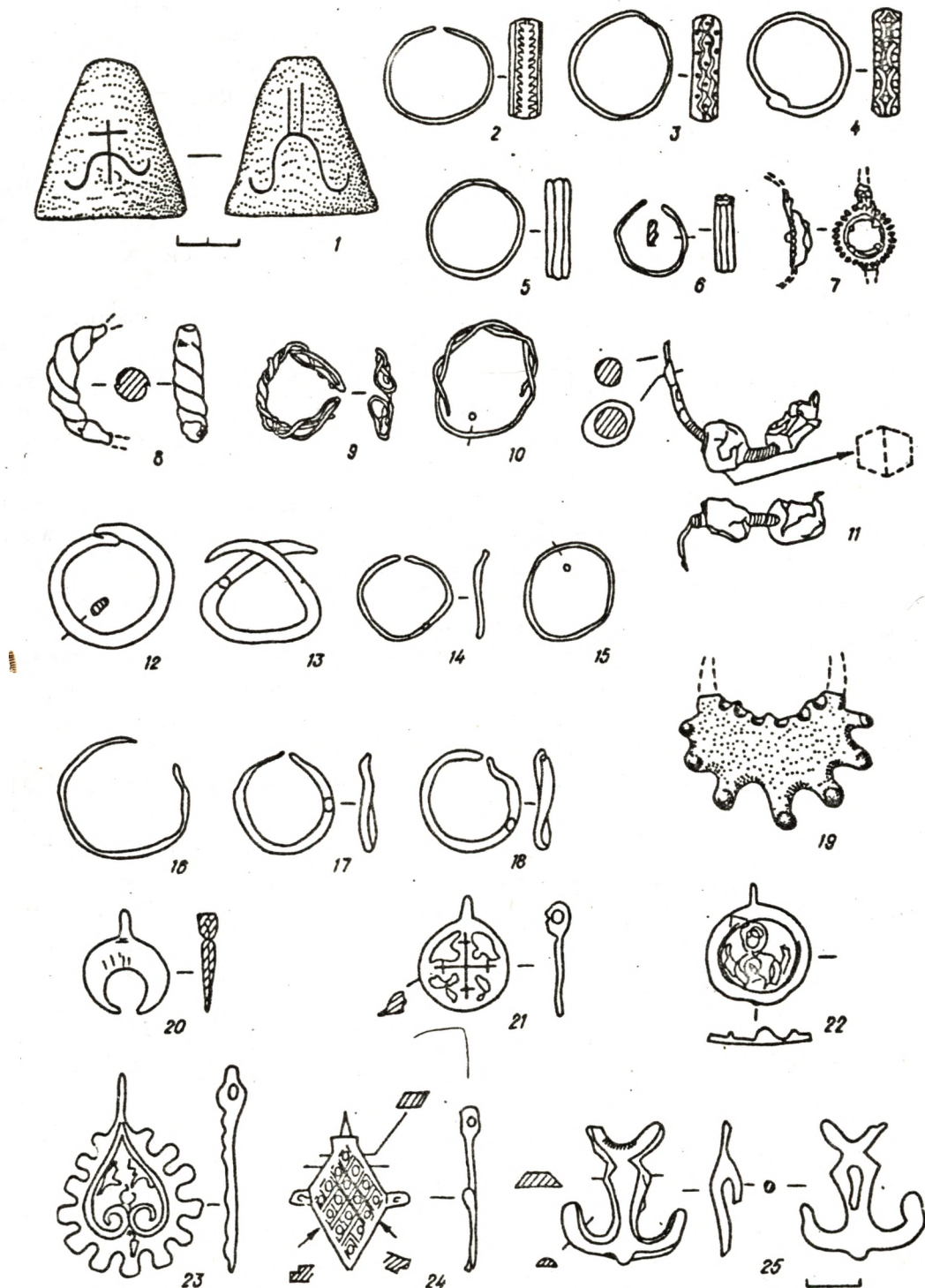

Рис. 53. Григорівка. Знахідки з кольорового металу:

1 — свинцева гирка; 2–10 — персні; 11–18 — скроневі кільця; 19 — семипроменеве скроневе кільце; 20–24 — підвіски; 25 — накладка у вигляді якоря

Значну частину колекції становлять підвіски різноманітних форм, що включають предмети християнського культу та вироби давньоруських майстрів: вузькорогі литі лунниці,

поширені переважно в XII—XIII ст. [Седова, 1981, с. 24]; монетоподібна кругла підвіска з прорізним хрестом у центрі, решітчаста ромбічної форми, фігурна у формі крина з орнаментом у центрі (рис. 53, 20—34). З води піднято близько 30 уламків і цілих екземплярів натільних хрестиків. Християнські символи нерідко використовувались і як прикраси поряд з іншими екземплярами металевого набору одягу (рис. 53, 1—12). Саме до таких речей належить ажурний хрестик, що є справжнім витвором мистецтва. Його розміри 3 x 4 см, львовий бік прикрашено орнаментом досить складної композиції, що є продовженням його фігурної форми (рис. 54, 1). Значну серію в колекції займають хрестики з виїмчастою емаллю, виготовлення яких налагоджене на Київщині у XI ст., але розквіт припадає на XII ст. (рис. 54, 2—5) [Мальм, 1968, с. 113—117]. Знайдено два литі з потовщеними кінцями хрестики (рис. 54, 10). До рідкісних речей належать образок круглої форми діаметром 2 см із зображенням богоматері з немовлям (рис. 53, 22). Знайдено також два екземпляри бронзових хрестів-складнів і ще одна половинка енкалпіона (рис. 54, 11—12). На передній стінці складня (1,8 x 3 см) — заповнене емаллю зображення хреста. Енкалпіон належить до типу площинних, давньоруського походження, розміри 4 x 6 см.

До речей, напевне фінно-угорського походження, належить бронзове навершя у вигляді коня (рис. 52, 4). Висота фігурки, що збереглася частково (нижній кінець відсутній), становить 4 см, виконана вона досить реалістично. Аналогічні вироби зустрічаються серед матеріалів X—XIII ст. юдинської культури лісового Зауралля. Зокрема, досить близьке до Григорівської знахідки навершя кресала з Новонікольського могильника X—XI ст. [Седов, 1987, с. 48, рис. 14].

Значну серію (11 екз.) у колекції речей прикладного мистецтва становлять книжкові застіжки (рис. 54, 13—19). Це фігурні прорізні вироби, різні за формою, з крючком на тильній частині, їх розміри 2 x 3 та 1,2 x 1,8 см. У колекції нараховуються десятки дзвіночків, велика кількість свинцевих грузил й сотні уламків виробів з кольорових металів, а також десятки пряжок та їх фрагментів — як залізних, так і бронзових X—XIII ст.

Серед речей, що заслуговують на увагу, необхідно відмітити зброю, представлену уламками сулиць, наконечниками до стріл, численними фрагментами кілець від кольчуг, бойових сокир. У табл. 11 (за А. Ф. Медведєвим) подано опис наконечників, що мають особливе значення для уточнення хронології бойових подій.

Матеріали Григорівського поселення дають широкі можливості для вивчення давньоруської кераміки, що й досі лишається актуальним науковим завданням, оскільки пошуки найобґрунтованіших і доцільних методик для вивчення цієї категорії знахідок тривають дотепер. Наявність на поселенні двох шарів наливів створює унікальну можливість розглянути давньоруський матеріал, а отже, й кераміку за двома горизонтами: X—XI і XII—XIII ст., використовуючи знахідки як з комплексів, так і з культурного шару. Перед тим як перейти до розгляду форм давньоруської кераміки, зупинимось на деяких технологічних особливостях її виготовлення.

Починаючи приблизно з другої половини X ст. у керамічному виробництві Правобережжя Середнього Подніпров'я відбулися суттєві зміни, що призвели до повного витіснення ліпної та примітивно-кружальної кераміки типу Луки Райковецької та до повсюдного поширення посуду так званого курганного типу. Поверхня посуду стає рівною, нерідко з блискітками піску. В зламі черепок триколірний, тісто шарувате і сильно збіднене домішками карбонату, інколи залізистих включень, піску. У зламі добре помітні джгути заввишки 2—2,5 см. Така кераміка за технологією виготовлення нагадує ранньогончарну. Найхарактернішим є вінчик у вигляді "манжетки", що подекуди має вигляд широкої і тонкої смужки, а також дзьобоподібне завершення.

У XI ст. пошуки найдосконаліших способів виготовлення посуду сягають свого апогея. В цей період широко вживався (ангоб), що надавало виробам яскраво-жовтогарячого, жовтого або світлого, майже білого кольору. Частина посуду зроблена з добре відмученої масткої глини без видимих домішок, серед яких візуально виділяється лише пісок. Стінки посудин тонкі (3—6 мм), а вінця з потовщенням досить складної конфігурації. Денця відносно тонкі (особливо в центральній частині, як правило, тонші за стінки посудини). Вони майже завж-

ди гладкі, рідко із слідами підсіпки, частина має клейма. У цей час набуває поширення посуд, виготовлений з глиняної маси, що за своїм виглядом наближається до амфорної, тобто з добре відмученої глини без будь-яких домішок. Саме з такої глиняної маси виготовлено посуд з вушками, що нагадують баклажки для води. Цей посуд яскраво-жовтогарячого, пального або брунатного кольорів. Випал не завжди рівномірний, особливо на горщиках з грубими домішками. Зустрічається дво- або навіть тришаровий у зламі черепок. Проте трапляються й дзвінки, наскрізь випалені уламки посуду.

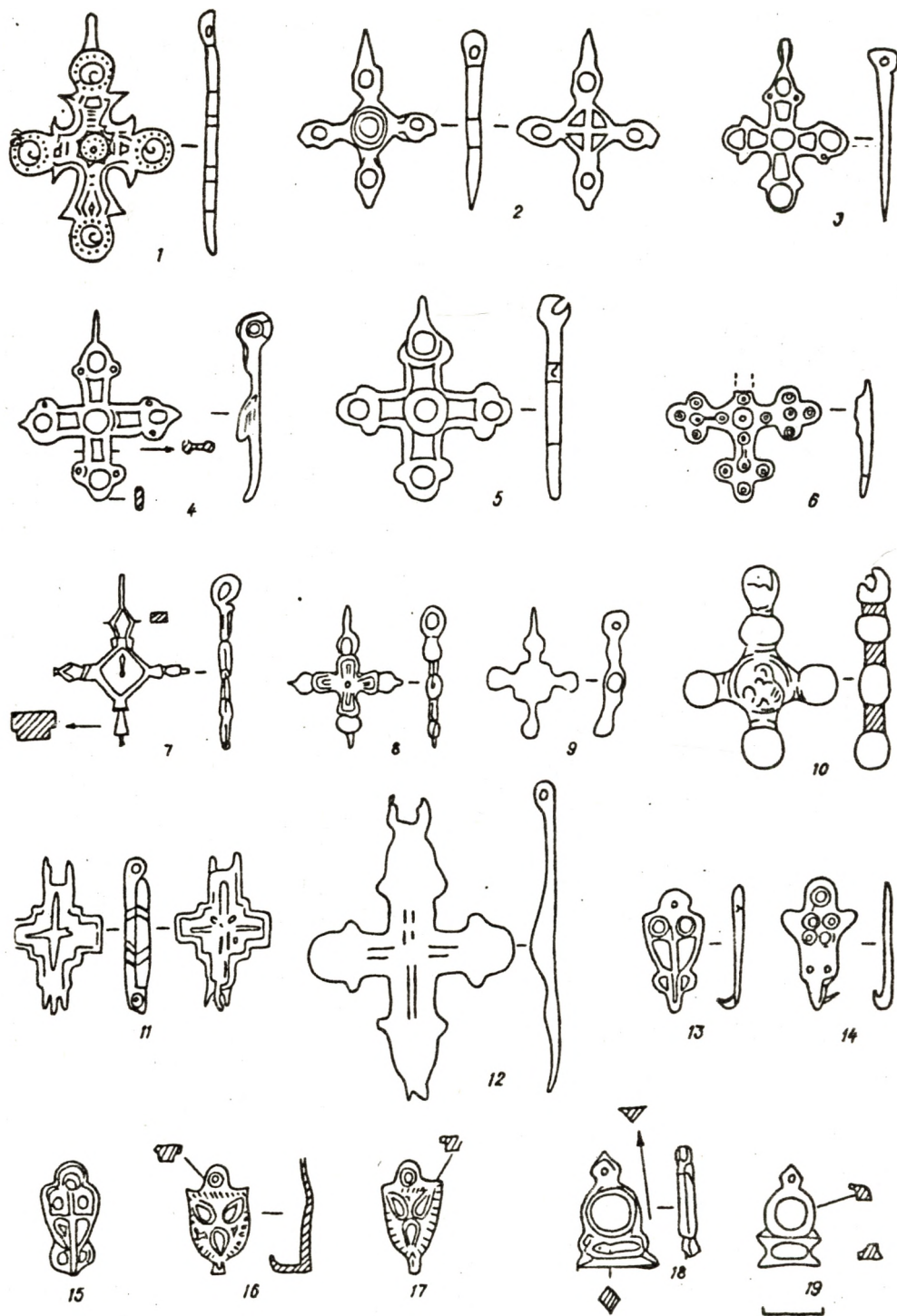

Рис. 54. Григорівка. Символи християнської релігії (1—12) та книжкові застібки (13—19)

XII—XIII ст. продовжує побутувати кераміка з глиняним тістом амфорного типу, проте на рубежі XII—XIII ст. і особливо у XII ст. з'являються вироби з грубого глиняного тіста. У зламі черепки мають домішки шамоту або навіть дресви у вигляді товченого граніту і польо-

вого шпату. Нерідко в ролі домішки виступає каолінова глина, а колір посуду набуває світлого або навіть білого кольору. До цієї групи горщиків належать вироби з потовщеною верхньою частиною. Товщина шийок — 1 см. Випал посуду XII—XIII ст. не має помітних особливостей порівняно з попереднім часом.

Розглянемо окремі форми кераміки, що використовувалась на поселенні за давньоруського часу. За функціональним призначенням і формою її асортимент досить різноманітний: кухонні горщики, корчаги з низьким вертикальним горлом для збереження зернових продуктів, глеки з вузьким горлом з вушками і без них, невеличкі посудини-черпаки, покришки, світильники, привозні кримські амфори, з художніх виробів — полив'яні писанки (рис. 55—56).

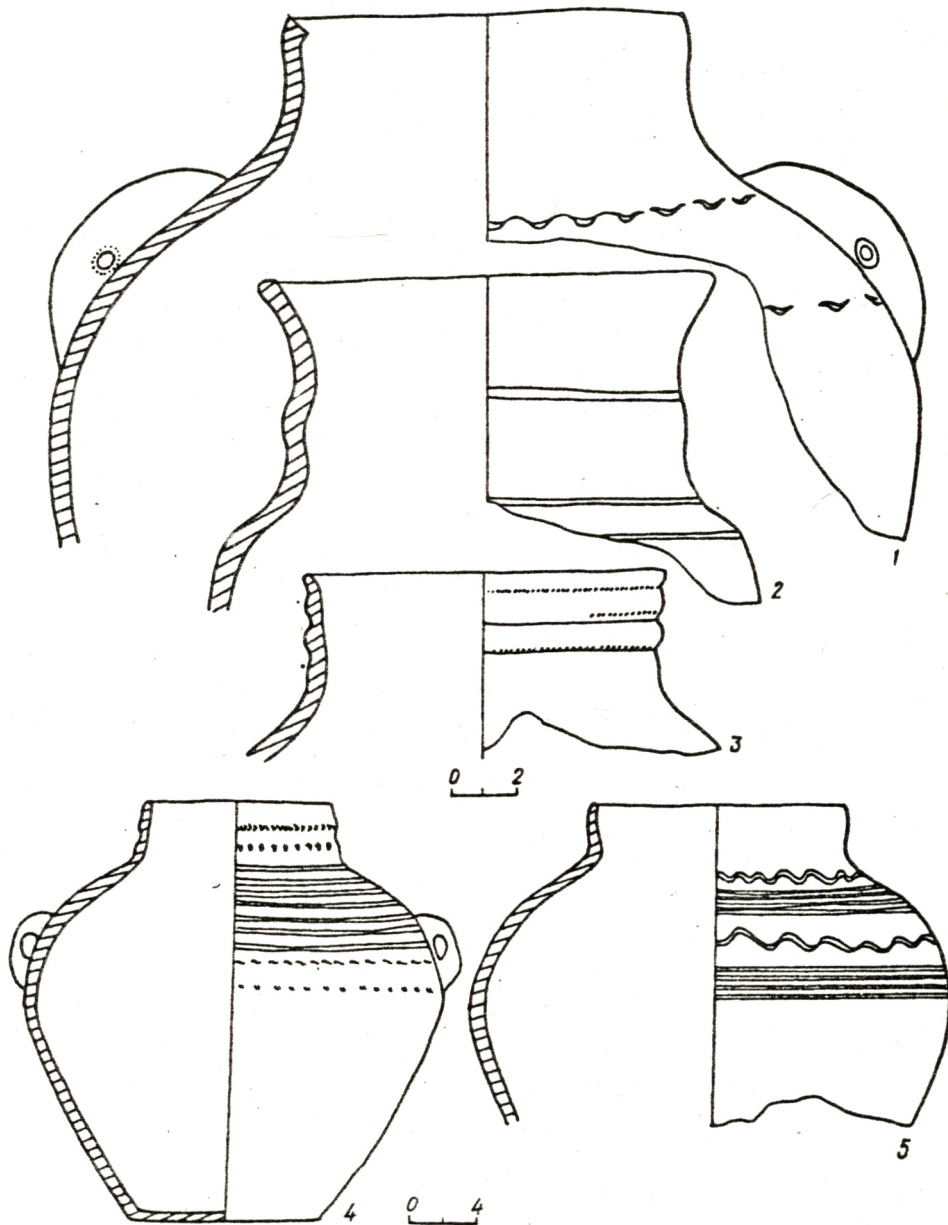

Рис. 55. Кераміка з Григорівського поселення (1—5)

Амфори представлені численними фрагментами обох основних типів — грушоподібних круглодонних з низьким горлом і невеликими ручками та гостродонних з довгим горлом і високо піднятими ручками. Зауважимо, що фрагменти амфор нерідко трапляються в шарі XII—XIII ст., тимчасом як у шарі XI ст. вони відомі в поодиноких випадках. Амфора з житла № 1 XIII ст. гостродонна, з високим горлом і високо піднятими ручками. Її висота до

горла — 44 см, найбільший діаметр тулуба — 25 см, товщина стінок близько 1 см, поверхня вкрита густим рифленням, датується XII—XIII ст. [Якобсон, 1979, с. 110].

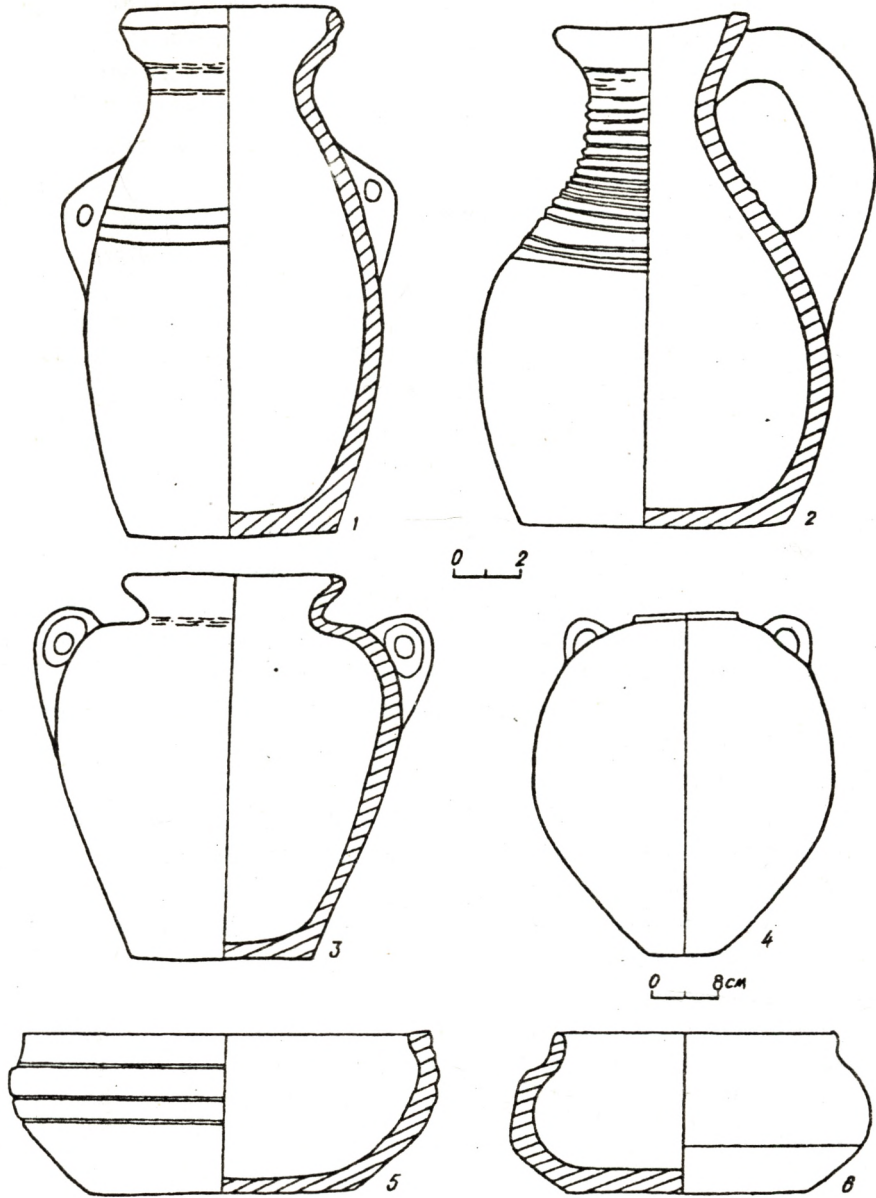

Рис. 56. Зразки кераміки з Григорівського поселення (1—6)

У верхньому шарі знайдено фрагментований світільник-ліхтарик діаметром 10 см. Бортик низький у вигляді піддону, стінки нахилені до середини і прикрашені черезполосно врізними лініями. В стінці вирізано підпрямокутну щілину (2 x 4 см). XII—XIII ст. були поширені черпачки, деякі з них вдалося реставрувати. Висота їх 5—7 см, діаметр вінця 10—12, діаметр дна 8 см, стінки прикрашено врізними лініями, колір теракотовий або жовтий (рис. 56, 5—6).

У ямі № 21 XII—XIII ст. знайдено розвал корчаги великої місткості з масивними дуго-подібними ручками. Вона аналогічна великим за розмірами горщикам-корчагам, виявленим у Києві в одному з жител XIII ст. [Толочко, 1981, с.286, рис. 125]. Корчага мала округлу форму, діаметр по бочку близько 60 см, вінця масивні, посаджені на коротке горло, місткість близько 90 л (рис. 56, 4). Привертають увагу високоякісний випал корчаги і старанно оброблена поверхня. Вона абсолютно рівна, вкрита світло-рожевим ангобом. У зламі черепок жовтогарячого кольору, глиняне тісто шарувате, з домішками шамоту і значних фракцій каолінової глини.

В культурному шарі XI ст. — фрагменти верхніх частин посудин, горловина яких із зовнішнього боку має гофровані концентричні потовщення (рис. 55, 2—3). Цей тип посуду є характерним для середньовічної Польщі. Наявність його на пам'ятках Подніпров'я, можливо, засвідчує факт заселення цієї території полоненими "ляхами" у 1032 р. за часів, Ярослава Мудрого [Кучера, 1986, с. 450]. Діаметр вінець 10—12 см, висота горла 4—6 см, поверхня ретельно заглажена, тісто без видимих домішок, амфорного типу.

Значну групу керамічних виробів становлять глечики з вушками (рис. 55, 1, 4; 57, 1, 3). Вони знайдені як у шарі XI, так і XII—XIII ст. У засипці житла № 5 (X—XI ст.) знайдено цілий горщик з вушками (рис. 56, 3). У будівлі № 14 (XII—XIII ст.) знаходилась амфорка "київського типу" (рис. 56, 1). Разом з нею виявлено глечик з ручкою досить рідкісної для давньоруського посуду форми (рис. 56, 6). За зовнішнім виглядом він нагадує глечики салтівського типу [Якобсон, 1979, с. 61, рис. 33] і, можливо, є привозним. Крім цих невеликих горщиків з вушками, що, ймовірно, використовувались як баклажки для води і були особливо зручними у дорозі, на поселенні зустрічались і горщики з вушками великих розмірів.

Так, у ямі № 43 (XII—XIII ст.) виявлено три розвали таких горщиків, верхня частина яких багато орнаментована (рис. 55, 4, 5). Вони чималих розмірів: діаметр горловини 11—16 см, діаметр за тулубом 25—27, висота до 30 см. Найближчі аналогії описаним формам є серед матеріалів XII—XIII ст. літописного Юр'єва [Іванченко, Орлов, 1986, с. 8, рис. 6].

Основну кількість давньоруської кераміки на Григорівському поселенні становлять кухонні горщики. Для їх систематизації можна застосувати статистичні викладки. Передусім проаналізуємо вінця та шийки горщиків, що найбільш інформативні в хронологічному та етнографічному порів'янні. Скористаємося типологією, розробленою М. П. Кучерою за матеріалами давньоруських пам'яток південноруської території [Археологія. — 1986. — № 1—3, с. 449]. До обробки включено 341 екз. (XII—XIII ст.) і 127 — верхніх частин (кінця X—XI ст.), за 100 % приймалась вибірка з кожного горизонту окремо.

Характерною ознакою горщиків X—XI ст. є широке побугування потовщених вінець у вигляді манжета, нерідко профільованого виїмкою-заглибленням або борозенкою (рис. 57, 5—9). Вони становлять до 80 % посуду цього періоду. В поодиноких випадках трапилися вінця типу 1—4, що датуються X ст.; близько 15 % в цьому шарі належать типам 10—11, що зустрічаються у значній кількості і у XII—XIII ст.

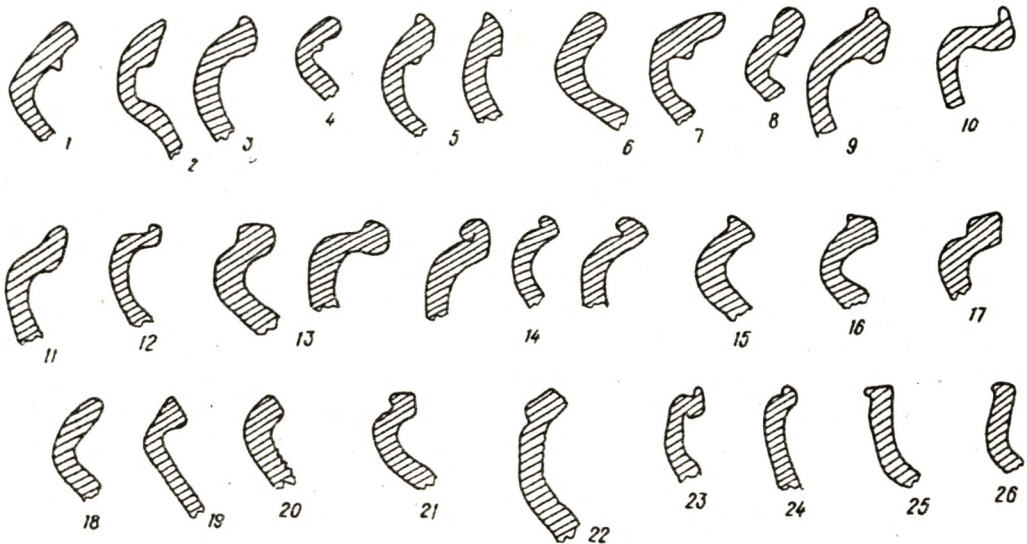

Рис. 57. Типи вінець з Григорівського поселення:
1—4 — рубіж X—XI ст.; 5—9 — XI ст.; 10—17, 23—26 — XII—XIII ст.; 18—22 — XIII ст.

Дещо іншою є ситуація в XII—XIII ст. Тут фіксується повне переважання виробів 13—15 типів, зовсім відсутні типи 20—27, за М. П. Кучерою. Водночас є екземпляри, не відмічені у типологічній шкалі М. П. Кучери (рис. 57, 22—26). Наведемо їх опис: вінця без потовщення, округлі або косо зрізані, що належать горщикам з дуже короткою, дещо потов-

щеною шийкою; вінця потовщені, округлі із зовнішнього краю, а зверху горизонтально зрізані, з виймою; вінця складної конфігурації, з гранню із зовнішнього та внутрішнього боків (рис. 57, 22). Вінця округлені, різко відхилені назовні, посаджені на циліндричну шийку (рис. 57, 23). Усі ці типи зустрічаються у найпізніших комплексах, що належать до кінця XII—XIII ст. Особливістю цієї групи кераміки є досить грубе шарувате тісто з домішками фракцій каолінової глини. Їх шийки, включаючи вінця, інколи вкриті орнаментом у вигляді густого рифлення. Це найпізніша на поселенні група кераміки, що зустрічається в комплексах XII—XIII ст. Конструктивно вона близька до кераміки післямонгольського часу.

Поодинокі випадки знахідок посудин з циліндричною дещо нахиленою до середини шийкою, горизонтально зрізаним вінчиком (рис. 57, 25). Такий посуд виявлено на Волині, де він також становить нечисленну групу і датується в основному XII ст. [Малевська, 1971, с. 29]. Незначний відсоток у комплексах XII—XIII ст. становлять горщики з вінчиками, що нагадують прості заокруглені вінця X ст. Їх відмінність від ранніх полягає в більш потовщених з різким перегином шийках (рис. 58, 18—20)*.

Для характеристики горщиків за формою скористаємось програмою статистичної обробки кераміки [Генінг, 1973, с. 114—136]. Цілих форм горщиків у колекції 14, а уламків приблизно 1000. До роботи включені матеріали як з об'єктів, так і з культурного шару. Всього відібрано 160 уламків верхніх частин горщиків і 88 нижніх, з параметрами, представленими у табл. 12. Переважна більшість горщиків (90 %) має малий і середній діаметр вінця, приблизно таку саму картину розподілу мають параметр P2 (діаметр шийки) та діаметр за тулубом. Абсолютна більшість горщиків мала діаметр донець 8—10 см, що в цілому є характерним для давньоруського посуду. На поселенні в основному поширені горщики малої або середньої висоти, тобто параметри яких лежать в межах 10—24 см. За параметром P6 — висота шийки (виділено всього дві групи) абсолютна більшість горщиків (95 %) дуже коротка — від 1 до 2,5 см, друга група (5 %) дещо довша — від 3 до 4 см. Переважна більшість посуду (58 %) характеризується дуже низьким плічком (від 1,5 до 3 см) або просто низьким (36,5 % від 3,5 до 5 см). Середні плічка, висота яких становила 5—7 см, зустрічаються в поодиноких випадках.

Для дослідження пропорцій і характеру профілів проаналізуємо розподіл горщиків за показниками, наведеними у табл. 13. За висотно-горловинним показником досліджувана колекція поділяється на чотири групи. Низькогорлі горщики — 34,5 %, дуже низькогорлі — 0,6 %; найбільша кількість (49,4 %) належить кераміці з середньою за висотою горловиною.

Особливістю горщиків Григорівського поселення є порівняно значна кількість (34,8 %) виробів із слабопрофільованою шийкою, нахиленою від 4 до 16°, та середньопрофільованою, кут відгину якої не перевищує 17—25°; сильнопрофільовані шийки становлять 30,7 %.

За пропорцією плечової частини (ознака ФВ) колекція становить досить компактну серію з дуже малим (29 %), малим (50 %) і середнім (21 %) за висотою плічком. За показником опуклості плічка більшість (66,5 %) посудин потрапляє до середньої групи. Це середньоопуклі вироби, показник ФГ яких становить 22—36 %; значна кількість посудин (21 %) із слабоопуклим плічком; менш поширеною є кераміка із сильноопуклим плічком.

Отже, за результатами аналізу параметрів форми, основна кількість горщиків мала коротку шийку різного профілювання (від слабого до сильного) та високе середньоопукле плічко.

Цікаву інформацію вміщено у табл. 14, наведені місткості горщиків Григорівського поселення. Для обрахунку цього показника проведено такі розрахунки. Спочатку обчислено об'єми фрагментів верхніх частин посуду за формулою

$$V = \frac{1}{2} \pi \left[P_6 \left(\frac{P_1^2}{4} + \frac{P_1 P_2}{4} + \frac{P_2^2}{4} \right) + P_7 \left(\frac{P_2^2}{4} + \frac{P_2 P_3}{4} + \frac{P_3^2}{4} \right) \right].$$

* Рис. 58 розміщено наприкінці видання.

Для встановлення об'єму всієї посудини за її верхньою частиною запропонована система індексів, яка дозволяє з точністю до 0,8 відтворити об'єм цілої форми. Нескладні розрахунки дозволили встановити залежність діаметра за бочком (P_3) від діаметра дна (P_4) та висоти (P_5). Відношення між P_3 і P_4 за цілими формами горщиків Григорівського поселення становить 1,7–2,7, тобто враховуючи величину (сігми), найімовірнішою буде цифра 2,2. Відношення між P_3 і P_5 у межах 0,9–1,2.

Діаметр за бочком (P_3) наближається до висоти горщика, при цьому у посудин із середнім діаметром вінець (16–25 см) індекс становить 1,1. Тобто висота посудини у 1,1 раза більша за діаметр тулуба, у дуже великих екземплярів (34–36 см), у зовсім маленьких (6–9 см) індекс становить 0,9.

Після побудови гістограми розподілу горщиків за об'ємами отримано п'ять груп. До першої (7 %) входять горщики від 0,5 до 1 л, до другої (36 %) — від 1,5 до 3 л, найчисленніша група посуду місткістю від 3,5 до 7 л (42,4 %). У значній кількості (11,4 %) поширені горщики великих розмірів (7,5–12,5 л), в поодиноких випадках зустрічаються посудини місткістю до 20 л.

Зіставимо статистичні викладки досліджуваної серії з колекцією галицької кераміки і з комплексом XII ст. з Києва, опрацьовані за тією самою методикою [Пачкова, Петрашенко, 1982; Калюк, Сагайдак, 1988, с. 36–46]. Порівняння таблиць вимірювання параметрів з цих пам'яток показує значно більшу подібність за більшістю показників між комплексами Києва і Гринчука, що пов'язано з однаковим їх хронологічним діапазоном; датуються вони переважно XII ст. Проте один параметр, а саме висота шийки, зближує колекцію з Києва та з Григорівки. Так, серії з Середнього Подніпров'я різняться помітною стандартизацією шийки, висота якої становить 1–2,5 см з піком на розмірі 2 см, тоді як для галицької кераміки характерні дві майже однакові групи з висотою шийки від 0,6 до 1,4 см і від 1,5 до 2,6 см з піком на 1,2–1,6 см. Такі параметри, як діаметр вінець і шийки, мають відповідні аналогії на всіх пам'ятках з абсолютним переважанням розміру 16–25 см. До нього наближається діаметр за бочком (P_3). За висотою плічка горщики з Гринчука та з Григорівки дуже близькі, тут переважали форми з дуже коротким плічком, тоді як у Києві у значній кількості побутували горщики з середнім плічком.

За показником форми горщиків (ФА, ФБ, ФВ, ФГ) розподіл інтервальних груп Києва і Гринчука в основному збігається, тимчасом як досліджувана колекція з Григорівки має різноманітніший за формами посуд. Останнє можна пояснити розбіжністю в хронології. Колекція з Києва датується XII ст., кераміку з Гринчука в основній масі відносять до цього ж самого періоду, а комплекс з Григорівки має ширші хронологічні рамки — з кінця X до середини XIII ст.

Для аналізу днищ було відібрано 88 цілих або майже цілих екземплярів. На 40 з них зафіксовано рельєфні зображення. Кількість посуду з клеймами у шарі XI ст. становить близько 36,1 % загальної кількості, а кераміка XII–XIII ст. — лише 8 % посудин з клеймами. За сюжетами зображення виділяються клейма типів "князівський знак" та "солярний знак". Перший тип представлено двозубцями (3 екз.); другий — зображенням колес в різних комбінаціях (25), триквестрами (7), гусячими лапками (1), хрестом (1). Три фрагменти з клеймами не читаються.

Крім форми, важливу інформацію стосовно характеру давньоруської кераміки дає орнаментация. Проаналізувавши систему орнаментальних мотивів і окремі елементи орнаменту за періодами, ми дійшли висновку щодо суттєвої їх відмінності. Кількість орнаментованого посуду в шарі кінця X–XI ст. становить всього 20 % загальної кількості посудин, а у XII–XIII ст. — 86 %. Для раннього періоду характерним є використання одного з елементів орнаменту (хвиля, врізні лінії або зубчастий штамп), що розміщувались по стінці й плічку, інколи прикрашався насічками і вінчик. Сполучення двох елементів, як правило, складалося з врізної лінії та хвилі. В одному випадку горщик прикрашав зубчастий штамп, нанесений по плічках і частково по стінці, а також по вінчику.

Посуд XII–XIII ст. орнаментувався переважно по плічках комбінацією з двох елементів. Особливістю кераміки цього періоду є широке використання (до 55 %) врізних ліній по

плічках. Друге місце за частотою поширення належить комбінаціям з насіннеподібних заглиблень і ліній (25 %). Насіннеподібні заглиблення як самостійний елемент також зустрічаються досить часто (10 %). Усі інші елементи — ромбоподібний, зубчастий штамп, хвиля, зигзаг трапляються в поодиноких випадках.

В цілому орнаментация досліджуваної колекції за строкатістю елементів досить збіднена порівняно, наприклад, з галицькою давньоруською, що наближує колекцію з Григорівки до кийівської кераміки XI—XIII ст. [Толочко, 1981, с. 294]. Якщо для керамічних виробів Середнього Подніпров'я характерним є сполучення врзних ліній і насіннеподібних елементів, то для посуду Подністров'я — комбінації з хвилясто-лінійних заглиблень [Пачкова, Петрашненко, 1982, с. 58]. Зазначимо ще одну особливість досліджуваної колекції: досить помітна частка горщиків з ручками у прошарках XII—XIII ст. (близько 10 % загальної кількості). Цей елемент, ймовірно, є особливістю середньодніпровської кераміки.

В основу типології кухонних горщиків покладено профілювання верхньої частини (вінчик і шийка), а також спосіб формування вінчика, оскільки саме ці ознаки є найдоступнішими для спостереження. Саме вони, разом з орнаментациєю і деякими технологічними особливостями, найчастіше використовуються дослідниками для типології. Тип I (4,4 %) характеризується горщиками без орнаменту з косо зрізаними або заокругленими вінчиками без потовщення. Шийка середньопротіфільована, висотою від 1,5 до 2 см, перехід від плічка плавний або з різним перегином, плічка добре виражені, заввишки 3—4 см (рис. 57, 6). Цей тип посуду зустрічається виключно в спорудах кінця X—XI ст., де він становить близько 15 %. Зауважимо, що в комплексах XIII ст. у невеликій кількості зустрічаються горщики з подібними вінчиками (рис. 57, 18—20). Проте в них дуже коротка шийка, що від плічка відразу переходить у вінчик. Такий посуд завжди орнаментований — густими врзними лініями вкрита вся верхня частина, включаючи й вінчик.

Тип II (22 %) представлений горщиками, вінця яких мають манжетоподібні потовщення різної конфігурації. Тут виділено три варіанти, що відбивають розбіжність хронології (рис. 58, 1—5). Взагалі вінця з манжетами характерні уже X — першій половині XI ст. Перший варіант найближчий до ранньогончарної кераміки курганного типу. В нього чітко виражений манжет висотою до 1 см, що різко переходить у циліндричну шийку заввишки 1—1,5 см, плічка середньоопукле, висотою 2—3 см. Орнаментация, як правило, відсутня. Такі горщики зустрічаються у найраніших давньоруських комплексах Григорівки. Саме їх присутність дозволила віднести подібні об'єкти до кінця X—середини XI ст.

Другий варіант відрізняється широким манжетом висотою до 2 см, який має канелори, край вінчика слабо заокруглений, інколи з внутрішнього боку помітна слабка виїмка. Частина цього посуду прикрашена хвилею і врзними лініями по плічках, інколи й по стінках, трапляється орнамент з косих насічок по вінцях. Цей варіант також зустрічається у найраніших комплексах пам'ятки XI ст. Аналогічні горщики виявлено в добре датованих комплексах XI ст. літописного Юр'єва [Іванченко, Орлов, 1986, с. 8-9]. За класифікацією М. П. Кучери — це типи 12—13 (середина X—початок другої половини XI ст.). Третій варіант представлено посудинами з широким деградованим манжетом на плавно відігнутий шийці, яка здебільшого сильно профілювана. Плічка, як правило, низькі й слабоопуклі. Такий посуд виготовлявся з другої половини XI ст. і, можливо, продовжував побутовати у XII ст., оскільки його майже 15 % серед інших типів горщиків у комплексі XII ст. з Києва [Сагайдак, Калок, 1988, с. 39].

Тип III (15,4 %) — посудини, вінця яких завершуються виступом у вигляді пташиного дзьоба, шийка переважно середньопротіфільована, заввишки 1,5—2 см. Посуд цього типу здебільшого орнаментований насіннеподібними заглибленнями і врзними лініями. Вони зустрічаються у комплексах разом з третім варіантом II типу. Бін трапляється у шарі як X—XI ст., так і XII—XIII ст. Очевидно, його необхідно віднести до XI—XII ст.

Тип IV (14,3 %) репрезентований горщиками, верхня частина яких має профіль у вигляді знака питання. Вінчик з внутрішнього боку заокруглений під виїмку, інколи підгранений. Особливістю цих форм є тонкі стінки, що не перевищують 3—4 мм. Шийка плавно вигнута, заввишки 1,5—2,5 см, плічка середньо- і сильноопуклі. Переважна більшість гор-

шиків орнаментована врізними лініями. Використовувалися такі горщики в основному у XII ст.

Тип V (43,9 %) є наймасовішим видом кухонних горщиків. Його особливість — масивні добре виражені валикоподібні вінця; товщина посуду у верхній частині 6—7 см. Шийка, як правило, сильно відхилена, коротка, висотою від 0,6 до 1,4 з піком на 1,2 см. Більшість горщиків орнаментована врізними лініями по шийці та плічках. Саме на горщиках цього типу зустрічаються невеликі ручки, прикріплені на рівні горловини, що мали декоративне призначення. Варіантом описаних горщиків є вироби з масивними підграненими вінцями. Вони становлять невелику частку загальної кількості. До цього типу віднесено також горщики з невисокою (1,5—2 см) циліндричною шийкою, що закінчується різко відхиленим масивним вінцем. Вони становлять близько 3 % кухонних горщиків XII—XIII ст.

✓ Розподіл типів горщиків за комплексами і власне відсоткове співвідношення типів служувало основним критерієм датування споруд. За своїм характером кераміка Григорівського поселення подібна до матеріалів Києва та давньоруських поселень і городищ Середнього Подніпров'я, основна маса якої виготовлялась ремісниками на місці.

Окрім археологічних робіт на поселенні проведено розкопки на розташованому поруч могильнику, де знайдено 42 поховання. Всі вони виявлені у світлому передматериковому шарі на глибині від 0,5 до 1 м від сучасної поверхні. Контури ям зафіксовано в поодиноких випадках; розміри 0,6—0,7 x 1,7—2 м. Поховання здійснені за християнським обрядом — трупопокладення витягнуті на спині, орієнтовані головою на захід (північний захід, південний захід), руки лежать у різному положенні, переважають складені на кістках таза (табл. 15).

Небіжчики поховані в дерев'яних трунах, від яких збереглися зітлілі дошки. В ряді поховань знайдено залізні цвяхи. У похованнях 1987 р. (17) уздовж ями зафіксовано виступи, на які, очевидно, клялися дерев'яні дошки, що перекривали яму. Виділяється одне з поховань, над яким поблизу черепа лежали два каменя значних розмірів. В одному з хребців знайдено уламок ножа, який, очевидно, став причиною смерті. Більшість поховань безінвентарні, археологічний матеріал виявлено у дев'яти похованнях. Він представлений скроневими кільцями, простими дротяними, а також S-подібними дротяними кільцями-каблучками. В поодиноких випадках трапилися бронзовий і кістяний гудзики. Цей матеріал є характерним для XI—XII ст.

Один з розкопів дає уявлення про щільність і планування окремих поховань. Тут зафіксовано п'ять рядів поховань, відстань між якими близько 3,5 м, а між окремими похованнями — 2 м. Проте немає певності, що вся територія могильника мала таку високу насиченість поховань на одиницю площі.

Закінчуючи розгляд матеріалів з Григорівського поселення, відмітимо, що давньоруський період починається тут з рубежу X—XI ст. Цю дату встановлено за численними керамічними знахідками з комплексів, за інвентарем, піднятим у воді. На жаль, масовий археологічний матеріал, зокрема кераміка, не завжди чітко вкладається в повікову шкалу; більшість форм давньоруського посуду кінця X — початку XI ст. не можна розчленити, оскільки вони знайдені в однакових комплексах. У XI ст. поселення займає досить компактну площу близько 1 га, що щільно забудована, але не мало укріплень. Свого розквіту поселення набуває у XII—XIII ст., коли його центральна частина з півночі обноситься подвійною дерев'яною стіною, площа укріпленої частини дорівнювала майже 2,5—2,6 га. За її межами, на площі близько 5 га, розмістились окольні селища. За межами укріплень на плато знаходився ґрунтовий могильник.

Саме поселення як за плановою схемою, так і забудовою центральної частини наближується до поселень міського типу. Цей висновок підтверджується археологічним матеріалом, що за своїм характером не різниться від інвентаря міст. Особливо показовими є знахідки вислої печатки, численних виробів з срібла, свинцю, міді, скляних браслетів і намиста, як привозних, так і місцевих, хрестів-енколпів, хрестиків з емаліями. Про широкі торговельні зв'язки свідчать також масові знахідки амфор, хрестики з привозного сланцю та мармуру, візантійські скляні браслети.

Незаперечним свідченням високого рівня розвитку культури населення є знахідки книжкових застібок і виробів прикладного мистецтва, художнього ремесла. Побічним підтвердженням існування кам'яних будівель є численні знахідки у верхньому шарі пам'ятки. У деяких випадках плінфою викладено черені печей. З води піднято також бронзову лампадку, уламки полив'яних плиток і смальти. Напередодні золотоординської навали це був великий населений пункт з розвинутими ремеслами і торгівлею, що мав, напевне, гавань. Для неї могли використовувати старицю Дніпра, що протікала поблизу поселення. Саме з півночі, де могла розташуватись гавань, й було споруджено потужну стіну, що захищала поселення з води.

Загибель більшості дворів-садиб від золотоординської навали не викликає сумніву, хоча під час розкопок і не виявлено кістяків загиблих. Останнє пояснюється тим, що життя на поселенні після трагедії не припинилось. У верхньому культурному шарі знайдено кераміку XIV—XV ст. До цього періоду належить кілька будівель на центральному розкопі. З води піднято серію золотоординських монет. Серед них копія з Тохтамишевих монет 1379—1395 рр., монета Кульпа хана 1359—1360 рр., кримського хана Менглі Гірея 1468—1515 рр.

СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ВЕРХНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я І ВОЛИНИ

Ще одним важливим регіоном південноруської території були галицько-волинські землі. В цій контактній зоні з населенням країн Центральної і Західної Європи в середньовічні часи відбувалися не менш значні й важливі (як і у Подніпров'ї) історичні процеси. Активну участь в них брало сільське населення, пам'ятки якого, на жаль фрагментарно, досліджувалися в різні роки.

З середини XIX — початку XX ст. вивчалися головним чином могильники, в тому числі й кладовища сільських поселень. Лише епізодично фіксувались залишки відкритих населених пунктів епохи Середньовіччя. У довоєнний час, поряд з дослідженням городищ та некрополів, певну увагу дослідників привертала і матеріали сіл давньоруського часу (розкопки М. Древка біля с. Городок Рівненської обл., Я. Фішке в околицях с. Валентинів Волинської обл., М. Ю. Смішка в с. Великі Вікнини Тернопільської обл.).

З початку 50-х років починається новий етап у вивченні сільських поселень давньоруського періоду. Він пов'язаний з результатами робіт на Ріпнівському поселенні Львівської обл. Систематичне дослідження цієї пам'ятки проводилось протягом трьох експедиційних сезонів (1950, 1954—55 рр.) під керівництвом М. Ю. Смішка і В. В. Ауліха. Розкопками поселення площею близько 1800 м², крім семи напівземлянок дофеодалного часу, знайдено дев'ять напівземлянкових жител і одну господарську споруду часів Київської Русі. Отриманий археологічний матеріал дає багато інформації для характеристики соціально-економічних і політичних сторін життя сільського населення цього регіону Русі [Ауліх, 1958, с. 26—59]. Однак необхідно констатувати, що для цього етапу є характерним накопичення археологічних матеріалів у Прикарпатті та Волині завдяки розвідковим роботам в різних областях і мікрорегіонах. Це знайшло відображення не лише в надрукованих працях [Ратич, 1957; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ..., 1982], а й у зібраній інформації для підготовки "Зводу пам'яток історії і культури" по західноукраїнським областям.

Стационарні дослідження давньоруських сільських пам'яток на цій території поки що проводяться фрагментарно, в цьому розділі ми наведемо деякі матеріали з розкопок.

Одне з давньоруських селищ розташоване у 50 м на схід від с. Пасіки-Зубрицькі Пустомитівського р-ну Львівської обл. в уроч. Над Млаками. Воно займає мисоподібне підвищення, що похило сходить до болотистого річища колишньої р. Зубранки. Зі сходу це підвищення поволі переходить у нешироку (100—150 м) долину. Культурний шар поселення становить 0,1—0,15 м. На глибині 0,4—0,5 м — суглинок сіруватого кольору — передматериковий шар ґрунту. 1979 р. поселення досліджувалося Верхньодністровською ранньослов'янською експедицією ІА АН України разом з Луцьким педінститутом ім. Л. Українки. На площі 1400 м², крім об'єктів пшеворської культури, відкрито три житла (5, 7, 8) та ями (4, 9, 10) X—XI ст.

Житло № 5 виявлено на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Це квадратна у плані напівземлянка, орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни прямі, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри житла 2,8 x 3 м, глибина 0,8 м від сучасної поверхні. У північно-східному кутку — сліди печі. Від неї збереглися глиняний черінь (0,6 x 0,4 м) і кілька каменів від стін. Товщина череня 2—3 см. Заповнення житла складалося з сіруватого гумусу з прошарками сажі, вугликів, глиняної обмазки. У заповненні — незначна кількість кераміки кінця XI ст.

Житло № 7 виявлене у 10 м від попереднього, на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Відкрито його східну частину (західна вийшла за межі розкопу). Судячи з відкритої частини

житло мало квадратну форму й було орієнтоване кутами за сторонами світу. Стінки житла вертикальні, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри: ширина 3,2, довжина відкритої частини 2,4 м. Глибина житла — 1 м від сучасної поверхні. Заповнення складалось з темної гумусної маси із значним включенням попелу та вугілля; виявлено багато фрагментів гончарної кераміки XI ст. та скляну намистину.

Житло № 8 розкопане на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Це прямокутна у плані напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни прямі, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри житла: 3, 3 x 3,8 м, глибина 0,8 м від сучасної поверхні. Вздовж північно-східної стіни є нішеподібне заглиблення завширшки 0,2—0,23 м і найбільшою глибиною 3—4 см від рівня долівки. Заглиблення було, очевидно, основою нижнього стовпа збудованої стінки житла. У північно-східному кутку стояла сильно зруйнована піч. Зберігся черінь прямокутної форми та кілька камінців від стін. Черінь глиняний, червоного кольору (0,4 x 0,3 м), завтовшки 2—3 см.

У долівці виявлено 6 ямок від стовпчиків. Чотири з них розташовані по кутах житла, одна — посередині південно-східної стіни, ще одна посередині житла. Діаметр ямок 0,4—0,5, глибина 0,25—0,5 м від рівня долівки. Це засвідчує зрубну конструкцію будівлі. Вона підтримувалася з внутрішнього боку стовпами. Заповнення житла складалось з темного гумусу з домішками попелу та глиняної обмазки. В житлі виявлено кераміку X—XI ст. та серп.

Яму № 4 відкрито на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. На фоні материка контури ями виділялися сажистим заповненням. Форма близька до круглої (1,07 x 1,1 м), глибина 0,7 м від сучасної поверхні. Стінки нерівні, дно із заглибленням. Заповнення складалось з вугілля та кількох уламків кераміки XI ст. Яму № 9 розчищено на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Її форма близька до круглої (1,6 x 2 м), глибина 0,8 м від сучасної поверхні. Стінки прямі, дно рівне. Заповнення ями складалось з темного гумусу з домішками вугликів. Виявлено кілька фрагментів кераміки X—XI ст.

Контури ями № 10 простежено на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Стінки ями прямі, дно рівне. Заповнення складалось з темного гумусу з домішками попелу та кількох фрагментів горщиків XI ст.

Кераміка з поселення представлена уламками бочків, вінець і денець від горщиків. У тісті значні домішки піску, поверхня шорстка темно-сірого кольору. Посуд нерідко орнаментований багаторядними хвилястими лініями. Горщики опуклобокої витягнутої форми з високими плічками і конічними бочками. Вінця в основному манжетоподібні з загостреним верхнім краєм. З внутрішнього боку вінець розташовано жолобок. Такі горщики мають на вінцях валики. Значною кількістю представлені горщики з вертикально зрізаним краєм.

Окрім кераміки виявлено шпору, виготовлену із залізної платівки. В неї порівняно високий шип округлої форми із загостреним кінцем. На шипі є два потовщення. Дужки платівчасті асиметричні, вузькі із загнутими до середини краями. Висота шипа 2,6 см, ширина дужок 5,6, діаметр шипа 0,6 см; серп дугоподібної форми з клиноподібним у перерізі лезом. Останнє загострене на кінці. Причерешкова частина не збереглася. Довжина збереженої частини леза 17, ширина 2,1 см; залізна пряжка прямокутної форми, виготовлена з дроту діаметром 0,4 см. Язичок рухомий, насаджений на одну з рамок. Його довжина 3,8 см. Розміри пряжки 3,5 x 3,5 см. Намистинки з мармуру прямокутно-округлої форми (1,7 x 1,1 см), діаметр отвору 0,6 см [Козак, 1980, с. 4—17].

Ще одне давньоруське поселення розташоване за 1 км на південний схід від с. Боратин Луцького р-ну Волинської обл., в уроч. Могилки. Воно займає високий берег (лівий) р. Стир (притоки Прип'яті). Поруч з поселенням на першій терасі річки, є невелика долина. З другого боку річки простягається широка лугова долина, по якій протікає р. Старий Стирок (старе русло р. Стир). Поселення підмивається водою. Значна його частина зруйнована внаслідок усунення берегів річки. Площа поселення (судячи за знахідками кераміки) має довжину 300—350 м і ширину збереженої частини 30—40 м. Культурний шар залягає на глибині 0,2—0,4 м, потужністю 0,2—0,25 м. Нижче — чорнозем, що поступово переходить у суглинок, а потім в материк у вигляді жовтої глини (материк на глибині 1,4 м).

1981 р. Волинською експедицією ІА АН України на дослідженій площі 936 м² відкрито три житла (№ 1, 4, 11) ІХ—ХІ ст., а 1982 р. — на площі 800 м² розкопано ще чотири давньоруські житла (№ 12, 14, 15, 19) [Козак, 1981].

Житло № 1 відкрито в траншеї № 1 на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Стінки трохи звужені донизу, долівка рівна і добре утрамбована. Житло орієнтоване кутами за сторонами світу (4,2 x 4 м), глибина 0,9 м від рівня виявлення. У південно-західній стіні вирізано дві приступки, що служили входом до житла. Одна з них розташована на глибині 0,4 м від верху стіни і має ширину 1,2 м, друга — на 0,3 м нижче від неї, такої самої ширини.

Піч розташована навпроти входу, в північному кутку. Вона глинобитна, добре збережена, форма кубоподібна, заввишки 0,8 і завширшки 1,2 м. Верх плоский, виглянцьований від вживання, розміри 1,2 x 1 м. Челюсті печі направлені до входу, ширина 0,4 м. Розміри топкової камери 0,6 x 0,8 м, товщина глиняної пропаленої обмазки 4—6 м. Зверху печі простежено димар діаметром 0,26 м, що зберігся на висоту 0,2 м. Розвал глиняної обмазки димаря лежав в печі та біля неї на долівці. На дні топкової камери — шар вугілля на попелу завтовшки 4 см. Заповнення житла становив темний гумус із значними домішками вугликів і попелу. На долівці — фрагменти бочка та вінця від горщика, підправленого на гончарному колі.

Житло № 4 виявлене в розкопі І (кв. 12—13 В-Г) на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. За формою підквадратне, орієнтоване кутами за сторонами світу. Стінки житла прямі, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри напівземлянки 3,6 x 4,2, глибина — 0,4 м від рівня виявлення. Піч стояла у східному кутку житла. Кут печі обвалений. Розміри її 0,9 x 1 м, висота збереженої частини 0,4 м від рівня долівки. Черинь вимощено на глиняній підлозі на підсіпці, заввишки 0,2 м. Стіни збереглися на висоту 0,2 м. Черинь глиняний, округлої форми, розмірами 0,6 x 0,7 м і товщиною 2—4 см. Челюстями піч направлена на захід. Передпічна яма невелика, округлої форми, діаметром 0,42 м і глибиною 0,18 м від рівня долівки. Яма заповнена попелом і уламками горщиків ІХ—Х ст. Заповнення житла — темний гумус з домішками вугликів, попелу, дрібних шматків глиняної обмазки, уламки горщиків і кістки тварин.

Житло № 11 відкрито в розкопі ІІ (кв. 31—32 Е-Ж) на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Це квадратна напівземлянка (2,6 x 2,6 м), завглибшки 0,9 м від рівня виявлення. Стіни прямі, долівка рівна, добре утрамбована. Піч — в південному кутку житла, прямокутної форми (0,7 x 0,9 м). Вона збереглася на висоту 0,8 м від рівня долівки. Челюсті печі направлені на захід. Черинь глиняний (0,3 x 0,5 м), завтовшки 3—4 см. Заповнення житла — темний гумус з домішками вугликів та попелу, кілька кісток тварин та один фрагмент горщика ІХ—Х ст.

Житло № 12 виявлене на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Квадратна у плані споруда (3,2 x 4,78 м) з незначною заглибленою у материк долівкою. Вона орієнтована кутами за сторонами світу. Східний та західний кути витягнуті, що надає споруді неправильної форми. Кути заокруглені, стіни прямі, долівка рівна, добре утрамбована. Висота стін 0,3 м від рівня долівки. Вздовж них розміщено три ямки від стовпчиків. Одна з них — посередині південно-східної стінки, діаметром 0,4, завглибшки 0,23 м від рівня долівки. Дві ямки розміщено вздовж південно-західної стіни, ближче до південного кута, діаметром 0,4—0,5, глибиною 0,8—0,32 м від рівня долівки житла.

Піч глинобитна, розміщена у східному кутку житла, підковоподібної у плані форми, збереглася на висоту 0,2 м від рівня долівки. Розміри печі 0,7 x 0,9 м, товщина глиняних стінок 0,25 м. Задня стіна масивніша за бокові (товщина 0,6 м). Черинь прямокутної форми (0,4 x 0,5 м). Товщина череня 5 см. Челюсті печі — на південний схід. Заповнення житла — сірий гумус з домішками попелу та глиняної обмазки, кілька фрагментів гончарної кераміки Х ст.

Житло № 14 відкрито на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Пляма від житла простежується за слідами вугликів на фоні чорнозему. Це квадратна напівземлянка (3,8 x 3,7 м), орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни прямі, долівка рівна, добре утрамбована, глибина 0,9 м від сучасної поверхні.

Піч глиняна, повністю збереглася, циліндричної форми із звуженою верхньою частиною. Висота печі 0,8 м, товщина 0,28—0,3, діаметр основи 0,83, діаметр верхньої частини 0,45 м. Зверху піч має отвір для виходу диму діаметром 0,21 м. Внутрішні розміри печі й висота 0,7 м від рівня череня діаметром 0,4 м. Черинь підпрямокутної форми (0,4 x 0,43 м), завтовшки 3—6 см. Челюсті — на південний схід. Заповнення печі — темний гумус із значним включенням вугликів та попелу, кілька горщиків XI ст. У печі знайдено розвал гончарного горщика з поперечним лінійно-хвилястим орнаментом.

Житло № 15 розташоване у 2 м на південь від житла 12. Виявлено на глибині 0,4—0,6 м від сучасної поверхні. Форма квадратна (3,4 x 3,6 м), глибина 0,65 м від рівня виявлення. Житло орієнтоване за сторонами світу, кути прямі, стіни вертикальні, долівка рівна, добре утрамбована.

Піч глинобитна, стоїть у північному кутку, поганої збереженості, основа печі підковоподібної форми (0,9 x 1 м). Висота збережених стінок 0,3 м від рівня долівки. Товщина стіни 0,25—0,3 м. Черинь глиняний, добре випалений, підпрямокутної форми (0,6 x 0,43 м), завтовшки 4—5 см. Челюсті печі шириною 0,6 м повернуті до півдня.

У долівці житла виявлено сім ямок від стовпів. Три з них — у західному, північному та південному кутах; діаметри 0,2—0,4 м, глибина 0,15—0,4 м від рівня долівки. Одна яма розташована навпроти входу (челюсті в 0,4 м від неї), діаметр 0,25, глибина 0,2 м від рівня долівки. Ще три ямки діаметрами 0,15—0,2 і глибиною 0,15—0,3 м розташовані півколом на південь від першої. Заповнення житла — темний гумус з вугликами та попелом, кілька уламків горщиків XI ст.

Житло № 19 виявлене на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Це прямокутна за формою напівземлянка (3 x 4 м), завглибшки 0,5 м від рівня виявлення. Орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки житла прямі, долівка рівна, добре утрамбована. Піч глинобитна, підковоподібної форми (1,4 x 1,1 м), збереглася на висоту 0,6 м від рівня долівки. Товщина стінок печі 0,2 м, кути не збереглися. Черинь глиняний, підпрямокутної форми із заокругленими кутами (0,8 x 1 м), завтовшки 8—10 см. Челюсті печі виходять на південний схід, ширина 0,5 м. У долівці житла — дві ямки від стовпів, розміщених посередині коротких стін житла, діаметром відповідно 0,25 x 0,32 м, завглибшки 0,15 та 0,36 м від рівня долівки. Льох відкрито біля західного кута. Він овальний в плані (1 x 1,3 м), глибиною 0,5 м від рівня долівки. Стіни ями звужені донизу, дно лінзоподібне. Заповнення житла — темний гумус з домішками вугликів і глиняної обмазки. Знайдено чотири уламки кераміки, кістки тварин. Підвальна яма заповнена уламками глиняної обмазки.

Кераміка X—XI ст. гончарна, різних форм. Переважна більшість горщиків прикрашена поперечним лінійно-хвилястим орнаментом. Всі горщики мають сильно відігнуті вінця та круглі плічка. Різноманітний спосіб формування вінця: в одних посудинах вони рівно зрізані; в других — потовщені й профільовані трьома гранями; ще в одних на вінцях закраїна — виступ, а в деяких — відігнуті донизу краї.

Поселення Підберізіці розташоване за 1 км на захід від села і займає південний і південно-західний схили уроч. Підлужжя. З півночі та заходу воно обмежене лісом, а з півдня — торф'яною низовиною, по якій протікає р. Марунька. Поселення тягнеться з заходу на схід вздовж усього урочища; площа понад 3 га. Підйомний керамічний матеріал зосереджений в основному на горі схилу, а також у південно-західній частині урочища. Саме з цих міркувань тут були розбиті два розкопи загальною площею 330 м².

Перед експедицією стояло завдання з'ясувати характер поселення і стан його збереження. Перший розкоп (площа 240 м²) дав майже виключно матеріали перших століть нашої ери, не рахуючи кількох фрагментів давньоруського посуду, виявлених на глибині до 0,2 м. З об'єктів досліджено залишки наземного житла з вогнищем (площа близько 20 м²), одна господарська яма діаметром 2,2 і глибиною понад 2 м, а також залишки трьох вогнищ. Перспективнішим для досліджень був розкоп № 2, закладений по тій самій лінії, що й розкоп № 1 (захід — схід), за 16 м далі на захід.

Житло № 1. Його контури простежувалися у материк у глибині 0,32 м від сучасної поверхні. Це квадратна в плані напівземлянка (4 x 4 м). Кути житла дещо заокруглені.

Стіни прямі, орієнтовані за сторонами світу. Долівка житла, що залягала на глибині 0,95 м від сучасної поверхні, рівна, добре утрамбована. В південно-західному кутку житла — піч-кам'янка. Черинь овалоподібний (0,48 x 0,36 м), завтовшки 6—8 см. Житло заповнене обпаленою глиною з домішками перепаленого дерева. На основі кераміки житло датується XI—XIII ст.

Яма № 2. Її контури виявлено на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. В плані майже прямокутна, із заокругленими кутами. Орієнтована по лінії захід-схід, довжина 3,18 м, ширина 1,6, глибина 1,5 м. Дно нерівне, по краях піднімається вгору по стінках, що трохи нахилені до центру. Спочатку контури ями просліджувалися нечітко, оскільки на глибині 0,2 м виявлено пляму досить неправильної форми, і лише після детальної зачистки в суглинку стали чітко "читатися". Цікаво, що лише перший штих (завглибки 0,20 см) заповнено чорноземом із величезною кількістю дрібних шматочків перепаленого дерева (вугликів), а починаючи з глибини 0,2 м і до самого дна яма заповнена попелом із саженою. Тут знайдено 86 каменів (вапняк) діаметром від 8 до 17 см, велику кількість кісток (понад 40). Серед окремих знахідок на глибині 1,3—1,4 м від рівня ями виявлено два давньоруських ножі, п'ять шиферних пряслиць, кістяну платівку, на поверхні ями (фактично на поверхні ґрунту) — уламок ножа, бронзову голку і глиняне пряслице, що можна датувати I ст. н. е.

Дві інші ями, розташовані симетрично по відношенню до великої, значно менших розмірів, але глибші. Яма № 3 — довжиною 1,52 м, шириною 0,84—0,66 і глибиною 0,32 м. Дно нерівне, понижується з півночі на південь (як і сам схил). Стіни рівні, йдуть до дна під кутом приблизно 75°. Яма № 4 — довжиною 2,32 м, шириною 0,77 і 0,46, глибиною 0,5 м. Заповнення — перепалене дерево з чорноземом, вуглики. Дно нерівне.

Культурний шар на поселенні незначний. Він починається від сучасної поверхні та закінчується на глибині 0,25—0,35 м, де чорнозем переходить у суглинок та материкову глину. Керамічний матеріал з поселення на 100 % представлений уламками горщиків давньоруського періоду, з яких 80 % — кераміка XII—XIII ст.: горщики із короткими шийкою та вінцями із закраїнами; тонкостінні, добре обпалені, з рівним денцем. Цікаве денце з клеймом у вигляді кола із трьома "шпицями". Серед інших знахідок: намистина з опалу. В околицях селища знайдено сокиру XIII ст.

Перше поселення поблизу с. Підбірці розташоване в 1 км на південний схід від села. Воно займає гребінь горба заввишки 4—5 м над безіменним рівчаком. На поверхні поселення зібрано уламки пшеворської та давньоруської кераміки. З метою з'ясування характеру поселення у його центральній частині закладено розкоп 4 x 20 м, орієнтований за лінією схід-захід, де виявлено одне давньоруське житло. Контури житла простежувалися у матеріку на глибині 0,42—0,5 м від сучасної поверхні. Воно майже квадратне в плані (2,84 x 2,8 м). Кутки житла дещо заокруглені. Стіни прямі, а одна, що залягала на глибині 1 м від сучасної поверхні, рівна. У північно-східному кутку житла стояла піч-кам'янка. Черинь печі в плані подібний до овалу, розмірами в перерізі 0,52—0,4 м, найбільшої товщини — 6 см. У долівці напівземлянки, в 0,4 м від західної стіни, відкрито невелику яму, круглу в плані, діаметром 0,34 і глибиною 0,3 м. Житло заповнене чорноземом, в якому траплялися уламки давньоруського посуду, а також кістки тварин та каміння.

Давньоруський керамічний матеріал з житла представлено лише у фрагментах. Всі уламки належали кружальним, опуклобоким, добре обробленим горщикам, виготовленим з глини із домішкою піску. Поверхня вирівняна, темно-сірого кольору. За формою вінець їх можна віднести до двох типів: 1) горщики середнього розміру (діаметр вінця 14—18 см), з різко відігнутих назовні вінчиком, кінець якого заокруглений, товщина стінок 7—8 см, стінки посудин іноді прикрашено у верхній частині частими хвилястими лініями, але найчастіше орнамент відсутній; 2) горщики середнього розміру, правда за формою вінця вони різняться від попередніх: цей тип посудин з складнішим потовщенням вінцем. Обидва типи мають аналогії у давньоруських пам'ятках XI—XII ст. Таким самим часом слід датувати й будівлю.

Товщина культурного шару на поселенні Підбірці становить 0,4—0,8 м. Окрім щойно згаданих двох типів горщиків в культурному шарі зустрічаються фрагменти кераміки, які за

формою вінець різняться від двох попередніх. Горщики останнього типу мають зрізаний по краю вінчик. Аналогічна кераміка відома в багатьох давньоруських пам'ятках, де вони датуються не пізніше XI ст. У культурному шарі знайдено фрагмент горщика, виготовленого на гончарному крузі. Він цікавий тим, що хвилястим орнаментом вкриті не тільки плічка посудини, а й внутрішній бік вінець. Аналогічний тип горщиків Г. В. Штихов відносить до XI—XII ст.

За 1,7 км на північний захід від поселення Підбірці I виявлено поселення Підбірці II, розташоване на рівнинній місцевості, що трохи підвищується у центральній частині поселення; площа 220 x 40 м (судячи за підйомним матеріалом). Товщина культурного шару 0,2—0,4 м. Воно — одношарове. Попередньо його можна датувати XI—XIII ст.

Значні роботи проведено при дослідженні давньоруського селища біля с. Болотня Перемишлянського р-ну Львівської обл. Воно розташоване на західній околиці села праворуч шосейної дороги Львів-Бережани, займає південний схил уроч. Під ставами тягнеться смугою завширшки 25—40 м вздовж болотистої низовини, по якій протікає безіменний струмок. Довжина поселення 800—1000 м. Протягом останніх кількох років площа поселення розорюється. На його поверхні зібрано досить значну кількість уламків виключно давньоруського посуду, шматки обмазки, кістки, каміння. Фрагменти посуду частіше траплялися у центральній частині на вершинах схилу, значно менше — посередині схилу і зовсім не зустрічалися біля самої болотистої низовини.

На поселенні закладено дві траншеї і один розкоп загальною площею 280 м².

Траншею закладено приблизно за 0,5 км на захід від села і 17—20 м від шосейної дороги, по лінії схід-захід. Її розміри 2 x 20 м. Житло № 1 виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Тут зафіксовано сліди наземної будівлі, від якої простежено слабкі залишки глиняної підлоги у вигляді скупчення на одному рівні значної кількості обмазки, а також виробу овальної форми (0,84 x 0,62 м). Біля печі — кілька фрагментів давньоруського посуду XII—XIII ст.

Знахідки в траншеї представлено незначною кількістю уламків давньоруських горщиків XII—XIII ст, що трапляються головним чином лише на глибині 0,2—0,4 м від сучасної поверхні.

Траншею закладено у 28 м на схід від першої. Зазначимо, що в ній уламків посуду давньоруського часу виявлено не менше, ніж у попередніх траншеях і, що особливо цікаво, в крайніх (східних) квадратах їх не було зовсім. Звідси можна припустити, що десь саме в цьому районі проходила східна межа поселення.

Розкоп I закладено в 40 м на захід від траншеї I та у 12—15 м від шосейної дороги Львів-Бережани, тобто на самій вершині схилу. Його розміри 4 x 34 м. Він, як і траншеї, орієнтований за лінією схід-захід. Тут виявлено дві ями і один гончарний горн. Контури ями № 1 простежено на глибині 0,32 м від сучасної поверхні. Вона округла у плані, діаметром 0,84 м, завглибшки 0,48 м. Дно рівне, дещо заокруглене у центрі. Стіни похилі до дна. З ями № 1 походять 82 фрагменти давньоруського посуду XII—XIII ст., багато кісток, каміння. У 0,36 м від ями 1, на глибині 0,51 м від сучасної поверхні, розкопано череп коня. Яму № 2 виявлено на відстані 2,4 м на південний схід від ями № 1, на глибині 0,36 м від сучасної поверхні. Вона теж кругла у плані, діаметром 0,32 м, завглибшки 0,48 м. Дно напівкругле, стіни прямі. В ній виявлено кілька фрагментів давньоруських горщиків XII—XIII ст.

Серед виявлених об'єктів на давньоруському поселенні біля с. Болотня, звичайно, найбільший інтерес становить двоярусна гончарна піч. Її контури простежено на глибині 0,32 м від сучасної поверхні у вигляді перепаленої до червоного кольору смужки — півкола завширшки 4—5 м. Вона входила у південну стіну розкопу. Щоб виявити повністю контури печі, південну стіну розкопу продовжено ще на один квадрат. Стіни верхньої камери збереглися на висоту 0,48 м. На її дні відкрито шість отворів-продухів. Діаметр дна верхньої камери — 0,86 м. Воно дещо увігнуто посередині. В перекритті між камерами, що спиралося тільки на стінки нижньої камери, шість продухів діаметром 8—9 см. Товщина перекриття 25—28 см. Діаметр дна нижньої камери 1,26, а висота 0,74 м. Челюсті печі розташовані у

південно-західній частині, з'єднаній з передпечною ямою отвором, що знаходився на рівні дна передпечної ями.

Дно нижньої камери, так само як і перекриття, опалене до ошлакування. Обидві камери заповнені фрагментами давньоруських горщиків XII—XIII ст., що потрапили до нижньої, очевидно, з верхньої через отвори. Дно нижньої камери покрите попелом завтовшки 2—3 см, серед якого знайдено шматки перепаленого дерева, що, напевно, використовували для обпалювання горщиків.

Привертає увагу наявність у чотирьох стінках розкопу навколо печі невеликих ямок діаметром 6—10 см. Всього їх виявлено 33, найбільше у північній та східній стінках (відповідно 15 та 14). Вони розташовані в межах від перекриття між камерами і до рівня дна нижньої камери, тобто в матрику.

Нині важко говорити про них щось конкретне. Це можна зробити лише після відкриття значно більшої площі. Можливо, це сліди якоїсь дерев'яної споруди біля горна. Важливість відкриття двоярусної гончарної печі на Болотнянському селищі полягає в тому, що це перше горно на давньоруських пам'ятках Львівщини.

Весь керамічний матеріал на розглянутому поселенні представлено фрагментами горщиків, серед яких виділяються чотири основних типи.

Горщики першого типу мають конусоподібний тулуб, високі плічка, коротку шийку, нерідко вертикальну або нахилену (з рівним переходом плічка і вінчика) та відігнутий назовні вінчик з округлим загнутим до середини краєм, що утворює з внутрішнього боку жолобок. Горщики другого типу близькі за формою і пропорціями до горщиків першого типу. В них така сама коротка вигнута чи чітко виражена шийка (вертикальна або нахилена), але відрізняються вони іншим профілем вінчика: він дуже короткий, різко відігнутий назовні й край його косо зрізаний, завдяки чому він має не заокруглену, а гостру форму. Особливістю горщиків третього типу є горизонтально зрізаний вінчик з відтягнутим назовні краєм і переважно з жолобом з внутрішнього боку, шийка плавно вигнута, рідше чітко виражена, плічка високі, нерідко сильно виступаючі по відношенню до вінчика.

Характерною особливістю четвертого типу є простий вінчик із заокругленим чи косо зрізаним краєм, дещо нагадуючи вінчик гончарних горщиків IX—X ст. Усі чотири типи горщиків зустрічаються як в об'єктах, так і в культурному шарі на поселенні й датуються на основі численних аналогів, що походять не лише з території давньоруських пам'яток Прикарпаття і Волині, а й з інших територій XII—XIII ст. [Малевская, 1969, с. 6—10].

ВИСНОВКИ

Вищерозглянуті матеріали давньоруських сільських поселень засвідчили перспективність досліджень цієї категорії пам'яток. Розкопки широкими площами, що проведені останнім часом в ряді мікрорегіонів південноруської території, дозволили вирішити кілька важливих питань відносно цієї ще недостатньо опрацьованої теми.

Насамперед підкреслимо, що суспільно-економічні відносини давньоруського села спиралися на міцний фундамент, який був закладений у раніші часи. Роботи на відкритих поселеннях в Середньому Подніпров'ї та Подністров'ї показали, що вже протягом останньої чверті I тис. н. е. існували значні за розміром населені пункти. На Ходосівському поселенні одночасно могло існувати до 170 жител, а на Рашківському їх відкрито 80. Окрім житлових споруд зводилися підсобні будівлі для збереження сілськогосподарської продукції та реманенту, ями-льохи, виробничі майстерні (кузні, горна, ями для випалювання вугілля тощо).

Про заняття сільським господарством засвідчують знахідки землеробських знарядь праці (наральники, мотика, серпи), кістки домашніх тварин. Цікаво, що при аналізі матеріалів Рашкова I кісток свійських тварин знайдено втричі більше, ніж на поселенні V—VII ст. Рашків III. Розвивались різноманітні ремесла, але в гончарстві ще переважала ліпна кераміка. Цікавою деталлю, зафіксованою на Ходосівському поселенні, було відокремлення металургійних майстерень, разом з житлами ремісників, від власне жилого комплексу цього аграрно-ремісничого пункту.

Матеріали власне давньоруського часу показали різноманітні типи поселень, що виконували конкретні соціально-економічні функції. Зазначимо, що найбільш ординарними виявились поселення з прикарпатського регіону, але це, мабуть, пояснюється відносно незначними розкопаними площами, з яких отримано не так багато об'єктів і матеріалів.

Одночасно розкопки в лівобережних районах і Придніпров'ї, де відкрито значні площі, вказують на суттєві відмінності окремих поселень, хоча в них і було багато спільного. Так, на всіх вищезгаданих пам'ятках знайдено знаряддя праці землеробства — наральники і лемеші, серпи, уламки жорен. Кістки великої рогатої худоби, коней, свиней тощо засвідчують розвиток скотарства, а риб'яча луска, кістки риб і лісових звірів — мисливства та рибальства. Майже на всіх цих поселеннях зафіксовано сліди металургійного виробництва, а біля с. Коломщина — спеціалізоване селище, де видобували залізо з болотяної руди. Широко представлені вироби гончарного ремесла — типів різноманітних горщиків навіть більше, ніж в синхронних шарах південноруських міст. Слід зазначити й наявність на ряді поселень Середнього Подніпров'я "польської" кераміки, форми якої могли бути занесені сюди у 30-х роках XI ст. після походів Ярослава і Мстислава Володимировичів на "ляхів". Широко представлені й гончарні горна. Зокрема, на Автуніцькому поселенні їх досліджено п'ять. Підкреслимо, що на згаданій пам'ятці, як і на Ходосівському поселенні, виділено господарську ділянку (площею не менше 1 га), яка, можливо, була віддалена від житлової частини селища.

Ще однією досить цікавою деталлю, виявленою під час досліджень, була фіксація початкової фази формування садиб на селі трохи пізніше, ніж в міських центрах. Нині можна лише говорити, що вони існували тут вже у XII ст. Водночас наявність замків і ключів засвідчує панування приватної власності на селі протягом всього давньоруського періоду. Відмітимо й деяке "пересування" поселення у зв'язку з суттєвими змінами клімату (близьче до води в періоди відносного зневоднення), а також наявність споруд, від яких збереглися сліди різноповерховості.

Якоюсь мірою відкриттям були знахідки уламків необробленого шиферу та виявлений при металографічному аналізі залізних виробів високий рівень майстерності сільських

ремісників. Ці факти ставлять під сумнів думку щодо ремісничої залежності села від міста, в майстернях якого тільки й могли розвиватись численні ремесла. Таку точку зору підтверджують і знахідки біля с. Віти Поштової комплексів по виробництву полив'яної плитки і плінфи, а у с. Білогородка — печі ямного типу для виготовлення вапна.

Незвичні й знахідки зброї (наконечники до списів та стріл, сокири, кистень, шабля) та спорядження вершника і бойового коня (фрагменти кольчуги і панцира, шпори, вудила і стремена). Фіксація кенотафів на Автуницькому могильнику засвідчує деяке переміщення на значні відстані сільського населення і його участь у подіях, територіально віддалених від домівки.

Ще одним незвичним елементом життя сільського населення були знахідки натільних хрестів і енкалпіонів, круглого образка із зображенням Богоматері з дитиною. Одночасно зафіксовано і язичницькі амулети-лунниці та символ "двовір'я" — хрест, вписаний в круглу підвіску. Відносно протистояння язичництва і православ'я на селі говорять і досліджені могильники — курганний (Автуниці) та ґрунтові (Ліскове, Григорівка).

Серед знахідок на сільських поселеннях відомі різноманітні прикраси, навіть вироби з далеких земель — скляний посуд, елементи костюму феодальної верхівки (фібули, наконечник поясу тощо). Необхідно підкреслити існування у цей час на селі писемності: написи на окремих речах, бронзовий стиль, застібки до книг.

Вищерозглянуті матеріали дозволяють попередньо інтерпретувати соціальний статус окремих вивчених поселень: так, якщо Автуницьке поселення можна розглядати як населений пункт, жителі якого (державні смерди) свої взаємовідносини з державою улаштовували виконанням різноманітних повинностей, то Дорогинське селище з знайденою на ньому печаткою Мстислава Володимировича необхідно віднести до пунктів князівського домену, так само, мабуть, як і Ліскове. Поселення Григорівка ближче стоїть до так званих відкритих торгово-ремісничих поселень. Своїм розквітом воно завдячувало розташуванню на торгових магістралях. Можливо, воно було приватною власністю знатних бояр або князів (на відміну від аналогічних пунктів раніших часів) — Гньоздове, Тімереве, Бірка та ін.

Ряд аналогічних рис (розташування на торговому шляху, сліди ремісничо-торговельної діяльності тощо) певною мірою мало і поселення Ліскове.

Із викладеного випливає, що дослідження сільських пам'яток епохи Київської Русі — річ перспективна. Без сумніву, ці роботи необхідно продовжувати. Це дасть можливість значно доповнити історичні джерела епохи Середньовіччя.

ДОДАТКИ

РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ ЗАЛІЗНИХ ВИРОБІВ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

На сьогодні досліджено понад 100 ковальських виробів з поселень давньоруського часу — Очеретяна Гора, Автуничі та Ліскове на Чернігівщині. Вони представлені знаряддями праці та предметами озброєння. Нижче наводимо результати аналізів.

На поселенні Очеретяна Гора поблизу с. Сібереж досліджено 52 предмети, переважно зібрані на поверхні. Найбільше серед них господарських ножів — 35 екз.; з сільськогосподарських знарядь праці — 2 серпи, одна коса; деревообробні інструменти — втульчате тесло, долото, мале долотце (стамеска?) і токарний різець; з предметів побуту — ножиці пружинні (3 екз.), гачок, стрижень з насічками, накладка фігурна; з предметів озброєння — 4 наконечники до стріл різних типів.

НОЖІ

Ан. 1490. ЧІМ-57. Шліф виготовлено на повному поперечному розрізі клинка. На вістрі клинка — структура дрібногочастого мартенситу, мікротвердість 1100 кг/мм². Біля руків'я — структура сорбіто-подібного перліту та фериту, мікротвердість 322 кг/мм². Чіткої межі між зонами з різною структурою немає. Клинок ножа, викований з м'якої сталі, з слабкою цементацією вістря леза та загартований.

Ан. 1491. ЧІМ-61. На вістрі — структура дрібногочастого мартенситу, мікротвердість — 946—1100 кг/мм². На іншій частині клиноподібного шліфа зона чистого фериту та фериту з перлітом і шлакові включення. Мікротвердість фериту 206 кг/мм². Зони з різною структурою поділені чітким зварним швом. Клинок ножа має наварне сталеве лезо на залізну основу. Ніж загартований.

Ан. 1492. ЧІМ-85. На всій поверхні шліфа — феритна структура, переважно дрібнозерниста, з включенням шлаку. Місцями — сліди перліту. Мікротвердість 206254 кг/мм². Клинок ножа викований з кричного заліза.

Ан. 1493. ЧІМ-39. На вістрі — структура дрібногочастого мартенситу, мікротвердість 1100 кг/мм², в центрі — мартенсито-трооститна структура, мікротвердість 206 кг/мм². Шлакових включень мало. Чіткої межі між зонами з різною структурою немає. Клинок ножа викований з кричного заліза, лезо з наскрізною цементацією. Ніж загартований.

Ан. 1494. ЧІМ-87. Біля руків'я — структура мартенситу, мікротвердість 824 кг/мм². На іншій частині — ферит та шлакові включення, мікротвердість 170—236 кг/мм². Зони з різною структурою поділені чітким зварним швом. Ніж виковано з повторно використаного металу та загартований.

Ан. 1495. ЧІМ-86. На вістрі — структура мартенситу, мікротвердість 946 кг/мм², ближче до центра клинка мікротвердість мартенситу 464 кг/мм². В центрі та на руків'ї — ферит, мікротвердість — 160—193 кг/мм². Чіткої межі між зонами з різною структурою немає. Клинок ножа викований з заліза, лезо з наскрізною цементацією. Ніж загартований.

Ан. 1496. ЧІМ-45. На більшій частині шліфа — структура мартенситу, мікротвердість 514 кг/мм², є зони ферито-перлітної структури. Багато шлакових включень. Клинок ножа викований з нерівномірно вуглецьованої сирцевої сталі та загартований.

Ан. 1497. ЧІМ-12. На всій поверхні шліфа — структура з слідами перліту, мікротвердість 236—322 кг/мм². Шлаків мало. Ніж викований з кричного заліза.

Ан. 1501. ЧІМ-8. На поверхні шліфа неоднорідна структура: мартенсито-трооститна, мікротвердість 420—464 кг/мм², є ділянки ферито-перлітної структури. Шлакових включень мало. Структура шарової будови: шари металу поділені тонкими зварними швами, що йдуть від руків'я до вістря клинка. Ніж викований із заготовки пакетної сирцевої сталі та заготовки пакетної сирцевої сталі та загартований.

Ан. 1502. ЧІМ-11. Структура неоднорідна: на обушку — ферит, сліди перліту, мікротвердість 206 кг/мм². Ближче до центра та на вістрі — мартенсит великогочастий, мікротвердість 464 кг/мм². Ніж викований з сирцевої сталі та загартований.

Ан. 1503. ЧІМ-10. Структура неоднорідна: мартенсит, мікротвердість 583 кг/мм², ферит з слідами перліту, мікротвердість 236 кг/мм². У металі багато шлакових включень. Ніж викований з сирцевої сталі та загартований.

Ан. 1504 ЧІМ-7. Структура однорідна: ферит дрібнозернистий з слідами перліту та включеннями шлаку. Мікротвердість 135—170 кг/мм². Ніж викований з кричного заліза.

Ан. 1505. ЧІМ-15. клинок має складну будову: в центрі з виходом на лезо йде смуга сталі, що має структуру мартенситу, мікротвердість 514—642 кг/мм². По боках її поділені тонкими та чистими зварними швами йдуть смуги заліза, структура феритна, мікротвердість 297—350 кг/мм². У феритних смугах багато шлакових включень. Клинок ножа викований за класичною схемою тришарового пакета і загартований.

Ан. 1506. ЧІМ-58. Структура по всій поверхні шліфа однорідна — мартенсит, мікротвердість 572 кг/мм², шлакових включень мало. Ніж викований цілком зі сталі та загартований.

Ан. 1507. ЧІМ-13. На вістрі клинка — структура дрібногочастого мартенситу, мікротвердість 824 кг/мм². Ближче до руків'я — структура перліту, сорбітоподібного та фериту, мікротвердість 254 кг/мм², на самому руків'ї — чистий ферит, мікротвердість 206 кг/мм². Чітких меж між зонами з різною структурою немає. Шлакових включень у металі небагато. Клинок ножа викований з кричного заліза, з наскрізною цементацією леза і загартований.

Ан. 1580. ЧІМ-40. На всій поверхні шліфа — структура мартенситу з трооститом, мікротвердість 383—464 кг/мм². Шлакових включень небагато. Ніж викований з сирцевої сталі і загартований.

Ан. 1581. ЧІМ-6. На вістрі клинка — структура дрібногочастого мартенситу, мікротвердість 824 кг/мм². До центра клинка — структура ферито-перлітна, на руків'ї феритна, мікротвердість 193 кг/мм². Чітких меж між зонами з різною структурою немає. Шлаків небагато. Клинок ножа викований з кричного заліза, проведена операція поверхневої цементації леза.

Ан. 1582. ЧІМ-5. На всій поверхні шліфа — ферито-перлітна структура, вміст вуглецю коливається в межах 0,1—0,4 %. Відмічається витягнутість зерен, що засвідчує закінчення кування при понижених температурах. Мікротвердість 236—237 кг/мм². Ніж викований з м'якої сирцевої сталі.

Ан. 1583. ЧІМ-56. Структура на всій поверхні шліфа ферлітна, зі слідами перліту та великою кількістю шлакових включень. Мікротвердість 193—206 кг/мм². Ніж викований з кричного заліза.

Ан. 1584. ЧІМ-84. Структура однорідна на всій поверхні шліфа — мартенсит, мікротвердість 572—642 кг/мм². Шлакових включень мало. Ніж викований цілком зі сталі і загартований.

Ан. 1585. ЧІМ-46. Структура однорідна, дрібнозерниста, ферито-перлітна. Вміст вуглецю 0,2—0,3 %. Шлакових включень мало. Ніж викований цілковито із м'якої сталі.

Ан. 1586. ЧІМ-54. З одного боку клинка та на вістрі виявлено дрібнодисперсну ферито-перлітну структуру, мікротвердість 236—254 кг/мм². Відмічено поступове убування вуглецю від поверхні вглиб клинка. Ніж викований з неповністю процементованої заготовки. Можливо, був термообробленим.

Ан. 1587. ЧІМ-82. Однорідна дрібнодисперсна ферито-перлітна суміш. Перліт сфероїдизований. Мікротвердість 236—254 кг/мм². Шлакових включень мало. Ніж викований з м'якої сталі. Мабуть, був термообробленим.

Ан. 1588. ЧІМ-42. Структура на поверхні шліфа неоднорідна, є зони мартенситу, мікротвердість 464 кг/мм² і зони ферито-перлітної структури. У металі багато включень шлаку. Ніж викований з сирцевої сталі і загартований.

Ан. 1590. ЧІМ-16. Структура однорідна — ферит з сорбітоподібним перлітом, що має сліди мартенситової орієнтації. Мікротвердість 383—464 кг/мм². Шлакових включень в металі дуже мало. Ніж викований цілковито із твердої сталі. Клинок термооброблений (загартований з високим відпуском).

Ан. 1591. ЧІМ-41. На самому вістрі клинка — зона сфероїдизованого перліту з феритом, мікротвердість 236—254 кг/мм². На іншій частині шліфа — ферит, мікротвердість 297—350 кг/мм². Між зонами з різною структурою — чіткий і тонкий зварний шов. Клинок ножа виготовлений за схемою торцевої наварки сталевого леза на залізну основу. Можливо, клинок був термооброблений.

Ан. 1592. ЧІМ-48. На всій поверхні шліфа — дрібнозерниста перлітна структура з великою кількістю включень шлаку. Мікротвердість 236—254 кг/мм². Ніж викований з кричного заліза.

Ан. 1593. ЧІМ-41. На вістрі клинка — структура мартенситу, мікротвердість 464 кг/мм², а на іншій частині — ферито-перлітна та феритна. Зони поділені зварним швом. У металі багато дрібних шлакових включень. Ніж викований з кричного заліза, має наварне в торець сталеве лезо. Клинок загартований.

Ан. 1594. ЧІМ-18. Однорідна феритна великозерниста структура з великою кількістю шлакових включень. Мікротвердість 193—206 кг/мм². Ніж викований з кричного заліза.

Ан. 1595. ЧІМ-16. На всій поверхні шліфа — однорідна дрібнодисперсна ферито-перлітна суміш. Перліт сфероїдизований. Мікротвердість 236—254 кг/мм². Шлакових включень мало. Клинок ножа викований цілковито із сталі. Можливо, термооброблений.

Ан. 1596. ЧІМ-50. На поверхні шліфа — неоднорідна структура: біля обушка — дрібногочастий мартенсит, мікротвердість 1100кг/мм². На іншій частині шліфа — ферит з перлітом; вміст вуглецю 0,2—0,3 %, мікротвердість 254 кг/мм². Клинок ножа викований з сирцевої сталі і загартований.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ЗНАРЯДДА ПРАЦІ

Ан. 1475. Серп. ЧІМ-26. На всій поверхні поперечного розрізу клинка виявлено крупногочасту структуру мартенситу, мікротвердість 383—572 кг/мм². Шлакових включень небагато, вони витягнуті в напрямку куття. Клинок серпа виковано цілковито із сирцевої сталі і загартовано.

Ан. 1476. Серп. ЧІМ-28. На всій поверхні поперечного розрізу клинка виявлена однорідна дрібногочаста структура, мікротвердість 946—1100 кг/мм². Шлакових включень мало, витягнуті у напрямку куття. Клинок серпа виковано цілковито з твердої сталі і загартовано.

Ан. 1474. Коса. ЧІМ-27. Шліф зроблений на 1/3 поперечного розрізу клинка. На вістрі клинка — ферито-перлітна структура із вмістом вуглецю 0,7 %, мікротвердість 236—254 кг/мм². У напрямку до спинки вміст вуглецю поступово спадає до 0,1—0,2 %, мікротвердість цієї зони 122 кг/мм². У металі підвищений вміст шлакових включень. Клинок коси виковано з кричного заліза. Залізна смуга — попереднього цементована заготовка.

ДЕРЕВООБРОБНІ ІНСТРУМЕНТИ

Ан. 1473. Тесло втульчасте. ЧІМ-29. Шліф зроблено на поперечному перетині леза. Структура однорідна — ферито-перлітна із вмістом вуглецю 0,3—0,4 %. Величина зерна середня, шлакових включень мало, мікротвердість 274 кг/мм². Тесло виковано з середньовуглецьованої сталі.

Ан. 1478. Долото. ЧІМ-71. Шліф зроблено на поперечному перетині леза. Структура однорідна — мартенсит, мікротвердість 420—572 кг/мм². Шлаків мало. Робоча частина долота викована цілковито із сталі і загартована.

Ан. 1479. Долотце (стамеска?) ЧІМ-59. Шліф зроблено на поперечному перетині леза. Структура — ферит з середньою величиною зерна, мікротвердість фериту 297—429 кг/мм². У зернах фериту спостерігаються лінії подвоєння, ближче до вістря поперек шліфа відмічений розлом по межі зерен. Все це — наслідок деформації в холодному стані. Стамеску виковано з твердого заліза (високофосфористого?).

Ан. 1477. Токарний різець. ЧІМ-23. Шліф — на поперечному перетині леза. Структура однорідна — мартенсит, мікротвердість 572—824 кг/мм². Робочу частину різця (лезо) викують цілковито із сталі і загартовано.

ПРЕДМЕТИ ПОБУТУ

Ан. 1487. Ножиці. ЧІМ-19. Шліф зроблений на 2/3 поперечного перерізу леза. Структура — дрібнодисперсна ферито-перлітна. Суміш, перліт сфероїдизований, мікротвердість 143—236 кг/мм². Шлакові включення дрібні, витягнуті куттям. Леза ножиць суцільносталеві.

Ан. 1488. Ножиці. ЧІМ-157. Шліф зроблено на повному поперечному перетині леза. На вістрі — структура мартенситу, мікротвердість 824 кг/мм², її значення поступово знижується до 514 кг/мм² ближче до спинки. На спинці клинка — ферита зі слідами перліту структура, мікротвердість 193 кг/мм². Чітких меж між зонами з різною структурою немає. Шлакових включень багато, вони дрібні. Леза ножиць наскрізь процементовані і загартовані.

Ан. 1489. ЧІМ-83. Шліф зроблено на повному поперечному перерізі леза. Структура однорідна: дрібнозернистий ферит з великою кількістю дрібних включень шлаку, мікротвердість 236 кг/мм². Лезо ножиць виковано з кричного заліза.

Ан. 1479. Гачок. ЧІМ-61. Структура однорідна: дрібнозерниста, ферито-перлітна, вміст вуглецю 0,1—0,3 %, мікротвердість 297 кг/мм². Гачок виковано з м'якої сталі.

Ан. Стрижень. ЧІМ-51. Мікроструктура поперечного перерізу стрижня ферито-перлітна, вміст вуглецю 0,1—0,2 %, мікротвердість 254 кг/мм². Стрижень виковано з м'якої сталі.

ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ

Ан. 1483. Наконечник до стріли. ЧІМ-ПМ. Мікроструктура поперечного перерізу пера стріли феритна зі слідами перліту, мікротвердість 236 кг/мм². Відмічається деформація зерен (кування закінчувалось при низьких температурах). Наконечник стріли виковано з кричного заліза.

Ан. 1484. Наконечник до стріли ПМ. Структура неоднорідна — феритні ділянки, мартенситні, мікротвердість 322—420 кг/мм². Шлакових включень небагато. Виковано з сирцевої сталі і загартовано.

Ан. 1485. Наконечник до стріли. ПМ. Структура — ферит зі слідами перліту, шлакові включення, мікротвердість 274 кг/мм². Виковано з кричного заліза.

Ан. 1486. Наконечник до стріли втулчастий ПМ. Структура — дрібнозерниста, ферито-перлітна, вміст вуглецю 0,1—0,3 %, мікротвердість 236 кг/мм². Виковано з м'якої сталі.

Таким чином, серед досліджених 52 ковальських виробів 77 % виявились викованими цілковито із сталі або кричного заліза. Суцільносталеві вироби, переважно загартовані. Вироби з цементованою робочою частиною становлять 15 % (6 ножів, коса, ножиці). Виковані в техніці тришарового наварювання 2 % (1 ніж), 6 % мають наварені сталеві леза (3 ножа).

На поселенні Автуничі вивчено: ніжів — 31 екз., серп — 1, наральник — 1, долото — 1, свердло-коловорот — 1, кресало овальне — 1, наконечник стріли — 2.

НОЖІ

Ан. 2766. Авт. — 88, р. 1—0, кв. 3. Мікроструктура — ферит великозернистий із значними включеннями шлаку, мікротвердість 236—296 кг/мм². Ніж виковано цілковито з кричного заліза.

Ан. 2767. Авт. — 88, р. 4-Е, п. 50. На більшій частині шліфа — дрібнозерниста структура фериту зі слідами перліту, мікротвердість фериту 143 кг/мм². На лезі — дрібнодисперсна сорбітоподібна структура, мікротвердість 297—322 кг/мм². Різкої межі між зонами з різною структурою немає. Ніж виковано з цілковито кричного заліза, з наскрізною цементациєю заліза і наступною термообробкою.

Ан. 2768. Авт. — 88, р. 3—3, п. 58. На вістрі — дрібнодисперсна ферито-перлітна суміш, мікротвердість 297 кг/мм². Чіткий зварний шов відокремлює іншу частину шліфа з феритною структурою зі шлаковими включеннями, мікротвердість 206 кг/мм². Клинок ножа виготовлено шляхом торцевої наварки сталевого леза на залізну основу з наступною термообробкою.

Ан. 2769. Авт. — 88, р. 4-Ж, п. 59. На руків'ї — структура мартенситу, мікротвердість коливається в межах 642—1100 кг/мм²; на іншій частині — ферит, мікротвердість 274 кг/мм². Чіткої межі зонами з різною структурою немає. Клинок ножа виковано з сирцевої сталі і загартовано.

Ан. 2770. Авт. — 88, р. 3-Ж, п. 54. В центрі клинка з виходом на лезо — смуга сталі, структура — мартенсит, мікротвердість 642 кг/мм². По боках її поділені чіткими та чистими зварними швами — смуги фериту, мікротвердість 254 кг/мм². Клинок ножа виковано за технологією тришарового пакета і загартовано.

Ан. 2771. Авт. — 88, р. 2-Ж. На вістрі — структура мартенситу. Мікротвердість 514 кг/мм². На іншій частині клинка — ферит зі слідами перліту, мікротвердість 206 кг/мм². Зони з різною структурою поділені чітким зварним швом. Клинок ножа виковано за схемою торцевої наварки сталевого леза на залізну основу з наступним загартуванням.

Ан. 2772. Авт. — 88, р. 1-Е, п. 17. Структура неоднорідна; є ділянки мартенситу, мікротвердість 724 кг/мм², перліту сорбітоподібного, мікротвердість 322 кг/мм², дрібнодисперсна ферито-перлітна структура, мікротвердість 254 кг/мм². Чітких меж між зонами з різною структурою немає. Клинок ножа виковано з сирцевої сталі і загартовано.

Ан. 2774. Авт. — 88. Мікроструктура зі шлаковими включеннями, мікротвердість коливається в межах 160—297 кг/мм². Ніж виковано з кричного заліза.

Ан. 2776. Авт. — 88, р. 1—0, кв. 21. Мікроструктура фериту з включеннями шлаку, мікротвердість 170 кг/мм². Структура має смугасту будову. Ніж виковано з кричного заліза.

Ан. 2777. Авт. — 88, р. 2-О, п. 48. Мікроструктура фериту з великим включенням шлаку, мікротвердість 221—236 кг/мм². Ніж виковано з кричного заліза.

Ан. 2778. Авт. — 88, р. 1—0, п. 48. На вістрі — ферито-перлітна структура, будова перлітна глобулярна, мікротвердість 206—221 кг/мм². На іншій частині шліфа — структура фериту, мікротвердість 143 кг/мм². Між зонами з різною структурою — чіткий і чистий зварний шов. Клинок ножа виготовлено за схемою торцевої наварки сталевого леза на залізну основу. Ніж термооброблений.

Ан. 2780. Авт. — 88, р. 1-Е, п. 15. У центрі клинка з виходом на лезо йде смуга сталі мартенситової структури, мікротвердість 514—642 кг/мм². По боках — поділені чіткими зварними швами смуги фериту, мікротвердість 274—297 кг/мм². Клинок ножа виковано за схемою тришарового пакета і загартовано.

Ан. 2781. Авт. — 88, р. 1-Д, п. 11. Мікроструктура — ферито-перлітна, перліт сорбітоподібний, мікротвердість 236—322 кг/мм². Ніж виковано з сирцевої сталі, клинок термооброблений.

Ан. 2782. Авт. — 33, р. 2-Е, п. 24. Мікроструктура фериту з слідами перліту та великою кількістю дрібних включень шлаку, мікротвердість 221—350 кг/мм². Ніж виковано з кричного заліза.

Ан. 2783. Авт. — 88, р. 1-Е, п. 14. Мікроструктура дрібнодисперсна, ферито-перлітна, мікротвердість 206—236 кг/мм². Багато дрібних включень шлаку. Ніж виковано з м'якої сталі.

Ан. 2786. Авт. — 88, р. 1-Б. Мікроструктура фериту з великою кількістю шлаку. Зерно дрібне, мікротвердість 206—226 кг/мм². Ніж виковано з кричного заліза.

Ан. 2787. Авт. — 88, р. 1-Б, п. 1. У центрі клинка з виходом на лезо йде смуга сталі, структура мартенситу, мікротвердість 322—350 кг/мм². Зони з різною структурою поділені зварним швом. Ніж виковано за схемою тришарового пакета, клинок загартований.

Ан. 2788. Авт. — 88, р. 1-Д, п. с. Мікроструктура однорідна, дрібнодисперсна, ферито-перлітна, мікротвердість 221 кг/мм². Будова шарувата — зварні шви йдуть поперек перерізу клинка. Ніж виковано з м'якої пакетної сталі.

Ан. 2789. Авт. — 88, р. 6-В. На вістрі клинка — дрібногочастий мартенсит, мікротвердість 572—642 кг/мм². На іншій частині — ферит зі слідами незначного науглецювання, мікротвердість 221 кг/мм². Зони з різною структурою поділені зварним швом. Ніж виковано за схемою торцевого наварювання леза на залізну основу з наступним загартуванням.

Ан. 2790. Авт. — 88, р. 1-С. Мікроструктура неоднорідна: ферито-перлітна, мікротвердість 236 кг/мм², є мартенситні ділянки (в центрі клинка), мікротвердість 420 кг/мм². Ніж виковано з сирцевої сталі та загартовано.

Ан. 2791. Авт. 98, к/с. У центрі клинка з виходом на лезо йде смуга сталі, мікроструктура — дрібнодисперсна, ферито-перлітна, мікротвердість 274—297 кг/мм². По боках її поділені чіткими зварними швами йдуть смуги фериту, мікротвердість 181—254 кг/мм². У феритних смугах багато дрібних шлаків округлої форми. Ніж виковано в техніці тришарового пакета, клинок термооброблений.

Ан. 2792. Авт. — 89, р. 21-ІІ, п. 88, № 8. На вістрі — зона мартенситної структури, мікротвердість 420 кг/мм². На іншій частині клинка — ферит дрібнодисперсний, мікротвердість 122—143 кг/мм². Зони з різною структурою поділені чітким зварним швом. Клинок ножа виготовлено за схемою торцевого наварювання сталевого леза на залізну основу з наступним гартом.

Ан. 2793. Авт. — 89, р. 21-0, п. 91, № 54. Мікроструктура ферито-перлітна, перліт має глобулярну будову, мікротвердість 206—274 кг/мм². Клинок ножа виковано з м'якої сталі.

Ан. 2794. Авт. — 89, р. 21-0, п. 91, № 45. Клинок ножа складається з двох смуг металу: залізної та сталеві. Мікроструктура однієї — дрібнозерниста, феритна, мікротвердість 206 кг/мм², другої — ферито-перлітна, перліт сорбітоподібний, мікротвердість 193—236 кг/мм². Зони поділені чітким зварним швом. Ніж виковано за технікою смугастої зварки клинка з виходом сталеві смуги на лезо. Можливо, клинок був термооброблений.

Ан. 2779. Авт. — 89, р. 21-0, п. 92, № 48. У центрі клинка з виходом на лезо йде смуга сталі, структура дрібногочастого мартенситу, мартенситу з трооститом, мікротвердість 824—946 кг/мм². По її боках поділені тонкими та чистими зварними швами йдуть смуги фериту з підвищеним вмістом округлих включень шлаку. Мікротвердість фериту 297—322 кг/мм². Ніж виковано за схемою тришарового пакета з наступним гартом клинка. Даний екземпляр — чудово виконаний клинок щодо якості металу, майстерності куття та ковальської зварки.

Ан. 2798. Авт. — 89, р. 21-ІІ, п. 129, № 146. У центрі клинка з виходом на лезо йде смуга сталі, структура — однорідний дрібногочастий мартенсит. Мікротвердість 946 кг/мм². По боках поділені чистими та тонкими зварними швами йдуть смуги фериту, мікротвердість 206—211 кг/мм². Ніж виковано за схемою тришарового пакета з наступним гартом клинка. Даний екземпляр відзначається високою якістю та технікою куття, а також ковальської зварки.

Ан. 2799. Авт. — 89, р. 20-Е, п. 144, № 104. Структура клинка неоднорідна: на руків'ї — невелика зона великогогочастого мартенситу, мікротвердість 193 кг/мм². Ніж виковано з сирцевої сталі і загартовано.

Ан. 2800. Авт. — 89, р. 21-ІІ, п. 123, № 97. Структура клинка — дрібнодисперсний мартенсит, мікротвердість 420—642 кг/мм². Шлакових включень небагато. Ніж виковано цілковито із сталі і загартовано.

Ан. 2801. Авт. — 89, р. 21—3, п. 128, № 147. На вістрі клинка — структура мартенситу, мікротвердість 642—724 кг/мм², на решті клинка — ферит з підвищеним вмістом шлакових включень. Зони з різною структурою поділено чітким тонким зварним швом. Ніж виготовлено за схемою торцевого наварювання сталевого леза на залізню основу клинка. Клинок загартовано.

Ан. 2802. Авт. — 89, р. 20-И, п. 73, № 66. Мікроструктура — дрібнозерниста ферито-перлітна, на вістрі — вміст вуглецю вищий. Мікротвердість 143—221 кг/мм². Ніж виковано з сирцевої сталі.

Ан. 2803. Авт. — 89, р. 21-Е, п. 147, № 136. Структура клинка неоднорідна: на вістрі — мартенсит, мікротвердість 350—572 кг/мм², на решті клинка — ферито-перлітна, мікротвердість 221—274 кг/мм². Ніж виковано з сирцевої сталі та загартовано.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ЗНАРЯДЛЯ ПРАЦІ ТА ІНШІ ПРЕДМЕТИ

Ан. 2775. Серп. Авт. — 88, р. 2-О, п. 48. Структура клинка — ферит зі слідами перліту, мікротвердість 181—221 кг/мм². Шлаки нечисленні. Серп виковано з кричного заліза.

Ан. 2805. Наральник. Авт. — 89. Структура робочої частини наральника — ферит великозернистий, мікротвердість 254—297 кг/мм². Багато великих включень шлаку. Наральник виковано з кричного заліза.

Ан. 2806. Наральник. Авт. — 89. Мікроструктура однорідна: ферит, включення шлаків. Мікротвердість 193—206 кг/мм². Наральник виковано з кричного заліза.

Ан. 2765. Долото. Авт. — 88, р. 1-О, я-4. Мікроструктура леза — ферит дрібнозернистий, мікротвердість 151—206 кг/мм². Багато шлакових включень, витягнуті у напрямі куття. Долото виковано з кричного заліза.

Ан. 2784. Свердло. Авт. — 88, р. 1-О, я-4. Мікроструктура леза — ферит дрібнозернистий, багато включень шлаку, мікротвердість фериту — 170—274 кг/мм². Свердло-коловорот викоте з кричного заліза.

Ан. 2779. Кресало. Авт. — 88, р. 1-О, кв. 5. Майже на всій площині поперечного перерізу ударного ребра кресала виявлено феритну дрібнозернисту з включеннями шлаку структуру; мікротвердість фериту 151 кг/мм². Відмічено невелику зону ферито-перлітної структури, мікротвердість 254 кг/мм². Кресало виковано з кричного заліза зі слідами вуглецювання.

Ан. 2785. Наконечник до стріли. Авт. — 88, р. 2-Е, п. 21. Мікроструктура фериту, смугастої будови, мікротвердість 170—206 кг/мм², зерно дрібне, багато також дрібних включень шлаку.

Ан. 2786. Наконечник до стріли. Авт. — 89, р. 21-Л, п. 130, № 100. На більшій частині поперечного перерізу пера стріли виявлено ферито-перлітну (перліт сорбітоподібний) структуру, мікротвердість 151 кг/мм². Є невелика зона з структурою мартенситу, мікротвердість 464 кг/мм². Наконечник до стріли виковано з сирцевої сталі і загартовано.

Ан. 2795. Наконечник до стріли. Р. 21-О, п. 96, № 12. Мікроструктура — дрібнозернистий ферит, шлаків мало, мікротвердість 66—71 кг/мм². Наконечник стріли виковано з кричного заліза.

Отже, з 40 досліджених виробів суцільнозалізних — 15 (37,5 %), суцільносталевих — 11 (27,5 %), з наварним сталевим лезом — 6 (15 %), тришарових — 6 (15 %), двосмугастих — 1 (2,5 %), з цементованим лезом — 1 (2,5 %).

Проаналізована колекція залізних виробів з поселення Ліскове складається поки що з 18 речей: 5 ножів, 4 серпів, 2 сокир, однієї пилки, 2 ножиць, 2 шил та фрагмента клинка шаблі.

Ан. 2810. Ніж. Ліск. — 87, № 53. Мікроструктура поперечного перерізу клинка — великогочастий мартенсит, мікротвердість 383—420 кг/мм². За рахунок ліквідаційних процесів метал має смугасту будову. Ніж виковано цілковито зі сталі і загартовано.

Ан. 2811. Ніж. Ліск. — 87, № 65. Мікроструктура неоднорідна. На більшій частині поперечного перерізу клинка — сорбіт з феритом, мікротвердість 322—297 кг/мм², біля спинки — ділянки мартенсито-трооститної структури. Ніж виковано цілковито із сирцевої сталі і загартовано.

Ан. 2815. Ніж. Ліск. — 88, № 122. Поперечний переріз клинка ножа двошарової будови: смуга сталі та заліза з виходом сталевий смуги на лезо. Смуги поділені чітким зварним швом. Структура фериту дрібнозерниста, з великим включенням шлаку, мікротвердість 193 кг/мм². Структура сталевий смуги — дрібнодисперсна ферито-перлітна суміш, мікротвердість 206 кг/мм². Ніж виковано із заготовки, звареної з двох смуг металу: заліза і м'якої сталі.

Ан. 2816. Ніж. Ліск. — 88, № 27. У центрі клинка з виходом на лезо йде смуга сталі, мікроструктура — перліт сорбітоподібний, мікротвердість 254—274 кг/мм². По боках поділені чіткими зварними швами йдуть смуги заліза: феритна структура з включеннями шлаку, мікротвердість 236 кг/мм². Ніж виковано в техніці тришарового пакета, клинок термооброблений.

Ан. 2817. Ніж. Лиск. — 88, № 57. Мікроструктура на поперечному розрізі клинка неоднорідна. На вістрі — дрібнодисперсна ферито-перлітна суміш, мікротвердість 322 кг/мм². У центрі клинка та на руків'ї мартенсит, мартенсит з трооститом, мікротвердість 824—514 кг/мм². Ніж виковано з сирцевої сталі і загартовано.

Ан. 2812. Серп. Лиск. — 87, № 51. Мікроскопічне дослідження поперечного перерізу клинка виявило з одного з боків структуру фериту та сорбітоподібного перліту, мікротвердість 254—297 кг/мм². Вміст вуглецю поступово зменшується до протилежного боку клинка, де мікроструктура — ферит зі слідами перліту, мікротвердість 181—206 кг/мм². При виготовленні серпа застосовано операцію цементації, мабуть, цементовано смугу — заготовку з одного боку. Серп термооброблений (можливо, м'який гарт).

Ан. 2819. Серп. Лиск. — 88, № 121. Мікроструктура клинка ферито-перлітна, вміст вуглецю коливається від 0,3 до 0,7 %. Зерно дрібне, шлакові включення витягнуті куванням, мікротвердість 206—322 кг/мм². Клинок серпа виковано з сирцевої сталі.

Ан. 2821. Серп. Лиск. — 88, № 91. Мікроструктура клинка — ферит зі слідами перліту, зерно дрібне, підвищений вміст включень шлаку, мікротвердість 181—254 кг/мм². Серп виковано з кричного заліза.

Ан. 2824. Серп. Лиск. — 88, № 135. Мікроструктура клинка неоднорідна: на вістрі та на спинці — мартенсит, мартенсит з трооститом, мікротвердість 572—464 кг/мм². У центрі клинка — ферит і перліт сорбітоподібний. Різких меж між зонами з різною структурою не відмічено. Серп виковано з сирцевої сталі і загартовано.

Ан. 2813. Сокира. Лиск. — 87, № 64. Мікроструктура леза — ферит зі слідами перліту, мікротвердість 254—274 кг/мм². Внаслідок ліквідаційних процесів структура має смугасту будову. В центрі клиноподібного шліфа — зварний шов, який має конструктивне значення: утворився при формовці тіла сокири. Сокира викована з кричного заліза. Додаткових операцій, що поліпшують робочі якості леза, не відмічено.

Ан. 2818. Сокира. Лиск. — 88, № 136. На самому вістрі леза — структура мартенситу, мікротвердість 642 кг/мм². Ближче до центру леза — мартенсит з трооститом, мікротвердість знижується поступово до 514 кг/мм². Можлива наскрізна цементація робочої частини леза, згодом загартованого.

Ан. 2809. Пилка. Лиск. — 87, № 22. Мікроструктура леза — дрібнозернистий ферит з невеликими включеннями шлаку, мікротвердість 181—193 кг/мм². Пилку виковано з кричного заліза.

Ан. 2808. Ножниці шарнірні. Лиск. — 87, № 70. На вістрі леза — зона з структурою мартенситу, мікротвердість 642 кг/мм². На решті леза — ферит з великою кількістю шлаків, мікротвердість 193 кг/мм². Зони з різною структурою поділені чітким, чистим зварним швом. Ножниці, виковані з кричного заліза, мають наварену в торець сталеву кромку на лезі. Зварку виковано якісно, лезо загартоване.

Ан. 2822. Ножниці пружинні. Лиск. — 88, № 51. Мікроструктура поперечного перерізу леза ножниць — дрібногочастий мартенсит. Мікротвердість 946 кг/мм². Шлакових включень небагато. Леза ножниць виковано цілковито із сталі і загартовано.

Ан. 2814. Бритва. Лиск. — 88, № 126. На вістрі леза — структура дрібногочастого мартенситу, мікротвердість 572 кг/мм². На іншій частині леза — дрібнозернистий ферит і дрібні включення шлаків. Мікротвердість 181—193 кг/мм². Лезо має наварну в торець сталеву ріжучу кромку, загартоване.

Ан. 2807. Шило. Лиск. — 87, № 13. Мікроструктура поздовжнього перерізу вістря шила — мартенсит дрібногочастий, мікротвердість 524—572 кг/мм². Шило виковано зі сталі, вістря загартовано.

Ан. 2823. Шило. Лиск. — 88, № 32. Мікроструктура поперечного перерізу вістря шила — перліт сорбітоподібний і ферит, мікротвердість 254—274 кг/мм². Шило виковано зі сталі, вістря, мабуть, термооброблене.

Ан. 2820. Клинок шаблі. Лиск. — 88, № 37. На вістрі структура мартенситу, мікротвердість 946—824 кг/мм², ближче до спинки мартенсит з трооститом, потім перліт сорбітоподібний з феритом, мікротвердість 274 кг/мм²; на спинці — ферит зі слідами перліту, мікротвердість 206 кг/мм². Різких меж між зонами з різною структурою не відмічено. Лезо клинка цементовано, згодом загартовано.

Отже, з 18 досліджених виробів: суцільнозалізних — 3 (17 %), суцільносталевих — 8 (44 %), з наварним сталевим лезом — 2 (11 %), тришарових — 1 (5,5 %), двошарових — 1 (5,5 %), з цементованим лезом — 3 (17 %).

Наведені металографічні дослідження довели, що продукцію виготовлено згідно з шістьма технологічними схемами: суцільнозалізні та суцільносталеві вироби, з три- або двошаровим клинком, з наварним сталевим лезом та цементованим клинком (табл. 16). термообробка сталевих виробів — звичайне явище.

Технологічна характеристика ковальської продукції з розглянутих поселень загалом відповідає давнім технологічним традиціям ковальського ремесла південноруських земель. Своєрідність цих традицій полягає в простих технологічних рішеннях: переважають суцільнозалізні та суцільносталеві вироби, зберігає значення цементация як засіб зміцнення робочої частини інструментів. Наварка сталевих лез використовується набагато рідше, ніж в північноруських землях.

Матеріали з сільських садиб Чернігівщини показують, що частіше тут зустрічаються вироби з складною та непродуктивною технологією виробництва (тришаровий пакет, цементация), ніж у містах Чернігово-Сіверської землі. Б. О. Колчин вважає, що багатошарова технологія ножів використовувалась ковалями, які працювали на потребу невеликого кола замовників і не залежали від продуктивності власної праці, однак припускав, що сільські ковалі-універсали не могли виробляти багатошарові сталеві леза. Сільський смерд отримував їх від міського спеціалізованого ремісника.

Якщо це так, то чому серед сільської продукції ці вироби зустрічаються частіше, ніж серед міської? Наведені в роботі матеріали скоріше підтверджують раніше виголошене нами припущення: багатошарові клинки ножів найімовірніше були продукцією вотчинних ремісників, які працювали у князівських і боярських садибах, а також майстрів з великих сіл. Резонніше припустити, що село отримувало з міста більш масовий і дешевий виріб — ніж з наварним сталевим лезом, поява яких серед ремісничої продукції пов'язана зі значним розвитком у Київській Русі дрібнотоварного виробництва (серед матеріалів сільських поселень їх вдвічі менше, ніж в міських).

ТАБЛИЦІ

Таблиця 1

Кількість особин за даними розкопів 1985, 1988 рр.
у Ходосівці

Назва тварини	Кількість	Назва тварини	Кількість
Бик домашній	22	Бобер	1
Вівця	2	Ведмідь	1
Коза	2	Кабан дикий	3
Вівця-коза	4	Косуля європейська	4
Свиня домашня	36	Олень благородний	2
Кінь	8	Лось	2
Собака	2	Тур	1
Заєць	2	Загалом	92

Таблиця 2

Розміри наральників Рапківського поселення

Рапків I, номер житла	Основні параметри (см)				Основні співвідношення		
	L	d ₁	d ₂	I	L/d ₁	L/d ₂	L/I
67	13	6	7,5	5,5	2,16	1,73	2,36
29	11	6,5	7,5	5,5	1,69	1,46	2
Загайки	13	6,5	7,5	6	2	1,7	2,2

Таблиця 3

Результат кількісного спектрального аналізу ювелірних виробів Автуницького поселення*

Номер виробу на рис. 16	Cu	Ag	Pb	Sn	Zn	Au
48	92	0,1	2	4,0	0,01	0,001
42	91	0,15	1,6	5,0	—	0,001
33	90	0,06	3	6	0,05	—
53	70	0,08	13	10	5,6	—
44	98	0,1	0,6	1	0,05	—
49	92	0,1	1,2	3	0,02	—
37	82	0,8	0,9	15	0,05	0,001
52	82	0,08	8,5	0,3	8	—
36	76	0,08	4	15	4	0,001
40	88	0,1	0,3	10	—	0,001
34	59	0,04	3,0	35	1,6	0,001
38	97	0,1	0,3	0,1	0,01	0,002
6	2	52	0,02	0,002	—	5
7	8	89	0,5	9,001	—	2,2
51	84	0,05	0,9	7	7	—
51	61	0,2	4	25	2	0,002
28	25	71	0,9	0,8	1	1
27	33	65	0,5	0,4	0,8	0,53

* Спектрограма № 2 від 05.02.89 р. Відділу спектральних методів досліджень Інституту геохімії та фізики мінералів АН України.

Таблиця 4

Результат кількісного спектрального аналізу підвіски з кургану
3 (№ 134) кург. гр. 3*

Тип виробу	Cu	Ag	Pb	Sn	Zn	Au
Підвіска з зображенням звіра	0,8	0,002	16	79	0,05	—

* Спектрограма № 3 від 23.03.89 р. Відділу спектральних методів дослідження Інституту геохімії та фізики мінералів АН України, аналіз № 80.

Таблиця 5

Розподіл браслетів за формою та кольором Автуницького поселення

Колір	Тип браслета			
	кручений	гладкий	рубчастий	Усього
Брунатний або оливковий	6	—	—	—
3 жовтою спіраллю	3	—	—	9
Фіолетовий	4	—	—	4
Зелений	—	2	—	—
3 жовтою спіраллю	—	1	—	—
3 червоними нитками	—	—	1	4
Синій	1	—	—	—
3 жовтою спіраллю	1	—	—	2

Таблиця 6

Характеристика параметрів (верхні частини горщиків) Автуницького поселення

Умовне позначення параметра	Параметр	Інтервал				
		дуже малий	малий	середній	великий	дуже великий
P1	Діаметр вінця	0,55 (6—9)	13,74 (10—15)	65,66 (16—25)	18,68 (26—30)	1,37 (31—36)
P2	" шийки	2,20 (5—9)	22,25 (10—15)	67,03 (16—25)	7,42 (26—30)	0,82 (31—35)
P3	" за тулубом	4,67 (8—14)	51,10 (15—23)	37,91 (24—31)	5,77 (32—40)	—
P6	Висота шийки	95,88 (1—2,5)	4,12 (2,6—4)	—	—	—
P7	" плічка	32,14 (1,5—3)	50 (3,1—5)	15,66 (5—7)	—	—

Таблиця 7

Характеристика форми посуду за показниками поселення Автуничі

Умовне позначення параметра	Параметр	Відношення параметрів	Значення інтервалу				
			1	2	3	4	5
ФА	Висотно-горловинний	P6/P2	0,0—0,05	0,06—0,11	0,12—0,20	0,21—0,37	0,27
			0,27	57,14	40,38	1,92	
ФБ	Профіль шийки	P1—P2 2P6	0,07—0,28	0,28—0,53	0,53—1,01	1,04—1,60	1,37
			19,78	31,04	39,83	5,77	
ФВ	Висота плічка	P7/P3	0,02—0,12	0,13—0,21	0,22—0,33	1,65	
			15,93	60,71	21,70		
ФГ	Опуклість плічка	(P3—P2) 2P7	0,19—0,38	0,38—0,72	0,73—1,23	0,82	
			12,09	77,20	8,79		

Досліджені кургани біля с. Автуничі

№ п/п	Курган, м		Інгумація відносно давнього горизонту		Орієнтація похованих	Інвентар	Примітка
	висота	діаметр	на і вище	нижче, м			
1	2	3	4	5	6	7	8
<i>Група І</i>							
1	0,4	9		0,1	3	Ніж, точило, кільце	Труна збита 10 цвяшками. Вугілля і фрагменти кераміки на рівні давнього горизонту
2	0,6	8					Тільки фрагменти кераміки та вугілля на рівні давнього горизонту — кенотаф
3	0,3	5					Тільки фрагменти кераміки та вугілля на рівні давнього горизонту — кенотаф
4	0,45	5,8		0,8	Пд-3		Підсіпка з білого піску
5	0,45	6		0,7	Пн-3		Вугілля, фрагменти кераміки на рівні давнього горизонту
6	0,5	6,2		0,7	Пн-3	Денце ранньогончарного горщика	Труна, підсіпка з білого піску, вугілля в насипу
7	0,8	6,1		0,5	3	Ніж, скронсві кільця	Фрагмент кераміки, вугілля на рівні давнього горизонту, кістки тварин і вугілля у ровиках
8	0,35	8,5		0,5	3	Ніж, кільце	Труна збита цвяшками, вугілля в насипу і ровиках
9	0,45	9		0,35	Пд-3	Намистина "малинка", підвіска-дзвіночок, 3 скронсвих кільця	Труна збита цвяшками, підсіпка з білого піску, вугілля в насипу, фрагменти кераміки та вугілля в ровиках
10	0,27	7					Вугілля і фрагменти кераміки в насипу — курган пограбовано
11	0,26	7	x		3		Фрагмент кераміки та вугілля в насипу
12	0,15	7		0,3	3	4 скронсвих кільця, кручений браслет	
13	0,85	9		1,2	3	Кручений перстень	Фрагменти кераміки в насипу та засипці ями, вугілля на рівні давнього горизонту і ровиках
14	0,3	6		0,35	3		Вугілля поблизу черепа, на рівні давнього горизонту і в ровиках, підсіпка з білого піску
15	0,12	5		1,2	Пд-3		Підсіпка з білого піску, вугілля та фрагменти кераміки на рівні давнього горизонту, в насипу та ровику
16	0,4	9		до 0,1		Кільце, фрагменти кераміки	Фрагменти кераміки та вугілля на рівні давнього горизонту в ровиках — курган пограбовано
17	0,15	6					Курган пограбовано
18	0,2	7		0,7			Вугілля на рівні давнього горизонту і в могилі, фрагменти кераміки та вугілля в ровиках
19	0,3	7	x				Підсіпка з білого піску та вугілля, фрагменти кераміки, кістки тварин та вугілля в ровиках
20	0,3	6		0,6	3		Підсіпка з білого піску та вугілля, вугілля в ровику
21	0,35	7		1			Вугілля в насипу, окремі кістки ніг — курган пограбовано
23	0,23	6					Вугілля на рівні давнього горизонту, в насипу, ровиках, фрагменти кераміки в насипу та ровиках — кенотаф

1	2	3	4	5	6	7	8
27	0,3	5		1	Пд-3		Підсіпка з білого піску та вугілля, вугілля на рівні давнього горизонту і ровику
28	0,25	7	0,2—0,3		3	Залізна пряжка	Парне поховання в трунах на двох рівнях, фрагменти кераміки в насипу та ровику, вугілля на рівні давнього горизонту і ровиках
29	0,2	5	1		Пд-3	Кільце, гудзик	Підсіпка з білого піску, фрагменти кераміки в насипу
<i>Група II</i>							
1	0,45	0,45		x			У насипу, на рівні давнього горизонту під насипом, в ровиках — тільки фрагменти кераміки та вуглики — кснотаф
2	1	7,5					
3	0,8	6,8		0,6	Пд-3	6 жовтих та 7 зелених рубчастих намистин, 2 пастові. Срібна підвіска скандинавського типу, 2 кручених браслети з розплющеними кінцями, 5 скроневих кілець	
4	0,85	7,6	x		3	Фрагменти кераміки	Підсіпка білого піску під вмерлим, в ровику вугілля і фрагменти кераміки
5	0,9	7,8	x		3	Залізне вістря, белсміт, фрагменти кераміки	Парне поховання. Вугілля в ровику, ним посипано вмерлих
6	1,1	7,5	x		3	Фрагменти кераміки	Підсіпка з білого піску, вугілля в похованні та ровику (де зустрічаються й фрагменти кераміки)
7	1	9					В ровику фрагменти кераміки та вугілля — кснотаф
8	0,2	4					Фрагменти кераміки в насипу — кснотаф
<i>Група III</i>							
1	0,9	6,8		0,4	3		Парне поховання, між якими сліди трьох стовпів
2	1,2	6,6		0,55	3	7 скроневих кілець	Кістки тварин в насипу, фрагменти кераміки та вугілля в ровику
3	0,7	7		0,7	3		Над похованням № 1 — сидяче поховання. Фрагменти кераміки в насипу та ровику. Вугілля та кістки тварин в ровиках
4	1,2	8	x		3		У насипу та ровиках вугілля та фрагменти кераміки, а також кістки тварин
5	1,4	7,4		1	Пд-3		У ровиках вугілля та кістки тварин
6	1,4	7		0,7	Пд-3	6 скроневих кілець	Вугілля в насипу та ровиках, кістки тварин
7	1,35	8,5		0,7	Пд-3	—	Труна, вугілля та кістки тварин у ровиках
8	1	8		0,7	Пн-3	—	Вугілля та кістки тварин у ровиках
9	0,75	5,9		0,6	Пд-3	2 скроневих кільця	Вугілля, кістки тварин, фрагменти кераміки в насипу, вугілля в ровику
10	0,55	5,6		1	Пд-3	Гудзики, фрагменти кераміки	Парне поховання у трунах. Вугілля в одному з поховань, на рівні давнього горизонту та ровику. В останньому випадку — кістки тварин
23	0,8	6	x		Пн-3	Фрагменти кераміки, кістки тварин	Потрійне поховання "валстом". Підсіпка з білого піску та вугілля. Фрагменти кераміки, вугілля та кістки тварин у ровику

Давньоруські пам'ятки у басейні р. Білоус

№ за рис. 27	Тип пам'ятки	Датування, ст.	Площа поселення, га	Кількість курганів	Товщина культурного шару, м Висота, діаметр курганів, м	Досліджена площа, м ²	Кількість досліджених курганів
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Городище 1	X—XIII	0,5		0,4—0,8	40	—
2	Поселення-посад 1	«	4		0,3—0,4	—	—
3	Курганний могильник	Розораний					
4	Городище 2	X—XIII	1		0,2—1	70	—
5	Поселення-посад 2	IX—XIII	12		0,2—0,5	80	—
6	Курганний могильник	Розораний					
7	Поселення Ліскове	IX—XIII	5		0,2—0,6	100	—
8	Курганний могильник	Розораний					
9	Поселення Кам'янка	IX—X	1		0,2—0,3	—	—
10	Кургання	IX—XIII	5		0,2—0,5	—	—
11	Курганний могильник	X—XI		5	Висота 0,6—2, діаметр 4—13		1
12	« «	X—XI		8	Висота 0,3—1, діаметр 7—12		3
13	Поселення Козарки	X—XIII	4		0,2—0,4	764	—
14	« Убіжичі 2	X—XIII	3		0,2—0,4	—	—
15	« Мутичів 2	X—XIII	2,5		0,2—0,4	—	—
16	Курганний могильник	X—XI		26	Висота 0,3—2,6, діаметр 3—10	—	—
17	« «	X—XI		9	Висота 0,4—1,2, діаметр 6—9 м	—	—
18	Поселення Суличівка 3	XI—XIII	3		0,3—0,5	—	—
19	Курганний могильник	X—XI		1	Висота 0,8, діаметр 67	—	—
20	Поселення Суличівка 4	X—XIII	6,7		0,2—0,4	—	—
21	« Суличівка 2	XI—XIII	1,8		0,3	—	—
22	« Суличівка 1	XI—XIII	3,2		0,2—0,4	—	—
23	Курганний могильник	X—XI		1	Висота 2,4, діаметр 18	—	—
24	Поселення Гучин 2	X—XIII	1,5		0,3	—	—
25	Курганний могильник	X—XI		11	Висота 0,2—1, діаметр 3—10	—	—
26	Поселення Гучин 1	X—XIII	2		0,2—0,35	—	—
27	Курганний могильник	X—XI	1		Висота 2, діаметр 13	—	—
28	Поселення Трудове	XI—XIII	3		0,2—0,4	—	—
29	« Пушкарі 2	XI—XIII	1		0,2—0,4	—	—
30	Курганний могильник	Розораний				—	—
31	Поселення Високинь	X—XI	1		0,2—0,3	—	—
32	Курганний могильник	Розораний				—	—

Типи давньоруських поселень Київщини

Зона	Прирічний тип, %		Вододільний тип, %		Загальна кількість
	терасовий	заплавний	терасовий	валковий	
Полісся	20—66	13—34	—	—	33
Лісостеп	142—64	19—9	45—2	16—7	222
Загалом	162—63,5	32—12,5	45—17,7	16—6,3	255

Таблиця 11

Наконечники до стріл з Григорівського поселення

Тип	Період поширення, ст.	Опис	Загальна довжина, см	Довжина пера, см	Ширина пера, см	Маса (вага), г
1	2	3	4	5	6	7
47	XI—XIV	Черешковий, ромбічний без упору	57	38	15	5
47	XI—XIV	Те саме	47	29	15	4
41	XI—XIV	Черешковий, ромбоподібний	62	34	16	5
47	XI—XIV	Черешковий, плоскоромбічний	80	68	18	9
32	XII—XIII	Черешковий з боковими виступами	78	52	24	16
49	Перша половина XIII — початок XV	Черешковий, ромбічний	117	57	32	15
61	X—XI	Черешковий, гостролистий	53	31	13	4,5
—	IX—XI	Черешковий, ромбоподібний	41	32	12	4
45	IX — середина XIII	Черешковий, ромбоподібний	63	37	15	5
45	Те саме	Те саме	64	40	11	4
40	X—XIV	Черешковий, ромбоподібний з упором	98	61	17	9
40	X—XIV	Те саме	89	50	12	8
32	XII — перша половина XIII	Черешковий, плоский, з боковими виступами	54	49	22	7
95	VIII—XIV	Черешковий, гранований	61	46	6	8
95	VIII—XIV	Пірамідальний	56	37	7	4
93	IX—XIV	Черешковий, гранований, шилоподібний	72	52	5	7
93	IX—XIV	Те саме	58	37	6	4
96	XII	Черешковий, пірамідально-ромбічний	65	47	7	6
92	Друга половина XII — перша половина XIII	Черешковий, гранований з масивною голівкою	57	25	12	9
92	Те саме	Те саме	74	40	13	8
92	—	»	70	40	15	13,5
—	—	»	78	46	11	9
96	XII	Черешковий, пірамідально-квадратний	71	57	8	8,5
96	XII	Те саме	61	50	7	5
96	XII	»	60	45	8	6,5
83	XI	Черешковий з масивною бойовою голівкою	45	32	12	4,5
83	XI	Те саме	61	38	11	7
83	XI	»	72	42	12	1
81	X—XIV	Черешковий, гранований кільцеподібний	53	32	11	7

1	2	3	4	5	6	7
9	XIV	Черешковий	52	21	7	5
67	XIII—XIV	Черешковий, долотоподібний з упором	48	38	11	5,5
60	XI—XIV	Черешковий, дворогой зріз	—	25	16	—
60	XI—XIV	Тс самс	—	30	18	—
2	VIII—XIII	Двошипний, втулчастий: діаметр втулки 11 мм	73	43	26	12
2	VIII—XIII	діаметр втулки 10 мм	54	23	16	8
3	VII—VIII; XIV	Ромбоподібний, втулчастий, діаметр втулки 9 мм	65	18	16	6
43	XI — перша половина XV	Ромбоподібний з розширенням в середині	90	51	15	9

Таблиця 12

Параметри давньоруських горщиків з Григорівського поселення, см

Умовне позначення параметра	Параметр	Інтервал				
		дуже малий	малий	середній	великий	дуже великий
P1	Діаметр вінця	1,8 (6—9)	32,7 (10—15)	58 (16—25)	7,2 (26—30)	1 (31—36)
P2	« шийки	2,6 (5—9)	43 (10—15)	48 (16—25)	4,5 (26—30)	1 (31—35)
P3	« по тулубу	9,6 (8—14)	69 (15—23)	17,3 (24—31)	3,2 (32—40)	—
P4	Висота шийки	95 (1—25)	5 (3—4)	—	—	—
P5	« плічка	58 (1,5—3)	36,5 (3,5—5)	5 (5—7)	—	—
P6	Діаметр дна	11,4 (6—7)	83 (8—10)	5,6 (11—12)	—	—
P7	Висота	—	28,6 (10—16)	50 (17—24)	14,3 (25—30)	7,1 (31—44)

Таблиця 13

Характеристика давньоруських горщиків з Григорівського поселення за показниками форми

Умовне позначення	Параметр	Співвідношення параметрів	Інтервал			
ФА	Висотно-горловинний	P6/P2	0—0,05 0,6	0,06—0,11 45	0,12—0,20 49,4	0,21—0,37 5
ФБ	Профіль шийки	P1-P2/2P6	0—0,7—0,28 34,8	0,28—0,53 34,5	0,53—1,0 30,7	1,04—1,6
ФВ	Висота плічка	P7/P3	0,02—0,12 29	0,13—0,21 50	0,22—0,33 21	—
ФГ	Опуклість плічка	P3-P2/2P7	0,19—0,38 21	0,38—0,72 66,5	0,73—1,23 12,5	—

Таблиця 14

Поділ давньоруських горщиків з Григорівського поселення за місткістю, л (кількість, %)

Група				
I	II	III	IV	V
0,5—1	1,5—3	3,5—7	7,5—12,5	13—20
(7)	(36)	(42,4)	(11,4)	(3,2)

Поховання Григорівського могильника

Поховання №	Розміри могили: глибина, довжина, ширина	Вік	Орієнтація померлого (Пл-З, Пн-З)	Положення рук	Інтервал і короткий опис
1	2	3	4	5	6
1986/1	0,65 1,6 0,5	Дитячий	З	Ліва — на грудях, права — на животі	На кістяку червоні сліди від савану
1986/2	0,53 — 0,6—0,7	Дорослий	Пн-З	Права — на грудях, ліва — на животі	—
1986/3	0,7 — —	"	З	—	—
1987/1	0,9 — —	"	Пн-З	Обидві на рівні таза	Бронзовий гудзик, цвях, сліди від гробовища, тлін
1987/2	0,5 — —	"	—	—	—
1987/3	1,0 — —	Дитячий	Пн-З	ліва — на грудях, права — на тазі	Залишки рослинного тліну
1987/4	1,10 — —	"	Пл-З	Права — на животі, ліва — на плечі	Те саме
1987/5	0,9 — —	"	З	—	Тлін гробовища
1987/6	0,9	Дорослий	Пн-З	Обидві на плечі	—
1987/7	0,7	"	"	Права — на животі, ліва — на грудях	Залізний цвях, тлін від гробовища
1987/8	0,7 2,0 0,7	"	"	Права — на плечі, ліва — на животі	Колоди від гроба, цвях
1987/9	0,6	Дитячий	З	—	—
1987/10	0,65 — —	Дорослий	Пн-З	Права — витягнута, ліва — на животі	Цвях
1987/11	0,55 — 0,5	Дитячий	З	Ліва — витягнута	Дротяне скроневе кільце, цвях
1987/12	0,6	"	З	—	—
1987/14	0,6	Дорослий	"	Права — витягнута, ліва — на грудях	Кремій
1987/15	0,8	Дитячий	"	Обидві на рівні грудей	—
1987/16	0,7	"	"	Обидві на рівні грудей	Тлін від гробовища і рослинний тлін
1987/17	0,9 2,2 0,8	Дорослий	"	Права — на грудях, ліва — на животі	Уздовж ями земляні виступи
1987/18	0,9	Дитячий	"	—	Дротяне кільце із замкненими кінцями

1	2	3	4	5	6
1987/19	0,8	Дорослий	"	Права — на плечі, ліва — на тазі	Рослинний тлін
1987/20	1	Дитячий	3	—	
1987/21	1,1	Дорослий	3	Ліва — на плечі, права — на животі	Рослинний тлін, фрагмент кераміки
1988/1	0,88	Дитячий	"	Обидві на тазі	—
1988/2	1	"	Пн-3	—	Скроневе мідне кільце
	—				
1988/3а	0,8	Дорослий	Пн-3	—	Парне поховання
	—				
1988/3б	—	"	"	—	"
1988/4	0,76	"	"	Права — на грудях, ліва — на тазі	—
	—				
1988/5	0,7	"	"	Обидві на грудях	—
1988/6	0,37	Дитячий	3	—	Скроневе дротяне кільце
	—				
1988/7	0,6	Дорослий	Пн-3	Обидві на тазі	—
	—				
1988/8	0,48	"	"	"	—
	—				
1988/9	0,75	Дорослий	"	"	—
1988/10	0,6	"	"	"	Срібне кільце в районі таза, два скроневих — біля черепа
1988/11	0,85	Дорослий	Пн-3	Права — на тазі, ліва — не зберглась	—
1988/12	0,88	"	"	Обидві на грудях	Залишки дерев'яного гроба, скроневе кільце
	—				
1988/13	0,88	"	"	"	Срібне плетене кільце, цвях
1988/14	0,88	"	"	—	—
1988/15	0,51	"	Пд-3	Обидві на тазі	Кільце в районі таза
1988/16	0,4	"	"		Кільце на фаланзі лівої руки
1988/17	0,4	"	"	—	Залишки дерев'яного гроба

Таблиця 16

Дані металографічного аналізу (кількість (%))

Суцільнозалізні леза	Суцільносталеві леза	Тришаровий пакет	Двошаровий пакет або пакстування	Наварка сталевих лез	Цементация	Всього
Очеретяна Гора 10 (19 %)	30 (58)	1 (2)	—	3 (6)	8 (15 %)	52 (100)
Авгуничі 15 (37,5 %)	11 (27,5)	6 (15)	1 (2,5)	6 (15)	1 (2,5 %)	40 (100)
Ліскове 3 (17 %)	8 (44)	1 (5,5)	1 (5,5)	2 (11)	3 (17 %)	18 (100)
Міста Чернігово-Сіверської землі 65 (42 %)	24 (16)	7 (4,5)	7 (4,5)	41 (26)	11 (7 %)	155 (100)

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Александров В. А.* Типология русской крестьянской семьи в эпоху феодализма // История СССР. — 1981. — № 3. — С. 78—96.
- Андріяшев А. М.* Материалы по истории географии Новгородской земли. Шелонская пятинка по писцовым книгам 1498—1514 гг. Ч. 1. Список поселений. — М., 1914. — 153 с.
- Артамонов М. И.* Славянские железоплавильные печи на Среднем Днестре // СГЭ. — 1955. — Вып. 7. — С. 26—29.
- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослав'янського і давньоруського періодів. — К.: Наук. думка, 1982. — 268 с.
- Археология Украинской ССР: В 3 т. — К.: Наук. думка, 1986. — Т. 3. — 576 с.
- *Ауліх В. В.* Основні результати археологічного дослідження давньоруського селища в с. Ріпнів Львівської області // Дисертаційний збірник. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — С. 26—29.
 - Бакланова Е. Н.* Крестьянский двор и община на русском Севере. — М.: Наука, 1976. — 221 с.
 - Баран В. Д.* Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К.: Наук. думка, 1988. — С. 160.
 - Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К.: Наук. думка, 1972. — 244 с.
 - Баран Я. В.* Житла-майстерні на поселенні Рашків I // Археологія. — 1983. — 42. — С. 73—80.
 - Баран Я. В.* Ранньослов'янський залізоплавильний комплекс VI-VIII ст. на поселенні Рашків II // Использование методов естественных наук в археологии. — К.: Наук. думка, 1981. — С. 12—20.
 - *Беляева С. А.* Археологическое изучение древнерусских поселений Южной Руси // Тр. V Международ. конгр. слав. археологов. — К., 1988. — Т. 2. — С. 196—200.
 - Беляева С. О., Баран Я. В.* Господарсько-виробничі комплекси XII-XIV ст. на поселенні Рашків I // Тез. доп. VI Поділ. іст.-краєзнав. конф. — Кам'янець-Подільський, 1985. — С. 79—81.
 - Берг Л. С.* Географические зоны Советского Союза. — М.: ОГИЗ, 1947. — 396 с.
 - Бідзіля В. І.* Залізоплавильні горни середини I тис. н. е. на Південному Бузі // Археологія. — 1963. — 15. — С. 123—144.
 - Бліфельд Д. І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К.: Наук. думка, 1977. — 235 с.
 - Бобринский А. А.* Гончарство Восточной Европы. — М.: Наука, 1978. — 272 с.
 - Брайчевский М. Ю., Кравченко Н. М.* Отчет о разведке Каневской экспедиции 1960 г. // НА ИА АН УССР. — 1960/26. — 11 с.
 - Брайчевский М. Ю.* Біля джерел слов'янської державності. — К.: Наук. думка, 1964. — 355 с.
 - Бродель Ф.* Структура повседневности: возможное и невозможное. — М.: Прогресс, 1986. — 622 с.
 - Бураковская Н. М., Федына Р. И.* Лесохимические промыслы // Полесье. — Материальная культура. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 245—253.
 - Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М.* Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. — К.: Наук. думка, 1964. — 105 с.
 - *Веремейчик Е. М.* Древнерусские хозяйственные постройки для просушки зерна // Тез. Чернигов. обл. науч.-метод. конф., посвящен. 800-летию "Слова о полку Игореве". — Чернигов, 1986. — С. 30—31.
 - Виноградська Л. І.* До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. — 1988. — 61. — С. 47—57.
 - Витов М. В.* О классификации поселений // СЭ. — 1953. — № 3. — С. 27—37.
 - Вознесенская Г. А., Коваленко В. П.* О технике кузнечного производства в городах Чернигово-Северской земли // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 95—109.
 - Вознесенська Г. О., Коваленко В. П., Орлов Р. С.* Дослідження літописного Блистовита // Археологія: — 1984. — 48. — С. 19—35.
 - *Воронин Н. Н.* К истории сельского поселения феодальной Руси // Известия ГИИМК. — 1935. — Вып. 138. — 75 с.
 - Генинг В. Ф.* Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА. — 1973. — № 1. — С. 114—136.

- Геоботаничне районування Української РСР. — К.: Наук. думка, 1977. — 301 с.
- Гончаров В. К. Лука-Райковецкая // МИА. — 1963. — Вып. 108. — С. 283—315.
- Гончаров В. К. Райковецкое городище. — К.: Изд-во АН УРСР, 1950. — 219 с.
- Греков Б. Д. Киевская Русь. — М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1953. — 568 с.
 - Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XII в. — М.—Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1946. — 960 с.
 - Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок. — Л.: Наука, 1981. — 160 с.
 - Гуревич Ф. Д. Каменные могилы Подляшья и древний Дрогичин // КСИА АН СССР. — 1980. — № 160. — С. 45—53.
 - Дегтярев А. Я. Крестьянский двор и поместное усадбище Северо-Запада Руси в XVI в. // Этнографические исследования Северо-Запада СССР. — Л., 1977. — С. 11—16.
 - Довженко В. И. Археологический комментарий к сведениям литературных источников о смердах и закупах // КСИА АН УССР. — 1962. — Вып. 12. — С. 28—36.
 - Довженко В. И., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древнерусское место Воишь. — К.: Наук. думка, 1966. — 148 с.
 - Довженко В. И. Землеробство Древньої Русі до середини XII століття. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 265 с.
 - Довженко В. И., Прихожнюк О. М. Звіт про роботу Канівської слов'яно-руської експедиції в с. Халеп'є та Григорівка в 1971 р. // НА ІА АН УРСР. — 1971/14. — 14 с.
 - Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археол. карта). — К.: Наук. думка, 1984. — 196 с.
 - Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР. — М.: Наука, 1985. — 431 с.
 - Зверуго Я. Г. Древний Волковыск X—XIV вв. — Минск: Наука и техника, 1975. — 138 с.
 - Иванченко Л. І., Орлов Р. С. Про локалізацію літописного Юр'єва // Археологія. — 1986. — 53. — С. 3—14.
 - Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 2.
 - Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1908. — Т. 2.
 - Калюк О. П., Сагайдак М. А. Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу // Археологія. — 1988. — 61. — С. 36—47.
 - Каргер М. К. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб // СА. — 1950. — Т. 13. — С. 33—62.
 - Килиевич С. Р., Орлов Р. С. Новое о ювелирном ремесле Киева X в. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 61—77.
 - Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. // САИ. — Вып. ЕІ-36. — 1966. — 146 с.
 - Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв. // САИ. — 1971. — Вып. ЕІ-36. — 92 с.
 - Кирпичников А. Н. Снаряжение всадников верхового коня на Руси IX—XIII вв. // САИ. — 1973. — Вып. ЕІ-36. — 112 с.
 - Коваленко В. П., Шекун А. В. Летописный Листвин (к вопросу о локализации) // СА. — 1984. — № 4. — С. 62—74.
 - Козак Д. Н. Звіт про розкопки поселення пшеворської культури в с. Боратин Волинської обл. // НА ІА АН УРСР. — 1981/20а. — 18 с.
 - Козак Д. Н. Розкопки поселення I тис. н. е. у с. Боратин в 1982 р. // НА ІА АН УРСР. — 1982/28. — 19 с.
 - Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. — 1959. — № 65. — 120 с.
 - Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. — М.: Наука, 1982. — С. 156—177.
 - Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей // СА. — 1958. — № 2. — С. 92—111.
 - Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. — 1953. — № 32. — 260 с.
 - Концевий В. Я. Новгородские сопки: сущность и место в древнерусской погребальной традиции // Историко-археол. семинар "Чернигов и его округа в IX—XIII вв.": Тез. докл. — Чернигов, 1988. — С. 75—78.
 - Коновалов А. А. Характеристика медных сплавов украшений из кривичских курганов у дер. Каблуково // Новое в археологии. — М.: Наука, 1972. — С. 152—158.

- Копанев А. И.* Крестьянство Русского Севера в XV в. — Л.: Наука, 1978. — 245 с.
- Корзухина Г. Ф.* О памятниках "корсунского дела" на Руси // ВВ. — 1958. — Т. 14. — С. 129—137.
- Кравченко Н. М.* Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — К.: Наук. думка, 1979. — С. 74—92.
- Краснов Ю. А.* Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М.: Наука, 1987. — 236 с.
- Кубишев А. И.* Стародавній Китаїв // Археологія. — 1964. — Т. 17. С. 43—55.
- Кузнецов Г. А., Шекун А. В., Шуляк В. В.* Исследования в окрестностях Чернигова // АО 1976. — М., 1977. — С. 319—320.
- Кулаков В. И.* Результаты раскопок грунтового могильника у поселка Клинецовка в 1977 г. // Acta Baltico-Slavica. — 1980. — Т. XIII. — С. 31—44.
- Кучера М. П., Иванченко Л. I.* Давньоруська оборонна лінія в Пороссі // Археологія. — 1987. — 59. — С. 67—79.
- Кучера М. П.* О разведке в зоне водохранилища Каневской ГЭС в 1960 г. // НА АН УССР. — 1960. — 20 с.
- ✓ *Левашова В. П.* Сельское хозяйство // Тр. ГИМ. — Вып. 32. — С. 19—93.
- Ляпушкин И. И.* Городище Новотроицкое // МИА. — 1952. — № 74. — 327 с.
- Макарова Т. И.* Черневое дело Древней Руси. — М.: Наука, 1986. — 156 с.
- Максимов Е. В., Петрашенко В. А.* Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К.: Наук. думка, 1988. — 148 с.
- Малевская М. В.* К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв. // КСИА АН СССР. — 1969. — Вып. 120. — С. 3—14.
- Малевская М. В.* К вопросу о локальных вариантах керамики западно-русских земель XII—XIII вв. // КСИА АН СССР. — 1971. — Вып. 125. — С. 27—34.
- Мальм В. А.* Крестики с эмалью // Славяне и Русь. — М.: Наука, 1968. — С. 113—117.
- Матвеева В. И.* Горн для обжига посуды на поселении у с. Каменное // КСИА АН СССР. — 1982. — № 171. — С. 99—103.
- Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. // САИ. — 1966. — Вып. ЕІ-36. — 182 с.
- Медынцева А. А.* О датировке некоторых типов энколпионов // Археологический сборник МГУ. — М.: Изд-во МГУ, 1961. — С. 41—44.
- *Мезенцева Г. Г.* Канівське поселення полян. — К.: Вид-во КДУ, 1965. — 123 с.
- Моргунов Ю. Ю.* Новый вариант печати Владимира Мономаха // КСИА АН СССР. — 1975. — Вып. 144. — С. 104—106.
- *Никольская Т. Н.* Земля вятичей. К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв. — М.: Наука, 1981. — 296 с.
- Орлов Р. С.* Про ювелірну традицію сільського населення Чернігівської землі в XI—XII ст. // Друга Чернігівська обл. наук.-конф. з історії краєзнавства (груд. 1988); Тез. доп. — Вып. 2. — Чернігів-Ніжин, 1988. — С. 24—26.
- Орлов Р. С.* Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва // Археологія. — 1972. — Вып. 5. — С. 96—105.
- Пачкова С. П.* Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — К.: Наук. думка, 1974. — 136 с.
- Пачкова С. П., Петрашенко В. О.* Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Грінчук // Археологія. — 1982. — Вып. 39. — С. 51—64.
- *Пашкевич Г. О., Петрашенко В. О.* Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII—X ст. // Археологія. — 1982. — 41. — С. 46—63.
- Петрашенко В. О.* Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення) // Археологія. — 1989. — 2. — С. 32—44.
- Петрашенко В. О.* Слов'янська кераміка VIII—IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я. — К.: Наук. думка, 1992. — 139 с.
- Покровская Е. Ф., Шоекоплас И. Г.* Ответ о разведочных работах Григоровско-Комаровской группы Каневской экспедиции 1960 г. // НА ИА АН УССР. — 1960. — 22 с.
- Правда Русская. — М.—Л.: Изд-во Акад. наук СССР. — 1947. — Т. 2. — 862 с.
- *Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К.: Наук. думка, 1980. — 151 с.

- Приходнюк О. М. Городища Халеп'є і Грирорівка на Середньому Дніпрі // Археологія. — 1980. — 33. — С. 87—97.
- Приходнюк О. М. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 101—119.
 - Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К: Наук. думка, 1975. — 154 с.
 - Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // САИ. — 1975. — Вып. ЕІ-32. — 180 с.
 - Ратич О. О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — 96 с.
 - Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. — 1973. — Вып. Е-І-25. — 100 с.
 - Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. — М.: Наука, 1976. — 216 с.
 - Русанова И. П., Тимошук Б. А. Кодын-славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут. — М.: Наука, 1984. — 148 с.
 - Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. — 792 с.
 - Рябинин Е. А. Зооморфные изображения Костромского Поволжья // КСИА АН СССР. — 1975. — Вып. 144. — С. 35—40.
 - Рябинин Е. А. Костромское Поволжье в эпоху средневековья. — Л.: Наука, 1986. — 158 с.
 - Сведения 1873 г. о городищах и курганах // ИАК. — Вып. 3. — СПб., 1903.
 - Свердлов М. Б. Семья и община в Древней Руси // История СССР. — 1981. — № 3. — С. 97—109.
 - Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР. — М.: Наука, 1982. — 328 с.
 - Седов В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII—XV вв.) // МИА. — 1960. — Вып. 92. — 156 с.
 - Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья // МИА. — 1970. — Вып. 163. — 200 с.
 - Седова М. В. "Имитационные" украшения древнего Новгорода // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 149—158.
 - Седова М. В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.). — М.: Наука, 1981. — 196 с.
 - Соловьева Г. Ф. Семилучевые височные кольца // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 171—178.
 - Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1903. — Т. 3. — 272 с.
 - Степаненко Л. Я., Блажевич Н. В. Поселення та могильник XI—XIII ст. поблизу с. Козаровичі на Дніпрі // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 151—163.
 - Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія. — 1977. — 21. — С. 50—66.
 - Тимошук Б. А., Русанова И. П., Михайлина Л. П. Итоги изучения славянских памятников в Северной Буковине V—X вв. // СА. — 1981. — № 2. — С. 80—94.
 - Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К.: Наук. думка, 1976. — 178 с.
 - Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 284—301.
 - Толочко П. П. Задачи историко-археологического изучения Южной Руси // Историко-археол. семинар "Чернигов и его округа в IX—XII вв.": Тез. докл. — Чернигов, 1988. — С. 8—13.
 - Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К.: Наук. думка, 1980. — 223 с.
 - Толочко П. П. Основні досягнення та перспективи розвитку давньоруської археології України // Археологія. — 1987. — 57. — С. 51—56.
 - Фроянов И. Я. Семья и вервь в Киевской Руси // СЭ. — 1972. — № 3. — С. 90—97.
 - Ханенко Б. И. и В. Н. Древности Русские. Кресты и образки. — К., 1899. — 34 с.
 - Хайновский И. А. Раскопки великокняжеского двора древнего Киева, произведенные весной 1892 г. — К., 1893. — 78 с.
 - Шапиро А. А. О природе феодальной собственности на землю // ВИ. — 1969. — № 12. — С. 57—72.
 - Шапиро А. А. Русское крестьянство перед закрепощением (XIV—XVI вв.) — Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. — 256 с.
 - Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Исследования на Черниговщине // АО. — 1984. — 1986. — С. 327—329.
 - Шекун А. В., Веремейчук Е. М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Десны и Дняпра // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 93—110.
 - Шекун А. В., Косолапов А. Ф., Кривицкая И. В., Кузнецов Г. А. Исследования на Черниговщине // АО 1978. — 1979. — С. 423—424.

67 Шекун А. В. Поселение Лесковое: некоторые итоги 10 лет исследования // Тез. Чернигов. обл. научно-метод. конф., посвящен. 90-летию Чернигов. ист. музея. — Чернигов, 1986. — С. 60—61.

68 Шапов Я. Н. Большая и малая семья на Руси VIII-XIII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств. — К., 1972. — С. 180—193.

69 Шапов Я. Н. О функциях общины в Древней Руси // Общество и государство феодальной России. — М., 1975. — С. 13—21.

Шапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. — М.: Изд-во МГУ, 1972. — 215 с.

Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л.: Наука, 1979. — 164 с.

Янин В. Л. Актовые печати древней Руси X—XV вв.: Т. 1. Печати X - начала XIII в. — М.: Наука, 1970. — 165 с.

Dekan J. Velka Morava: doba a umeenie. — Bratislava, 1979. — 283 s. Materialy starozytne iwezesnosredniowieczue. — Wroclaw i in., 1971. — T. 1. — 201 s.

Zawadska-Antosik B. Wszesnosredniowieczne cmentarysko w obuwie kamiennej w grzebsku, pow. Mlawa // Wiadomosci archeologiczne. — 1973. — T. XXXVIII. — Z. 3—4. — S. 461—492.

СПИСОК БІБЛОГРАФІЧНИХ СКОРОЧЕНЬ

АО	— Археологические открытия
ВВ	— Византийский временник
ВИ	— Вопросы истории
ИАК	— Известия археологической комиссии
Известия ГИИМК	— Известия государственного института истории материальной культуры
КДУ	— Київський державний університет
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет
МГУ	— Московский государственный университет
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА УРСР	— Науковий архів ІА АН УРСР
ОГИЗ	— Объединенное государственное издательство
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СГЭ	— Сборник Государственного Эрмитажа
СЭ	— Советская этнография
Труды ГИМ	— Труды Государственного исторического музея

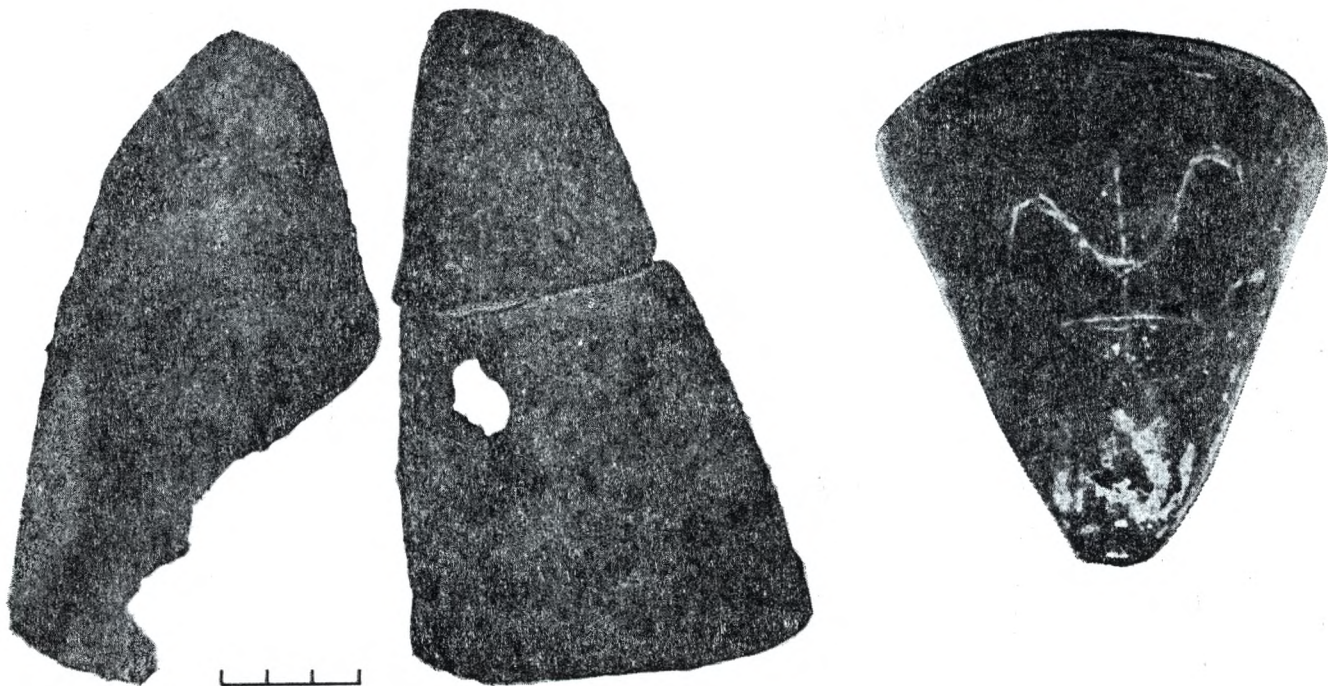

Фото 3

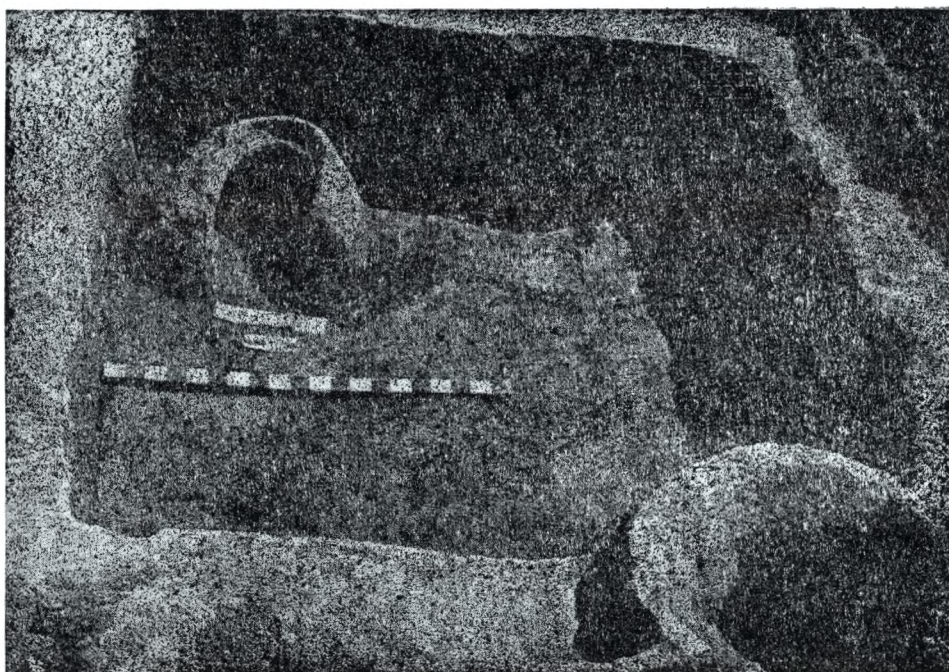
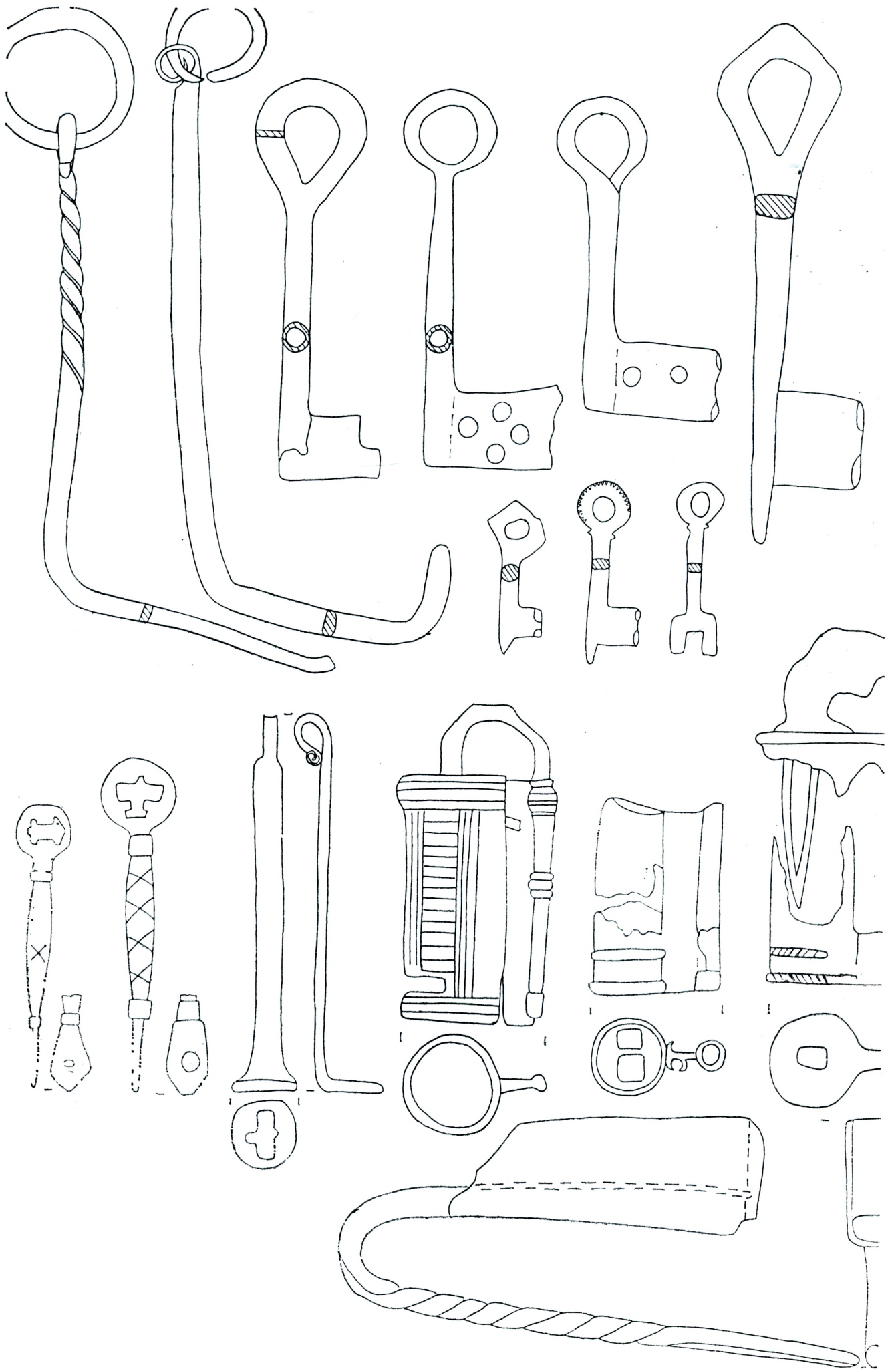

Фото 4

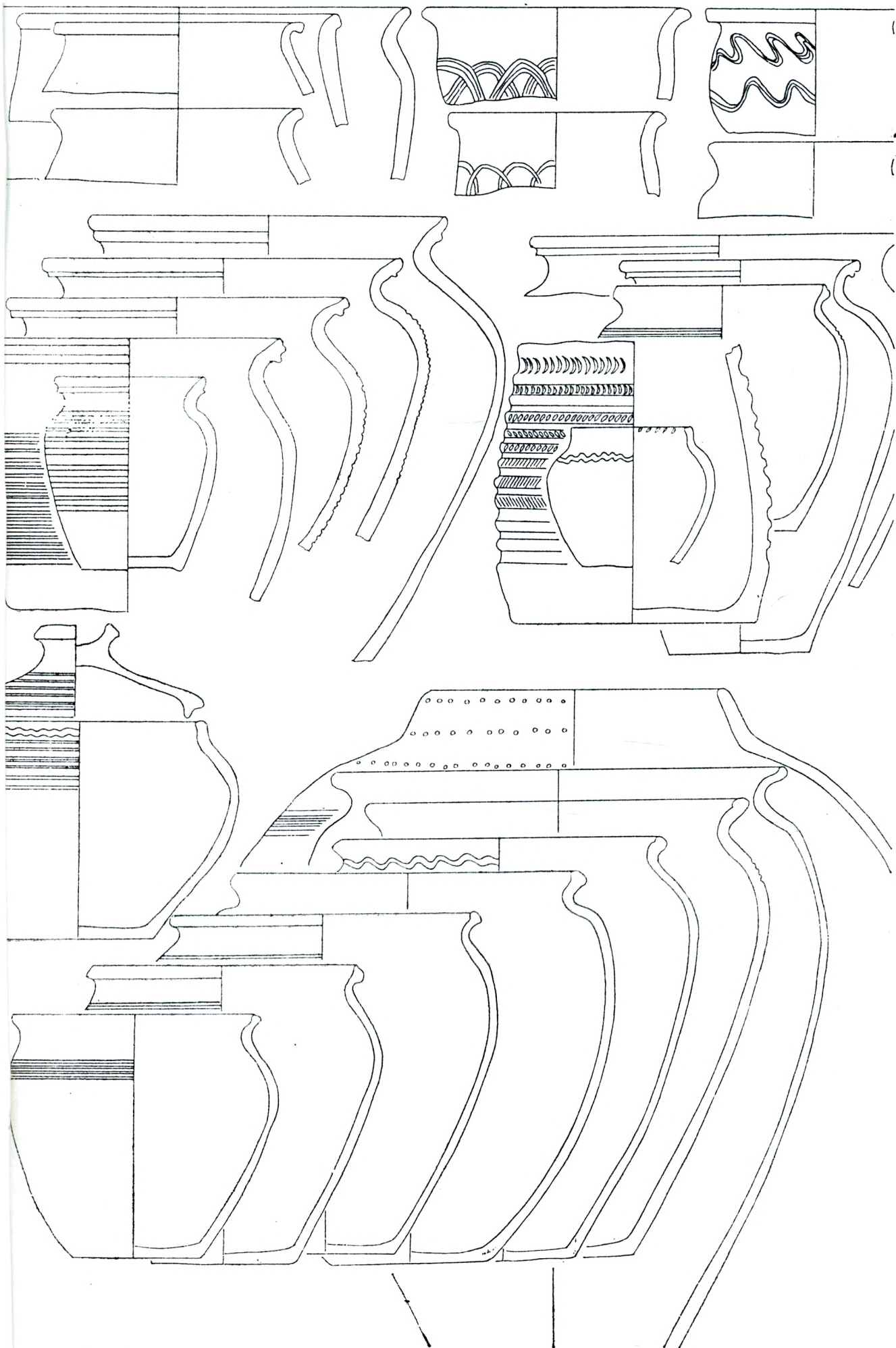
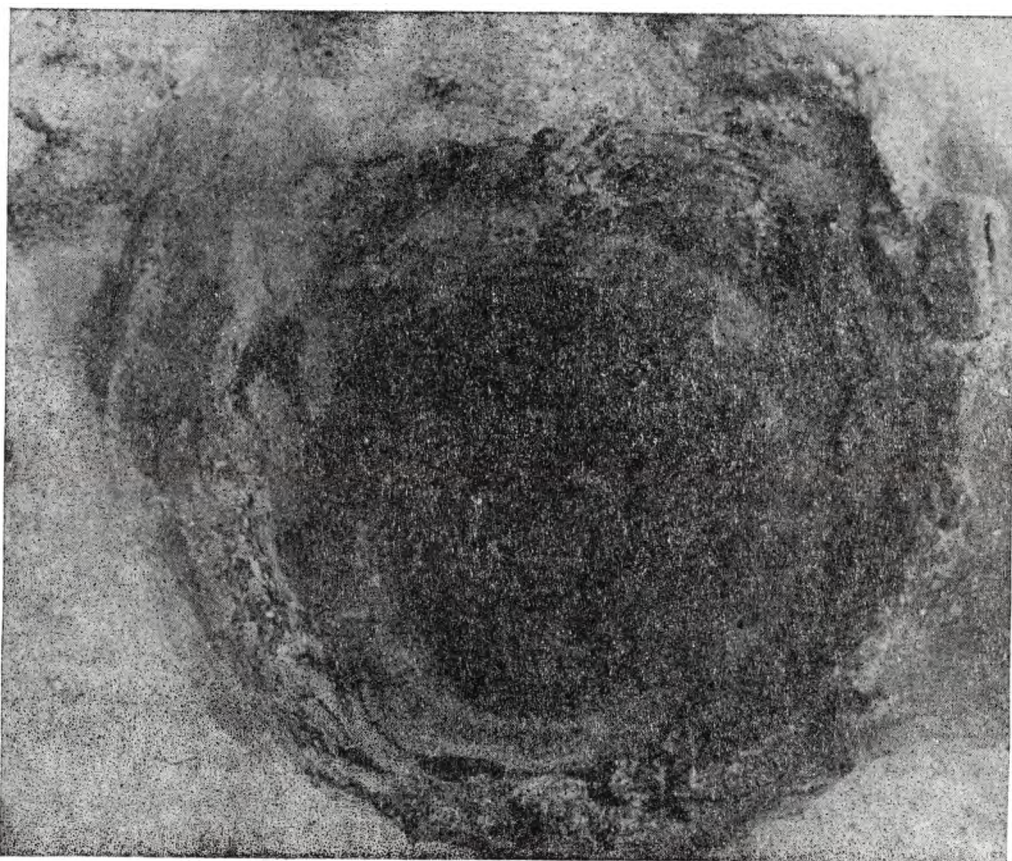

Рис. 58

Φοτο 1

Φοτο 2

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ I. СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ДОДЕРЖАВНОГО ПЕРІОДУ	6
1. Пам'ятки VIII—IX ст. Правобережного Подніпров'я (<i>В. О. Петрашенко</i>).....	6
2. Поселення Рашків I на Дністрі (<i>Я. В. Баран</i>).....	19
РОЗДІЛ II. СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА	34
1. Поселення X—XIII ст. біля с. Автуничі (<i>О. П. Моця, Р. С. Орлов, В. П. Коваленко, А. О. Козловський, О. В. Пархоменко, О. В. Потапов, П. М. Покас</i>).....	34
2. Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус (<i>О. В. Шекун, О. М. Веремійчик</i>).....	69
РОЗДІЛ III. СІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПРИДНІПРОВ'Я	99
1. Давньоруські селища X — середини XIII ст. Київського Подніпров'я (<i>О. В. Серов</i>).....	99
2. Поселення Канівського Придніпров'я (<i>В. О. Петрашенко</i>).....	114
РОЗДІЛ IV. СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ВЕРХНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я І ВОЛИНИ (<i>В. Г. Оприск</i>)	144
ВИСНОВКИ	151
ДОДАТКИ, РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ ЗАЛІЗНИХ ВИРОБІВ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ (<i>Г. О. Вознесенська, Г. А. Мудрицький</i>).....	153
ТАБЛИЦІ	161
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	170
СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ СКОРОЧЕНЬ	174

Навчально-методичне видання

МОЦЯ Олександр Петрович
КОВАЛЕНКО Володимир Петрович
ПЕТРАШЕНКО Валентина Олексіївна та ін.

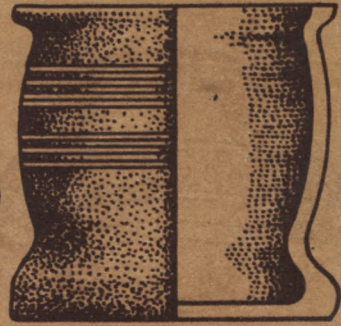
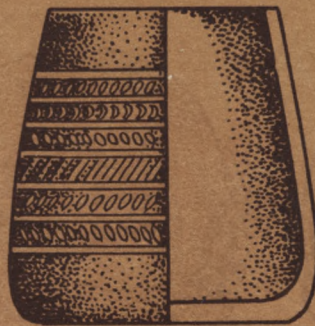
ПІВДЕННОРУСЬКЕ СЕЛО IX—XIII ст.
(НОВІ ПАМ'ЯТКИ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ)

Редактор *С. С. Самойлова*

Підп. до друку 21.02.97. Формат 60х84 1/8. Папір друк. № 2.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 20,46. Ум. фарбо-відб. 20,58.
Облік.-вид. арк. 16,32. Тираж 1000.
Зам. № 6-2881

ІЗМН. 252070, Київ-70, вул. П. Сагайдачного, 37

Фірма "ВІПОЛ"
252151, Київ, вул. Волинська, 60

ПІВДЕННОРУСЬКЕ СЕЛЮ

IX-XIII ст.

